

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT)
Tallinna Ülikool
VIII aastakäik 1/2, 2008

ARIADNE LÕNG

N a i s - j a m e e s u u r i n g u t e a j a k i r i

Füüsika kui meeste mängumaa: soostereotüüpidest Eesti füüsika kultuuris *Endla Lõhkkivi, Katrin Velbaum*

Väljapaistvad naised teaduses: naisteadlaste karjääriteed “eduka teadlase” diskursuse taustal
Kairi Talves, Anu Laas

Sugu ja episteemiline vastutus füüsikas
Kristina Rolin

Interseksionaalsusest ehk lugusid feministliku mõtte rändamisest
Redi Koobak

Uus identiteedikäsitus ja selle peegeldused naiskirjanike loomingu-
Eva Figes, Meera Syal ja Jeanette Winterson ning küsimused
tänapäeva eesti kirjandusdiskursusele
Julia Tofantšuk, Suliko Liiv

Uurimusi kodanlusest: konvulsiivne naisekeha 19. s. lõpu ja 20. s.
alguse fotograafias
Marge Monko

Lilli Suburgi kuvand eesti kirjandusloos
Eve Annuk

Soospetsiifilise eesti laste- ja noortekirjanduse lätetel: C. R. Jakobsoni
tütarlastelugemik *Helmed*
Ave Mattheus

Sugu: kasulik kategooria ajaloo analüüsiks
Joan Scott

Päevikukatkeid
Lilli Suburg

ARIADNE LÕNG

N a i s - j a m e e s u u r i n g u t e a j a k i r i

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT) • Tallinna Ülikool • VIII aastakäik 1/2, 2008

- 3 Füüsika kui meeste mängumaa: soostereotüüpidest Eesti füüsika kultuuris *Endla Lõhkkivi, Katrin Velbaum*
- 19 Väljapaistvad naised teaduses: naisteadlaste karjääriteed “eduka teadlase” diskursuse taustal *Kairi Talves, Anu Laas*
- 33 Sugu ja episteemiline vastutus füüsikas *Kristina Rolin*
- 39 Interseksionaalsusest ehk lugusid feministliku mõtte rändamisest *Redi Koobak*
- 50 Uus identiteedikäsitus ja selle peegeldused naiskirjanike loomingus: Eva Figes, Meera Syal ja Jeanette Winterson ning küsimused tänapäeva eesti kirjandusdiskursusele *Julia Tofantšuk, Suliko Liiv*
- 59 Uurimusi kodanlusest: konvulsiivne naisekeha 19. s. lõpu ja 20. s. alguse fotograafias *Marge Monko*
- 77 Lilli Suburgi kuvand eesti kirjandusloos *Eve Annuk*
- 94 Soospetsiifilise eesti laste- ja noortekirjanduse lätel: C. R. Jakobsoni tütarlastelugemik *Helmed Ave Mattheus*
- 116 Sugu: kasulik kategooria ajaloo analüüsiks *Joan Scott*
- 136 Vaikusesse vajunud aeg. Naise traumaatiline repressioonikogemus Imbi Paju dokumentaalfilmis ja raamatus *Tõrjutud mälestused Leena Kurvet-Käosaar*

Allikapublikatsioon

- 148 Päevikukatkeid *Lilli Suburg*
- 151 Lilli Suburgi päevikust *Eve Annuk*

Raamatud

- 155 Mõtestada kaasaegset kunsti *Margaret Tali*
- 157 Naisliikumiste ajalugu biograafiliste portreede vormis *Eve Annuk*

- 160 Autoritest
- 163 ENUT
- 164 Summaries
- 169 About Authors
- 172 About ENUT

Peatoimetaja

Eve Annuk

Toimetaja

Raili Põldsaar

Toimetuse kolleegium

Eve Annuk

Raewyn Connell

Leeni Hansson

Mirjam Hinrikus

Suzanne Lie

Krista Kaer

Tiina Kirss

Katrin Kivimaa

Leena Kurvet-Käosaar

Kristin Kuutma

Anne Lill

Endla Lõhkivi

Nina Lykke

Iivi Masso

Irina Novikova

Raili Põldsaar

Tiina Raitviir

Selve Ringmaa

Kristiina Ross

Eda Sepp

Margit Sutrop

Reet Varblane

Keeletoimetaja

Eve Annuk

Tõlkija

Raili Põldsaar

Kujundus ja makett

Kalle Müller, Momo

Ariadne Lõng,
nais- ja meesuringute ajakiri
ISSN 1406-6246

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskuse
(ENUT) väljaanne, ilmub kaks korda aastas
© Ariadne Lõng, 2008

Toimetuse address

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT)

Narva mnt. 25–410

10120 Tallinn

Tel./faks 6409 173

Intemet: <http://www.enut.ee>E-post: enut@enut.ee**Juhised autorile tagakaane siseküljel****Ariadne's Clew**

Estonian Journal of Gender Studies

Two issues per year

Published byThe Estonian Women's Studies and
Resource Centre (ENUT)

Narva mnt. 25–410

10120 Tallinn

Estonia

Tel./fax 372/6409 173

Intemet: <http://www.enut.ee>E-mail: enut@enut.ee

The publication of this journal has been supported
by the

Open Estonian Foundation

Cultural Endowment Fund of Estonia

University of Tallinn

Ajakirja väljaandmist on toetanud

Avatud Eesti Fond

Eesti Kultuurkapital

Tallinna Ülikool

Väljaanne on eelretsenseeritav ning indekseeri-
tav andmebaasis *European Reference Index for the
Humanities* (ERIH)

Ariadne Lõng is a peer-reviewed journal indexed
in *European Reference Index for the Humanities*
(ERIH)

Füüsika kui meeste mängumaa: soostereotüüpidest Eesti füüsika kultuuris¹

*Endla Lõhkivi,
Katrin Velbaum*

Sissejuhatus: miks füüsika ja miks kultuur?

Artikkel põhineb suures osas Euroopa Komisjoni 6. raamprogrammi projekti UPGEM (Understanding Puzzles on the Gendered European Map – Brain Drain in Physics through the Cultural Looking Glass) 2005–2008 tulemustel.² Projektis uuriti 5 Euroopa riigi – Taani, Soome, Eesti, Poola ja Itaalia – füüsika kultuuri,

eesmärgiga leida seletus ajude äravoolule füüsikast ning teadusinstituutides esineva soolise segregatsiooni põhjustele. Teema on oluline, sest Euroopa elanikkonna arv kahaneb pidevalt ning järjest keerulisem on leida andekaid teadlasi ja üliõpilasi, seda eriti loodusteaduslikele ja insenerialadele, mida peetakse Euroopa majanduse konkurentsivõimeliseks ja dünaamiliseks muutmise võtmevaldkondadeks. Samas on paljud neist aladest ajalooliselt kujunenud meestekeskseks ning seegi on saanud takistuseks Euroopa inimressursi optimaalsele kasutamisele. Tänu väljakujunenud kultuurilisele traditsioonile eelistavad naissoost üliõpilaskandidaadid õppida teisi alasid või, isegi kui nad asuvad õppima füüsikat ja inseneriteadusi, siis jõuavad nad väga harva teaduskarjääri tippu, olulistele ametikohtadele. Karjääriredelil pörkavad naised otsekui vastu klaaslage, mis takistab isegi kõige võimekamatel tõusmist kõrgematele astmetele – otseseid takistusi nagu ei ole, kõigile kehtivad ühesugused nõuded ja hindamiskriteeriumid, kuid miskipärast läbivad “filtri” juhtivatele positsioonidele asumiseks valdavalt mehed. Ühe Rootsi uurimuse kohaselt näiteks eeldatakse teadustöö hindamisel naissoost teadlastelt meestega võrdse hinnangu saamiseks 2,2 korda kõrgemat efektiivsust (rohkem avaldatud töid, kõrgema kategooria ajakirjades) (Wennerås, Wold 2001).

“Klaaslae” ja nn. käärimudeli (mille kohaselt meesüliõpilasi on algul küll vähem, kuid teaduskarjääri kõrgematel astmetel nende osakaal kasvab; naiste osas on vastupidi) paikapidavust näitavad Euroopa Komisjoni uuringud, nagu SHE figures (European Commission 2004, 2006), Helsinki Group Report (Rees 2002), ETAN ekspertidegrupi ja Enwise'i lõpparuanded (European Commission 2000, 2003). Euroopas, aga ka Põhja-Ameerikas ja üldse kõigis majanduslikult arenenud riikides moodustavad ülikooli astujaist naised tänapäeval 60% ja rohkem, kuid kraadiõppes on nende osakaal juba alla poole ning akadeemilise hierarhia

tipus on naisi väga vähe. Euroopa Komisjoni andmetel on Euroopas ja Vahemere piirkonnas vaid 5 riiki, kus professorite hulgas on naisi üle 20%: Portugal, Rumeenia, Läti, Soome ja Türgi (European Commission 2008).

UPGEM-is keskenduti füüsikale, kuna tegu on ühe kõige prestiižsema teadusega, n.-ö. teaduste teadusega, kus samas naisteadlaste osakaal on silmatorkavalt väike. Riigiti on need näitajad muidugi erinevad, ka UPGEM-i projektis osalevatel maadel.³ Erinevused ilmnevad ka füüsika eri alldistsipliinide vahel – naisteadlased koonduvad teatud aladele, näiteks bio- ja geofüüsikasse. Varasematest Euroopa Komisjoni uuringutest oli teada, et Lõuna- ja Ida-Euroopa riikides, sh. endistes Nõukogude Liidu vabariikides, on naisfüüsikute osakaal suurem kui Põhja- ja Lääne-Euroopa riikides. UPGEM-i üheks ülesandeks oli uurida, mis tingib sellise erinevuse. Varasematest uuringutest nähtus ka, et mõningane korrelatsioon on teadlaste palgataseme ja naiste osakaalu vahel – riikides, kus teadlaste palgatase on madal, on naisi teaduses suhteliselt arvukalt (European Commission 2004, 2006). Kuid see seos ei ole siiski üldkehtiv, teadusalati on naisteadlaste osakaal väga erinev. Kui vaadata näitena Eestit, siis investeeringud teadusse ja arendusse on Eestis (vaatamata viimase aja kiirele kasvule) Euroopa Komisjoni andmeil (2004, 2006) EL-is pea kõige madalamad, teadlastel on suhteliselt madalad palgad ja sellega on ootuspärasel korrelatsioonis naisteadlaste koguarv, mis on Eestis Euroopa üks kõrgemaid. Kuid füüsikas ja inseneriteadustes on Eestis, võrreldes teiste Euroopa maadega, naisteadlasi peaaegu kõige vähem. Itaalia kuulub teisalt riikide hulka, kus investeeringud teadusse ja arendusse on Euroopa kõrgeimad, kuid samas on Itaalias suhteliselt kõrge naisteadlaste osakaal, seda ka inseneriteadustes ja füüsikas.

Variatsioonide olemasolu osutab sellele, et ka ühe teadusdistsipliini piires on olulisi kultuurierinevusi. Projektis UPGEM uuriti aga teadust ennast kui *kultuuri* – ühelt poolt kitsalt kui tea-

duskultuuri ning teiselt poolt teaduse asendit rahvuskultuuris. Teaduskultuur hõlmab mitmeid teadusinstituutsiooni tahke, mis mõjutavad inimeste karjäärivalikuid, näiteks teadusorganisaatsiooni, teaduse töökeskkonda, aga ka teadlase identiteeti ja vastutust. Füüsika kui teadus on esmapilgul universaalne ja rahvusvaheline – ei saa olla rahvuslikku füüsikat –, kuid samal ajal asetub füüsika kui teaduse praktika mingil viisil rahvuskultuuri. Füüsikute igapäevatööd mõjutavad mitmed kohalikud sotsiaalsed ja kultuurilised asjaolud, nagu näiteks see, mida kohalikus kultuuris tähendab lapsevanemaks olemine, millised on sellest tulenevad kohustused ja hoiakud, mis kas toetavad või takistavad teadustööd. Nende kultuuriliste asjaolude hulka kuulub aga ka suhtumine tööalasesse mobiilsusse: mõnedes projektimaades, nagu Taanis, on teadlase karjääril vältimatu pikaajaline välismaal töötamine, mis sunnib paljud teaduskarjäärist loobuma, sest perekond ei saa välismaale kolida. Ning muidugi kuuluvad kultuuriliste asjaolude hulka soostereotüübid.

Uuringu tulemusel täheldati, et üks olulisemaid tegureid, mis takistab paljudel naissoost teadlastel oma teaduslikku annet realiseerimast, ongi teaduskultuuris valitsevad soostereotüüpsed hoiakud. Sageli on teadusasutustes töökorraldus ja -keskkond ka perevaenulik, mistõttu on raske või suisa võimatu ühitada pereelu, laste kasvatamist ja teadustööd. Viimane mõjutab mõlemast soost teadlaste, eriti noorte teadlaste, karjäärivalikuid. Samuti on oluline, milline on teadlase identiteet ühiskonnas, millisena nähakse teadlase rolli ja võimalusi. Nagu projekti käigus selgus, domineerisid eri maadel teadlaste karjääriotsustustes ja nende põhjendustes erinevad tegurid, ka leiti suuri erinevusi kohalikes teaduskultuurides. Samuti on need küsimused seotud erinevast soost teadlaste karjäärivalikutega ning seega ka füüsika kultuuri soolise aspektiga.

Ent miks peaks füüsikas – või teaduses üldse – olema rohkem naissoost teadlasi? Vastata võib

lähtudes sotsiaalse õigluse vaatenurgast, mille kohaselt igalhel on õigus soost sõltumata oma võimeid arendada ja realiseerida. Kuid sellele küsimusele võib anda ka teaduskesksema, teadusfilosoofilise vastuse. Esiteks on teadus tiheda konkurentsiga ala, kus parimad tulemused saadakse seetõttu, et teadustööle valitakse vaid parimate varasemate õppe- ja teadustöö tulemustega töötajad. Naiste kasvav osalus teadustöös tihendab konkurentsi ning tõstab seeläbi üldist teaduse kvaliteeti. Helen E. Longino on lisaks rõhutanud, et objektiivsuse ja kõrge kvaliteedi tagab teadust ümberkujundava kriitika võimalikkus, mida avardeb eri soost, eri vanuses ja erinevate hoiakutega teadlaste osalus. Kuid sellest üksi veel ei piisa. Kriitika tõhusaks toimimiseks peavad teadusinstituutsioonid eksisteerima tunnustatud viisid kriitika esitamiseks, näiteks avalikud foorumid konverentside ja ajakirjade näol. Teaduskogukonnal peavad olema ühistel epistemiilistel ja sotsiaalsetel väärtustel põhinevad standardid. Peab leiduma viis, kuidas laiem üldsus saab teadusse puutuvates otsustes kaasa rääkida, näiteks riiklike või erafondide preemiade ja grantide jagamise teel. Viimaks peab olema tagatud, et kriitikat võetakse tõsiselt, olenemata sellest, kas tegu on algaja või korüfeeaga, mehe või naisega (Longino 2002, 206).

Teiseks, vaatamata sellele, et feministliku vaatepunkti-teooria kriitikud on näidanud, et ei ole olemas homogeenset soolist vaatepunkti ning erinevatesse sotsiaalsetesse klassidesse kuuluvate naiste seisukohad varieeruvad rohkem kui sama sotsiaalse klassi eri soost liikmete seisukohad, võib väita, et isegi kui naiste suurem osalus teaduses ei lisa uusi kriitilisi vaatenurki, ei vähene samas olemasolevate hulk ning seega saab teaduse kvaliteet naiste suurema osaluse tulemusena ainult paremaks muutuda.

UPGEM-i projekt seadis endale ülesandeks jõuda selgemale arusaamisele kultuuriliste faktorite osas, mis mõjutavad sooliste proportsioonide kujunemist füüsikas. Käesolevas artiklis käsitleme Eestis tehtud uuringu tulemusi, kes-

kendudes soostereotüüpidele kui ühele peamisest teguritest, mis takistavad naisteadlaste karjääri füüsikas. Püüame asetada need stereotüübid ka üldisemas teaduskultuuri konteksti.

Uurimismeetodi kirjeldus

Teaduse kui kultuuri uuringutes lähtutakse sotsiaalkonstruktivistlikust teaduskäsitusest, mille järgi teadus ei ole "töevabrik", nagu seda kujutas pikka aega peavoolu teadusfilosoofia, vaid praktika, inimtegevus, milles luuakse nii uurimisobjekt, uued teadmised kui arusaamine maailmast ning selles toimuvatest protsessidest ja nende vahel valitsevatest seostest, aga luuakse ka ennast teadlastena ja teadusinstituutsioonina (vt. nt. Fuller 2007, 171–176). Erinevalt teaduse ja tehnika uuringutes domineerivast sotsiaalkonstruktivismist pooldab UPGEM-i uurimigrühm sarnaselt Fullerile normatiivset lähene- mist teadusele, mis tähendab, et uuringu ülesandeks ei peetud mitte ainult kultuurilise probleemikäsituse esitamist, vaid ka soovitude andmist teadusinstituutsiooni paremaks ja efektiivsemaks muutmiseks (vt. Hasse, Rolin, Ajello *et al.* 2008). Projekt UPGEM oli interdistsiplinaarne, sest püstitatud küsimustele ei saa ammendavalt vastata üksnes kitsalt traditsiooniliste organisatsiooniuuringute, soouuringute, sotsioloogia või epistemoloogiliste argumentide analüüsi kaudu. Uuringus osalesid teadusfilosoofid, sotsioloogid, antropoloogid, sotsiaalpsühholoogid ning soouuringute asjatundjad. Meetodit, mida materjali analüüsil kasutati, võib nimetada kultuurikontrasti meetodiks (vt. Hasse, Trentemøller 2008). Uuriti teadust kultuuris (rahvuskultuurides) ja teaduskultuuri kui sellist. Uuringu käigus intervjueriti nii neid, kelle teaduskarjäär jätkub, kui neid, kes on asunud teisele elualale (tegevfüüsikud vs. füüsiku karjäärist loobunud, edaspidi nimetame viimaseid loobujateks või kõrvaleastujateks), vaeti nii meeste ja naiste seisukohti, nii noorte kui eakate teadlaste omi. Et paljudes varasemates uuringutes on teadusest

lahkumise põhjusena mainitud perekondlike põhjusi, pöörati tähelepanu ka laste olemasolule ja arvule. Ajude äravoolu põhjustena analüüsiti nii tõuke- kui tõmbetegureid.

Eestis salvestati, kirjutati üles ja tõlgiti inglise keelde 36 intervjuud, millest 18 tehti mees- ja 18 naisteadlastega, 18 intervjuueeritavat olid tegevteadlased ja 18 olid teaduskarjääri vahetanud teise töö vastu. Teisiti öeldes, neljandik küsitletutest olid füüsikas tegutsevad mehed, neljandik olid tegevteadlastest naised, neljandik teistele elualadele siirdunud mehed ja neljandik teadusest loobunud naised. Intervjuu keskmine kestus oli 2 tundi ning transkribeeritud materjal ületab kokku 1000 lk. Intervjuude aluseks oli kõigile projektimaadele ühine ühiselt väljatöötatud küsimustik, milles küsimused jagunesid järgmistesse plokkidesse: 1) personaalne karjäärilugu ja seda mõjutanud faktorid; 2) pereelu ja töö ühitamine; 3) töökeskkond; 4) teadlase ja eriomaselt füüsiku identiteedi kujunemine; 5) tulevikuväljavaated ja ootused; 6) avatud küsimused.

Intervjuumaterjali analüüsimiseks kasutati arvutiprogrammi Atlas.ti. Defineeriti 34 analüüsikoodi ja formuleeriti nendele vastavad hüpoteesid. Näiteks kood *Chilly* (e. k. jahe) tuleneb hüpoteesist, et jahe töökliima mõjutab naisteadlasi nende karjäärivalikuis enam kui nende meessoost kolleege. Kood *Class Mobility* (e.k. klassiränne) tuleneb hüpoteesist, et klassiühiskonnas mõjutab perekonna sotsiaalne positsioon füüsikute karjäärivalikuid teisiti kui n.-ö. võrdsetes ühiskondades. Kood *Mentor* on seotud hüpoteesiga, et mentori olemasolu ja tema toetus kiirendab teaduskarjääri edenemist. Kood *Double Star* (e.k. kaksiktäht) aga tuleneb hüpoteesist, et füüsikas on arvukalt paare, kus üks pooltest hoiab madalat profiili ja toetab teise karjääri. Kõigi koodide puhul eeldati ka vastandkoodi võimalust. Näiteks märgistati intervjuulõik vastandkoodiga juhul, kui küsitlav leidis, et mentori olemasolu võib mõnel juhul ka kahjuks tulla. Pärast kogu intervjuumater-

jali kodeerimist rakendati analüüsiprogrammi, mis võimaldas sama märgistusega, s.o. samateemaliste ja sisult sarnaste tekstilõikude grupeerimist ja edasist analüüsi, ning selle tulemuste kokkuvõttena valmis igal projektis osalenud maal rahvuslik raport, mis kõik avaldati ühiste kaante vahel (*Draw the line...*2008) ja projekti kodulehel www.upgem.dk. Kultuuridevahelise võrdleva analüüsi tulemused avaldati samuti nii raamatuna (vt. Hasse, Trentemøller 2008) kui projekti koduleheküljel www.upgem.dk.

Käesolevas artiklis kasutasime analüüsiks peamiselt koodi *Identity* (e.k. identiteet), mille eesmärk oli otsida toetust või ümberlukkamist hüpoteesile, et mees- ja naisfüüsikud määratlevad oma identiteeti füüsikuna erinevalt, ning *Stereotype* (e.k. stereotüüp), millega koguti kokku kõik füüsikustereotüüpe kirjeldavad intervjuulõigud ja mille eesmärgiks oli aru saada, kas meesfüüsikute stereotüübid erinevad naisfüüsikute omadest. Järgnevalt käsitleme Eesti rahvuslikus raportis esitatud füüsikukuvandeid, jaotame need temaatiliselt kolme ossa, mille võrdkujudeks on mänglev poiss, sepp ja tööpreester või töeteener. Illustreerime käsitlust näidetega intervjuudest.

Maskuliinsed stereotüübid

Käesolevas artiklis, nagu eespool väidetud, keskendume füüsikas valitsevatele tööstiilidele ja soostereotüüpidele, sest peame neid üheks peamiseks põhjuseks, mille tõttu õpib Eestis füüsikat väga vähe tüdrukuid ning füüsikukarjääri valinud naised on pigem erand kui reegel. Nagu allpool ilmneb, valitsevad Eestis füüsika ja füüsiku tööga seoses tugevalt maskuliinsed stereotüübid. Intervjuudes leidis hulgaliselt näiteid selle kohta, et füüsikutööd peetakse pigem meeste- kui naistetööks. Naisfüüsikuid kohates imestavad inimesed nende soo üle. Teine arvamuste liik, mis vajab lähemat analüüsi, rõhutab, et sugu ei ole loodusteadusest

rääkides asjakohane teema. Intervjuudes leiti, et teadusel, eriti aga füüsikal, ei ole üldse sugu, nagu selgub ka siin toodud naissoost tegevfüüsiku intervjuukatkest:⁴

K(üsimus): Peaaegu igal ametil on olemas teatud stereotüübid, kas Te saaksite mulle öelda, missugune on Teie meelest füüsiku kuvand ühiskonnas? Missugusena kujutatakse ette füüsikut?

V(astus): Et need on väga targad inimesed ja ... Kui ma ütlen, et mina olen füüsik, siis inimestel on nii suured silmad: "Sa oled naine, sa oled füüsik?" See on nii imelik.

K: Nii, et see füüsiku imidž, see ei ole nagu naise imidž, see on mehe imidž?

V: Ja, see ei ole naise imidž. Teisel kursusel meile öeldi, et siin ei ole naised ja mehed, siin on ainult füüsikud.

K: Kas keegi õppejõududest ütles seda?

V: Jah, oli järjekord, kes esimesena teeb eksami [naerab] ja siis poisid pakkusid, et naised esimesena teevad.

K: Ja siis ...

V: Ja siis tema ütles, et siin ei ole naised ja mehed, siin on ainult füüsikud. (P 300)

USA antropoloog Sharon Traweek (1988/1992) kirjeldab füüsikat kui iseäranis maskuliinset teadust ning loeb selle näitajaks ka taotlust luua füüsikast sooneutraalne kuvand. Füüsikast mõeldakse ja räägitakse kui füüsiku isikust, tema soost, kultuurist, klassist, väärtustest täiesti sõltumatust, neutraalsest ja objektiivselt valdkonnast, n.-ö. kultuurist ilma kultuurita (Traweek 1992, 78). Samas on sel "kultuuril ilma kultuurita" selgelt maskuliinne iseloom – reeglina jutustavad selle soota teaduse loo, kehtestavad soota teaduse normid ja langetavad otsused mehed ning naiste osalust, nende jõudmist juhtivatele kohtadele teadushierarhias ja, veelgi enam, naissoost kolleegide toetamist naisjuhtide poolt loetakse sobimatuks käitumiseks. Rootsi teadlased Sylvia Benkert ja Else-Marie

Staberg (2001) tõdeavad, et teadusorganisatsioonide tegevad ja positsiooni saavutanud naised ei toeta oma nooremaid sookaaslasi, sest sellist käitumist peetakse normist kõrvale kaldumiseks, erapoolkuseks,⁵ samas kui mehed moodustavad nii formaalseid kui mitteformaalseid võrgustikke, vanemad kõrgemal positsioonil mees-teadlased valivad endale mantlipärija n.-ö. oma näo järgi ja vastavalt tehakse vajadusel ümber ametikohtade kirjeldused, nii et need sobiksid soovitava taotleja profiiliga. Ehkki naisteadlaste seas solidaarsust napib, leiavad nimetatud Rootsi uurimuse kohaselt paljud naised, et koos on kergem ning et karjäärivalikul on oluline see, kas tulevases töökohas on teisi naissoost teadlasi. Ka UPGEM-i kvantitatiivne uuring näitas, et naissoost füüsikud koonduvad teatud kitsamatesse valdkondadesse, kus juba varem töötab sookaaslasi.

Siiski on "ideaalfüüsik" enamuse inimeste silmis meessoost. Kui projekti Eesti intervjuudes paluti teadlastel kirjeldada üht silmapaistvat kolleegi, kelle tööd ja keda isiksusena nad on imetlenud või imetlevad, kirjeldas vaid üks intervjuueritu 36-st naissoost füüsikut. Füüsiku soostereotüüpi kirjeldab hästi järgnev meessoost tegevfüüsiku arvamus:

K: [...] ilmselt Te eeldate ka seda, et see naiste teistsugune mõtlemine on füüsikas raskemini rakendatav või et neil on kuidagi raskem?

V: Jah, reeglina on see nii, sest et ... Ja see ei ole kuidagi seotud intelligentsitasemega. Teadus ei vali välja üldiselt maailmas seda intelligentsi eliiti, selle valivad välja ikkagi ärikoolid. Vaid teatava iseloomulaadiga inimesed sobivad sinna [teadusse]. Ja reaalteadused on oma loomult tõepoolest sellised, kuhu suhteliselt väike osa naisi omab sellist mentaliteeti, mis sinna sobib ja võimaldab seal ennast niimoodi mõnusalt tunda nende asjadega tegelemisel. (P 301)

Millest see tuleb, et naised ei oma menta-

liteeti, mis võimaldaks end füüsikas mõnusalt tunda? Võimalik seletus on, et valitsevad stereotüübid, füüsiku mentaalsed võrdkujud, on sellised, et naistel on raske end nendega samastada. Eesti intervjuumaterjalis leidsime kolm füüsiku võrdkuju: füüsikut kujutatakse kui mänglevat riskeerivat poissi, teisalt aga ka kui raske ja keeruka füüsilise töö tegijat, seppa (sest füüsika eksperimendid eeldavad füüsilist tööd ja kätesavust) ning kolmandaks kujutati füüsikut kui tõepreestrit või tõeteenrit, inimest, kes on pühendatud maailma suurtesse saladustesse või üritab neid teada saada. Kõik need kuvandid on kaudselt soolistatud, nagu näitab järgnev diskussioon.

Esimest ja kolmandat stereotüüpi on varem kirjeldanud Margaret Wertheim (Wertheim 1995, 12, viidatud Rolin 2006 kaudu) ja Cathrine Hasse (2002). Füüsikut kirjeldas sepana aga üks Eesti intervjuueerituist, meessoost tegevfüüsik (vt. Velbaum, Lõhkivi, Tina 2008) ning see tüüp lisati seejärel siinsesse analüüsi kui potentsiaalselt Eesti kontekstis oluline kuvand. Ehkki lähtusime Wertheimi ja Hasse varasematest käsitlustest, ilmnevad Eesti füüsikakultuuri soostereotüüpide juures siiski erijooned. Alljärgnevalt tutvustame neid stereotüüpe detailsemalt.

Füüsik kui mänglev ja riskeeriv poiss

Hasse (2002) käsitles antropoloogilisele osalusvaatlusele tuginedes füüsiku tegevuse iseloomulikke aspekte mängulisuse ja riskivalmiduse mõistete kaudu. Meie uuring põhineb aga füüsikutega tehtud intervjuudes esile tulnud kuvanditel. Mängleva riskialti poisi kuvand viitab sellele, et füüsikud väärtustavad intellektuaalseid mängu teoreetiliste mudelitega, milles saab hõlpsasti muuta tingimusi ja parameetreid ning milles on peamine vaba ja loominguiline mõtlemine:

Mida ma kõige rohkem olen imetlenud, on see, et inimene valdab oma ala, tähendab ta suudab selle sees orienteeruda vabalt, vabalt mõtelda, kogu selle mõtlemisprotsessi juures kaob higilõhn ära. See on nagu mäng, milles võib ühtpidi ja teistpidi mõelda. Selline intellektuaalne võimekus on mind alati kõige rohkem võlunud või hämmastanud. (Füüsikast kõrvaleastunud mees, P 306)

Füüsikud imetlevad üksteise töö tulemusi, kui need on uudsed, üllatavad ja mängulised:

No, ee, ütleme ... sõltumata sellest, kelle poole ma vaatan, aga kõige rohkem võib-olla üllatavad ideed, mis, juhul kui keegi ta välja ütleb, siis tunduvad iseenesest selgena, aga mille peale ise ei oleks muidu tulnud. See on võib-olla kõige ... selline asi, et hoo, ta mõtles selle välja, ma ei oleks selle peal ise tulnudki. Kuigi ma võib-olla ... taustainformatsioon oli mul võib-olla endal olemas. Selle pildi kokkupanemine või mõistatuse lahendamine elegantisel viisil, see on võib-olla see, mis kõige rohkem imetlust tekitab. (Eestis füüsikukarjäärist loobunud mees, P307)

Selline üllatuslikkus ise eeldab püsivalt lapselikku uudishimu – vaatamata koolisüsteemi katsetele seda tappa ning selle sidumist teadusliku kvalifikatsiooniga:

Tähendab, tõsiseid teadlasi ei iseloomusta mitte see, et nad, noh, loodavad mingit panust anda, vaid nad ... neil on lihtsalt väga suur uudishimu nisuke noh, mõnes mõttes lapselik uudishimu või naiivne, võib ka öelda, lihtsalt aru saada sellest, kuidas on loodus ehitatud. Ja, kui see on nüüd ... sellega kaasneb ka nüüd: vastava metoodika, siis teooria ja üldse niiöelda matemaatilise ja füüsikalise hariduse olemasolu, siis on võimalik seda huvi realiseerida nii ütleme teaduslikul tasandil. (Meessoost tegevfüüsik, P319)

Riskiga on mängumine seotud mitutpidi. Ühelt poolt võib uudse ja teistele hullumeelsena paistva idee esitamine ebaõnnestumise korral tuua kaasa naerualuseks saamise või isegi kogukonnast välja tõrjumise, teisalt on sellega seotud praktilised eksperimentide iseloomust tulenevad riskid. Maailma mõistmise sooviga on tiheidalt seotud iha mõjutada ja manipuleerida asju maailmas, muidugi vaid selles ulatuses, mida uuritakse ja modelleeritakse:

Selles mõttes, et kooli tasemel ja õppimine ... tähendab, ma õpin niisuguste teoreetiliste mõistete kaudu seda tundma ja siis tekib niisugune illusioon natuke, et see ongi tegelikkuse kirjeldus kuidagi. Aga kui sa natuke rohkem tegeled, siis sa näed ära kohe, et seal on tohutud matemaatilised konstruktsioonid taga. Kuidas see tegelikkusega haakub? Seal on suur lõhe vahel, tegelikkus on mingi puutepunkt. See on, kuidas me mõtleme, ta on relatsioonis tegelikkusega, me mõjutame oma mõtlemise kaudu, me loome oma mõtlemisega mingi struktuuri, me saame tegelikkust manipuleerida, aga nad ei ole päris identsed. (Füüsikast kõrvaleastunud mees, P306)

Mänglev poiss on lisaks elava kujutlusvõime omamisele ja uudishimulikkusele ka rõõmsameelne ja hea huumorisoonega, vähemalt väliselt on füüsika tema jaoks kerge ja lõbus mäng. Kuid siin tuleb pidada silmas ka seda, millele osutab oma antropoloogilises töös Hasse (2002), nimelt, et rääkides lugusid endast ja oma valikutest, oma elu- ja töölugu, peavad intervjuueeritavad silmas oma loo jutustamise tava, kuulaja ootusi ning seda, millisena nad soovivad end kõrvalt näha. Elegantne ja mänguline kergus kuulub pigem soovitava ja imeteldava kui tingimata füüsiku tegeliku igapäevategevuse juurde. Hasse uuringus toetas paljudel intervjuueeritel mängleva poisi kuvandit lapsepõlvest pärit huvi ulmekirjanduse vastu. Samuti rääkisid Hasse

intervjuueeritud lapsepõlves tehtud füüsikaalastest uuringutest, millest nähtus, et tüdrukutel prevaleeris soov mõista nähtuste olemust, vaa-deldes nähtusi distantsilt, kuid poisid eelistasid midagi oma kätega valmis teha, konstrueerida ja lammutada seadmeid, teha katseid.

Eesti intervjuude alusel tundub, et füüsika kui lõbusa ja kerge mängu kuvandiga on naistel end raske siduda. Naisfüüsikud kirjeldavad füüsikat pigem kui tõsist rasket tööd,⁶ mitte kui mängu. Hassele tuginedes võib oletada, et naised püüavad oma lugu jutustades jääda tõsiseks ja asjalikuks, mitte riskida endale kerglase maine tekitamisega. Selles seoses pakub huvitavat kontrasti näiteks järgnev lõik intervjuust, milles osales tänaseks füüsikuarjäärist loobunud abielupaar:

K: Aga, kas te pidasite füüsikaga tegelemist lõbusaks tööks?

Mees: Jah.

Naine: No näete, mees kindlasti arvab, et lõbus.

Mees: Kahtlemata lõbusaks. Mitte vähemalt nigu need religiooni-inimesed, kes neid juudi müüte tõlgendavad.

Naine: Ma ei tea, mina ei pidanud kunagi seda lõbusaks.

Mees: [Naerab] No sul võib-olla ei olnud lõbus ...

Naine: Ei olnud, jah.

Mees: ... aga igatahes sa tegid näo, et sul on väga lõbus.

Naine: Kui lõbus, siis võib-olla need samad need ... kui huvitav konverents oli, siis seal oli jah. Ja huvitavad inimesed ja huvitavad kohad ja ... selles mõttes jah kuidagi. [Ebaselge], aga üldse ei, ma võtsin seda väga tõsiselt. Kas meeldis mulle või ei meeldinud, aga ikka ... (P0/322)

Nagu veenduda võisime, pidasid mõned intervjuueeritud meesfüüsikud kergust, mängulisust ja riski füüsika juures oluliseks. Võimalik,

et naise soostereotüübile väiksema mängulisuse omistamine on osa "mentaalsest erinevusest", millest kõneles eespool füüsik, kes väitis, et füüsika on meeste ala, kus naised ei tunne end hästi. On ka võimalik, et naised mõistavad kergust, mängulisust ja riski füüsikas lihtsalt teisiti kui mehed.

Füüsik kui sepp

Seppa kuvand on seotud nii praktiliste oskuste kui arukusega. Sepp on läbi ajaloo olnud spetsialist ja tähtsa töö tegija, kelle oskused ja teadmised on kõrgelt hinnatud. Kui Lõuna-Euroopas peetakse füüsikuna silmas maailma olemuse mõtestajat ja seletajat, siis Põhja-Euroopas on füüsiku kuvand olnud lähedane pigem inseneri ehk siis praktilise oskustöölise omale. Eestis on alati hinnatud praktilisi oskusi ja praktilist mõistust; nii rõhutatakse sageli füüsiku töö ja oskuste kirjeldamisel praktilisi oskusi midagi parandada, miski tööle panna:

K: Aga kas saab seda kuidagi täpsustada? Milles see karisma peitus või kuidas see teid just mõjutas?

V: No ütleme siis niimoodi, et see mees vastas täpselt nendele ettekujutlustele füüsikust, millega ma olen siin ka noori sellele teele meelitades opereerinud. See tähendab jah, ma ... kui ma olen pidanud selgitama, et miks on hea olla füüsik, siis ma olen kasutanud ühe oma kolleegi väljendit, kes tutvustas ennast niimoodi, et teate, mina olen neljandat põlve sepp, füüsik on ka sepp. [Naerab] Umbes niimoodi. No, no, tegelikult mõte selles siis, et nii nagu küläühiskonnas, agraarühiskonnas oli sepp see, kes oskas kõiki töid, leidis lahenduse kõikidele probleemidele. Ütleme kõikidele nii öelda rauaga ja selle töötlemisega, metalli ja selle töötlemisega seotud probleemidele, mis üldiselt käisid üle jõu tavainimesele. Ja selles mõttes ka füüsik peaks olema inimene, kes

leiab lahenduse elutu, elutus looduses esinevatele probleemidele, mis tavainimesele üle jõu käivad. No on ju nii, põhimõtteliselt nii ta peaks olema. Nii et jah, see inimene minu meelest vastas just niisugusele ettekujutusele ja oskas ka väga hästi oma ainet esitada ja seda põnevaks teha ja no inimesena ka loomulikult on oluline esinemisoskus. Noh, õpetajal eelkõige ja, noh, ütleme siis lühidalt, et tekitas poisis soovi olla samasugune [naerab]. (Tegevfüüsik, mees, P329)

Mõned füüsikud leiavad, et puhtteoreetiline töö ei sobi neile, nad eelistavad teha midagi käegakatsutavat ja olla oma uuritava ainesega tihedas kontaktis nagu sepp rauaga:

Noh jälle teoreetiline füüsika läheb minu jaoks liiga sinna matemaatikale lähedale, et mulle ei meeldi ainult paberi ja pastakaga vehelda, et ma tahaksin ikka midagi näpu vahele võtta ja näiteks ... Siin on näiteks ülijuhtiv orgaaniline kristall, on seal seinapeal kinni [näitab katseklaasis ainet]. Ee see pisike täpe seal.

K: [Üllatunult] Aa, see.

V: Ja see on maailma kõige kõrgema selle üleminekutemperatuuriga orgaaniline ülijuht. No ja see kõrge on üksteist, üksteist ja pool, üksteist koma kuus kelvinit, noh, peaaegu suurusjärg vähem kui kõrgtemperatuurised ülijuhitud. Aga noh, ühesõnaga see on midagi sellist, ma ei tea, see on võib-olla maalähedus või, noh, sa näed neid asju ja sa tead, et nad on ikkagi reaalsed ja sa näed, kuidas neid tehakse, ja sa saad nendega opereerida ja, siis sa kasutad teatud riistu, et nende kohta, et nende seest seda informatsiooni nagu välja võtta. Ma naudin seda, et ma võingi öelda, et näe, siin ongi see, siin on see ülijuht ja ma võin minna ja panna selle mõnda riista ja ma saan selle niiöelda seesmisest struktuurist tingitud omadusi näha või uurida või teistele seletada. Ja noh,

ma arvan nii mõlemad, kui see tehnika, ma arvan, et on üks, üks kaunemaid tehnikaid üldse, mis tahkise füüsikas on, mis, mis ei ... noh see on nagu raadioga selle tahkise kohta ... tema siseelu kuulamine, või nagu peaaegu nagu intervjuu selle ainetega. Kusjuures mitte midagi muud neile ei tehtagi ju, kui pannakse nad magnetvälja ja mängitakse nendele tuumadele teatud kindlal sagedusel selliseid, noh, ma ei tea hiphoppi [naerab] või ma ei tea pulse. Ja siis kuulatakse, mis nad vastu räägivad, ja siis nende kahe asja võrdlusest saab selle aine seesmise ehituse kohta väga põnevaid asju teada. Mitte ainult seda, kus need tuumad ja kuidas nad on, vaid ka seda, milline dünaamika ja ... seal mõõtetakse temperatuuri ja magnetvälja ja ... Noh, ma ütlen, see on selline ... ja ainega ei juhtu mitte midagi. Et, noh, see on veel minu jaoks oluline ... et ma võtan ta pärast välja ja kui ta just ise ei ole mingist seesmisest pingest katki läinud või seda, et liiga kiiresti jahutatud või tehtud, siis ma võin ta tagasi anda sellele, kes ta mulle andis, ja ütelda, et näe, siin on nüüd need pildid selle kohta ... (Tegevfüüsik, mees, P 332)

Septatöö juures ei saa unustada, et see töö eeldab füüsilist tugevust ja vastupidavust. Ka eksperimentaalfüüsikas on ühelt poolt vaja oskusi ja vilumust, teisalt jõudu. Ent peamine on siiski vilumuste ja insenerliku asjatundlikkuse olemasolu. Samuti eeldab eksperimentaalfüüsika teatavat otsusekindlust ja suurt iseseisvust. Neid kõiki jooni on Eesti kultuuris seondatud mehelikkusega ning see mõjutab ka naisteadlastele antavaid võimalusi ja nende enesekuvandit.

Intervjueeritud naisfüüsikutest olid vaid kolm eksperimentaatorid, kaks neist olid juba füüsikast lahkunud ja kolmas kaalus kõrvaleastumist. Viimane põhjendas oma frustratsiooni sellega, et talle ei olnud õieti antud võimalust vajalikke vilumusi omandada. Tal seisis ees vastutusrikas eksperimendiseeria välismaal, kus ta

oleks pidanud iseseisvalt langetama kõik eksperimenti puutuvad otsused, kuid et tal varasem kogemus puudus, ta loobus:

Jah, ma olen [töötanud välismaal], magistrantuuris ma sõitsin konverentsile Itaaliasse ja siis ma pidin järgmisel nädalal sõitma Prantsusmaale, et teha mõõtmisi, aga mina ütlesin, et ma ei saa. Et mina olen seal kolm kuud ja mina ei ole nii spetsialist, no ei ole selline spetsialist, et teha üksi, kuskil välismaal neid mõõtmisi. (Tegevfüüsik, hiljem füüsikukarjäärist loobunud naine, P300)

Valdavalt peetakse Eestis tehnilisi alasisi meeste aladeks, millest annab tunnistust ka järgmine näide. Intervjuud meesfüüsikuga katkestasid korduvalt naisüliõpilased, kel oli probleem katseseadmega. Nad ei küsinud küll otse abi, kuid et meesüliõpilane, kes oli vajaliku seadme asjatundja, oli ruumist lahkunud, siis naisüliõpilased pöördusid abi saamiseks ainsa kohalviibiva mehe poole, lähtudes stereotüüpselt arusaamast, et meestel on meestena masinatest parem arusaamine kui naistel:

NAISTUDENG1: Vabandust, kas te teete eksamit vä?

V: Ei me ei tee eksamit [naerab]. Mis sul on siis ...?

NAISTUDENG1: Ei, *Naistudeng 2*-el juhtus mingi õnnetus, mingi voolik läks lahti, äkki sina oskad midagi?

V: Kuskohal?

NAISTUDENG1: [Ütleb *Naistudeng 2*-le] Kuule, V on ju siin.

V: Kas nüüd on kõik jalga lasknud või?

NAISTUDENG1: Jah, kõik on minema läinud, *sa oled ainuke mees*.

NAISTUDENG2: Ei ole, ta [meesüliõpilane] sööb ära ja siis ta tuleb.

NAISTUDENG1: Aa, sul ei jookse vesi või.

NAISTUDENG2: Ei, vee saab kinni keerata.

NAISTUDENG1: Aa, siis on vist korras.

NAISTUDENG2: [naerab].

V: Ega see jahutusvesi ei ole? Kuule, ega see jahutusvesi ei ole?

NAISTUDENG1: On küll.

NAISTUDENG2: Ei, ei see on pärast ... mina ei tea, mis vesi see on. Vaata, siis kui hakkad juba aurustama, siis on vaja mingi teine vesi lahti keerata.

V: Aga ei no see on ikkagi mingi teine asi, see ei ole mitte see jahutusüsteem. Ega sa sealt kinni ei keerand?

NAISTUDENG2: Ei

V: Aa, väga hea, las ta siis olla. [Vestlus tudengitega lõpeb, uks suletakse]. (Meessoost tegevfüüsik, P330)

Seega valitseb mõlemast soost füüsikute hulgas stereotüüpne arusaam, et praktilist insenerivaldkonda, masinaid ja seadmeid valdavad mehed paremini. Osa füüsikuist peabki seda insenerlikku osa füüsikast n.-ö. õigeks füüsikaks.

Füüsik kui tõepreester või tõeteener

Füüsiku ja üldse teadlase kujutamine tõepreestrina on rahvusvahelises ulatuses laialt levinud (Rolin 2006; Wertheim 1995). Kristluses on preestrid olnud pea kogu selle ajaloo jooksul mehed, nii et juba preestri mõistesse on maskuliinsus mingis mõttes sisse kirjutatud. Ka meie intervjuumaterjalis tuli sageli ette füüsiku kujutamist tõepreestrina, kuid preestrit ei seostatud tingimata meessoost isikuga. Üks meessoost tegevfüüsik sõnastas teaduse tõepürgimuse järgnevalt:

Ma olen ... teaduses väga tugevalt seda usku, mida nimetatakse tõeusuks või tõeteenimiseks, ehk teiste sõnadega, et teaduses tulemusi saavutada, tuleb selle ... noh, objektiivse tõe, kui niisugust ... niisugust

ülimat eesmärki asetada kõige tähtsamale kohale. Ja sellele tuleks suuresti teised väärtused allutada. Mil määral, on muidugi alati mõõdutunde küsimus, aga põhimõtteliselt ma usun tõe teenimisse rohkem kui, noh, ütleme siis, tehnilises mõttes saavutustele või positsioonile või ... staatusele orienteeritust, teaduses leidub ka neid inimesi päris palju. Objektiivsus, kõikides oma ... kõikides oma otsustustes, mis puudutavad teadust ja teaduskorraldust. See on suvalises konkurentsikeskkonnas on see, on see äärmiselt vajalik, et säilitada, noh, niisugune terve õhustik enda ümber. (P309)

Eesti mõistekasutuse tava erineb rahvusvahelisest selles, et kui globaalselt on tõepreestri mõistesse kätketud võimu taotlus (tõe valdamine ja kuulutamine neile, kelle valduses seda ei ole), siis Eesti kontekstis räägivad füüsikud pigem tõe *teenimisest* ja tõele pürgimisest ja pühendumisest. Nii tegevfüüsikud kui teaduskarjäärist loobunud näevad füüsikat ideaalteadusena, mis peaks olema puhtaim ja ausaim, igasuguste ideoloogiliste ja subjektiivsete kallutusteta, siiras pürgimine maailma fundamentaalseimate seoste ja mehhanismi mõistmisele. Võim ja karjäär on seejuures pigem taunitavad kui ihaldatavad. Sageli jõutakse füüsika sellisele kirjeldusele vastanduse kaudu humanitaar- ja sotsiaalteadustega, mis on pikka aega olnud ideoloogiliselt kallutatud ja ilmselt ei saagi olla ideoloogiavabad.⁷ Neutraalse tõe teenimise ja tõele pürgimise rõhutamine ei pruugi eesti füüsikute eneserefleksioonis tingimata olla sama Traweei "kultuurita kultuuriga", mis on silmakirjalikult neutraalne, oma domineerivat positsiooni kindlustav taktika. Eesti füüsikute tõepürgimust tuleb pigem käsitleda ajaloolises kontekstis, kus füüsika ja loodusteadus üldisemalt kujutas paljudele varjupaika võõra ideoloogia eest ja võimaldas taotleda tõde.⁸ Näiteks kirjeldab üks meessoost tegevfüüsik erialavaliku põhjusi järgnevalt:

K: Neljandas, viiendas klassis saite aru, et Teil on selge soodumus reaallainetes?

V: Ja, mind huvitas juba tol ajal väga mitmesugune füüsikaalane populaarteaduslik kirjandus. Mind huvitasid väga paljud asjad, aga suur põhjus, miks võib-olla mina ja paljud teisedki tol ajal läksid reaalteadusesse, oli võib-olla see, et see oli suhteliselt aus amet. See oli ala, kus tegelikult, noh, ideoloogilist survet ei olnudki, mitte mingisugust. Täiesti ausad alad.

K: Noh, kui suurt ideoloogilist survet? Te mõtlete nüüd humanitaaraladega ...

V: Võrreldes humanitaaraladega jah, mis olid täiesti umbluu. (P 301)

Suhtumine füüsikasse kui tõelisse, ausasse, ideoloogiatest mõjutamata teadusse oli eriti iseloomulik meessoost intervjuueeritavatele. Naised kõnelesid sellest vähem. Pigem nähti füüsika missiooni selles, et hoida teadus üldisemalt puhtana pseudoteaduslikust udust ning füüsika eeliseid nähti selles, et on kindel universaalne meetod. Nii ütles üks naissoost tegevfüüsik:

K: Peaaegu igal ametil on olemas teatud stereotüübid. Kas Te saaksite mulle öelda, missugune on Teie meelest füüsiku kuvand ühiskonnas?

V: No vot, praegu just oli juttu nendest. A see aeg on nagu möödab, see pommiehitajate aeg. Füüsika kuldajastu oli ju kaks korda, üks oli siis, kui ... 20. sajandi teisel kümnendil läks elementaarosakeste ... no õietigi ... jah, ütleme, et aatomi jagamine, tuum, elektron, neutron, prooton, eks ole, neutron alles 32 avastati, ja teine siis, kui oli pommiehitamine, siis olid nagu füüsikud olid esirinnas, nii mõtteviisilt kui sellelt, mis tagajärjed, mis praktilised tulemused olid. Aga, aga praegu vä? Praegu peaks füüsikud olema kantsiks sellele ... vastaskantsiks sellele kergelt elus läbisaamisele, et õppida pole

suurt vaja või no ühesõnaga, või õpime midagi, mis on niuksed "pehmed" ained: ärijuhtimine, avalik haldus, asjad, mida, mida peab ka olema, aga mida ei pea olema nii palju ja et nagu see buum, selline pehmete ainete buum on liiast. No üks asi on veel, no humanitaaria ka, et, no ma saan aru, et kuna ta oli nõukogude ajal ta oli surutise all ja siis nüüd läks ta nagu käima ja ... aga see humanitaaria ja sotsiaalia vastane niisugune kantsi keskpunkt peaks olema füüsika, seal ümber ka siis teised reaalteadusedloodusteadused. Nii et niukene realistliku mõtlemise ... Mis ei, no hea küll, olgu, need veel on teadused, aga kõik see astroloogia ja numeroloogia ja kõik muu niuksed võltsvärgid, võltsteadused, pseudoteadused, vot seal on füüsika küll, kes kohe välja peab astuma, võiks astuda. (P303)

Ning teine naissoost tegevfüüsik kirjeldab täpsemalt füüsika ja sotsiaalteaduste erinevust:

Noh, füüsika erinevus humanitaarteadusest on kõigepealt see, et on olemas kindel meetod. Et kui humanitaarteadusi, ütleme psühholoogia, sotsioloogia, võib võrrelda võsaga, kus on erinevad koolkonnad, eks ole, erinevad koolkonnad lähtuvad erinevatest eeldustest ja üks väga tugev asi on tsiitaat ja autoriteet. Et, miks on üks asi nii, vot me lähtume selle mehe, selle koolkonna sellest teooriast. Ja sellepärast on asi nii. Teine seletab, et samu nähtusi, ütleme isiksuse mingit omadust või isiksuse kujunemist või leinaperioodi läbielamist lähtudes hoopis mingist teisest teooriast või teisest koolkonnast. Need on nagu võrdselt aktsepteeritavad, nad, noh, ei saa omavahel kokku, ei ole seda omavahelist metodoloogilist alust, millest kõik algab. On olemas kvalitatiivne meetod, on olemas kvantitatiivne meetod, erinevaid aluseid on palju ja nad ei ole omavahel kokku viidud. Siis füüsika on selles

osas nagu, nagu puu. Füüsikas on olemas oma tüvi, see tähendab oma kindlad asjad, milles ükski, noh, tänapäeva füüsikute seltskonnas tunnustatud füüsik, ei kahtle. Või vähemalt ta ei kahtle, ta neis kõigis, ta võib mõnes neist kahelda ja siis uurida seda asja. (P333)

Nii mehed kui naised kirjeldasid füüsikat just tõepreestri stereotüübiga seoses kui soota teadust:

K: Et lihtsalt meeste hulk on suurem, et selles mõttes on ta maskuliinne, mitte ala ...
V: Jah, ja, ei, ei, tähendab see on vastupidi, eks ole, on paber ja pliiaats ja ülesanne ja lahenda ära ja sellel ei ole mitte midagi pistmist sellega, oled sa mees või naine. Et see on see, et kui ... miks on nii vähe naisi füüsikas? Eestis eriti, mujal on rohkem, mis on katoliiklik maa ja Hispaania, katoliiklik maa, naised alla surutud, on palju rohkem naisi, väga palju on naisi füüsikas, aga Eestis on see, et isegi ülikoolis ei ole. Meil on kursuse peale on üks, kaks tüdrukut, väga, väga vähe. (Meessoost tegevfüüsik, P302)

Füüsika kujutamine puhta tõe poole pürgimisena, millel ei ole midagi ühist ideoloogia, kultuuri ega sooga, tuli eriti selgelt nähtavale erialavaliku põhjuste kirjeldustes. Mehed töid motiivina sageli esile ideoloogiavabaduse, võimaluse tegeleda ausa asjaga. Naised seevastu valisid eriala oma võimete hindamise põhjal. Paljud naisfüüsikud näiteks olid eriala valides lähtunud sellest, et nad olid tugevad matemaatikas, kuid pidasid matemaatikat ennast erialana liiga kuivaks ja igavaks. Et paljud tüdrukud valivad erialaks mingi loodusteaduse just matemaatikas saavutatud edu alusel, näitas Eestis läbiviidud teinegi uuring projekti BASNET raames (Laas 2007).

Tõepreestri kuvandi juurde kuulub seisukoht, et tõde on soota, samuti matemaatika, ja

ehkki füüsiku stereotüüp on paljude jaoks maskuliinne, jäi intervjuudes kõlama ka füüsika kui distsipliini sootus.

Tõe poole pürgimine ja tõe teenimine paisatab olevat üpris tänamatu, ent õilis tegevus. Pärast ühiskondlikke muudatusi 1990. aastate algul ning uues teaduspoliitilises situatsioonis, kus teadlane peab ühtaegu olema ka ettevõtja ja vahendite hankija, tajuvad paljud intervjuueeritavad konflikti kahe vastandliku ülesande vahel, milleks on ühelt poolt tõe taotlemine, õilis süvenev omakasupüüdmatu uurimistöö, ning teiselt poolt oma töö esitlemine, vahendite taotlemine, reklaam, konkurentsivõitlused, mida on pikka aega peetud odavaks sekeldamiseks, tühiseks ajaraiskamiseks. Paljud intervjuueeritavad mõistavad küll vajadust populariseerida teadust, teha see avalikkusele atraktiivseks, et tõmmata ligi rohkem noori ja hankida tööks vajalikke vahendeid, kuid teiselt poolt peavad tegelikult õigeks teadlase ülesandeks pühendumist raskele rutiinsele, isegi igavale uurimistööle. Tänamatu on see töö seetõttu, et sellega ei kaasne selgelt piiritletud tunnustusmehhanisme ega garanteeritud edu mudelit.

Tõeteenri stereotüüp sisaldab endas täielikku teadusele pühendumise tingimust, mida eriti naistel on raske täita, sest nagu Eesti intervjuumaterjalistki nähtub, on kodune majapidamine ja laste eest hoolitsemine enamjaolt naiste õlul, samas kui meestelt eeldatakse pere majanduslikku kindlustamist. Paljud naisteadlased kirjeldavad, kuidas nad on õppinud eri liiki ülesandeid kombineerima ja paremini aega planeerima. Kuid ka intervjuueeritud mehed tõdeavad samuti, et paljud lahkuvad teadusest töö ja perekonna huvide ühitamatuse tõttu:

K: Aga kas te oleksite nõus täitma oma kohustusi perekonna ees, kui see tähendaks töö arvelt ohverdamist?

V: Siis ei olnud mingil juhul. Praegu küll. Siis ma olin veendunud, et ma teen häid asju, et eelkõige tuleb teha ikkagi, noh, oma tööd

ja seda ma deklareerisin ka enne igasugust abiellumist, ma hoiatasin ette, et ...

K: Ja naine oli nõus, see oli nagu kokkulepe?

V: Ja, see oli meil algusest saadik kokkulepe, sest et ma ütlesin, et kui mina pean teadust tegema ja no siis ma pean tegema ja et see on igal juhul prioriteet number üks ja see ei saa olla kahtluse all ja kui see on vähimalgi määral kahtluse all, sest siis on parem, kui me ei hakka koos elama. See oli meil väga selgelt ja väga varakult paigas. Sest sel ajal ma olin täiesti veendunud, et ma saan korralikuks füüsikuks. [...]

K: Kas te teate mõnda inimest, kes on lahkunud füüsikast perekondlike kohustuste tõttu?

V: Jah, tean küll. Ma tean neid palju. Tähen-dab, nii mõistvat peret nagu mul, esineb harva. (Füüsikukarjäärist loobunud mees, P318)

Naissoost üliõpilaskandidaatidel on raske ennast nende stereotüüpide valguses füüsikuna kujutleda. Kui üldse, on nad tõepreestri või tõeteenri näitena silmas pidanud ajaloolisi teaduse suurkujusid, nagu Marie Curie. Mitmeid naisi ning ainult naisi mõjutas teaduskarjääri valikul just Curie ja üldse teadlaste biograafiate lugemine. Tundub, et naistele on eeskuju, kellega samastuda, olulisem kui meestele.⁹

Kui teistel projekti UPGEM maadel oli peamiseks probleemiks nn. kääri-mudel ehk see, et arvukatest naisüliõpilastest füüsika erialal jõuavad väga vähesed teadushierarhia kõrgematele astmetele, tipust rääkimata, siis Eesti füüsika puhul see käärimudel ei kehti, sest füüsikat õppijate hulgas on naisüliõpilasi väga vähe algusest peale. Üks võimalik seletus sellele on, et valitsevad maskuliinsed stereotüübid takistavad füüsikast huvitatud tüdrukutel selle ala valimist juba keskkoolist peale.

Kui analüüsida teaduskarjääri katkestamise põhjusi, siis Eesti intervjuude alusel võib väita,

et meesteadlaste lahkumise põhjuste hulgas domineerisid tõmbejõud – ettevõtluses, aga ka poliitikas ja teistes avaliku sektori osades nähti uusi võimalusi ja väljakutseid. Need tegurid toimusid koosmõjus tõukejõududega, nagu teaduse institutsionaalsed reformid, töökohtade kadumine, kasvanud kvaliteedinõuded teadustöötajate palkade suhtelise languse tingimustes 1990-ndatel. Naisteadlased olid pigem mõjutatud tõukejõududest, olles sunnitud teadusest lahkuma. Üksikutel juhtudel kutsuti neid teisele tööle avalikus sektoris, kuid ka sellistel puhkudel rõhutavad naised teiste inimeste osa otsuse langetamisel – neid pigem mõjutati, veendi, kutsuti, kui et nad oleksid ise uusi väljakutseid otsinud.

Järeldused

Sotsiaalne sugu, feminiinsus või maskuliinsus, ei ole ette määratud, vaid konstrueeritakse inimeste igapäevapraktikates, lähtudes kultuuris valitsevatest normidest. Kui normiks on, et teadus on maskuliinne valdkond, siis valides teaduskarjääri, täiendab ja edendab iga konkreetne inimene vastavat maskuliinsuse mudelit. Teiselt poolt reguleerivad inimese käitumist tegevusnormid, mis hoiavad alal “õiget käitumist”. Nende alusel me ütleme, et “tüdrukud ei tee nii”, “poisile ei ole sobilik too”. Kui teaduskultuuris domineerib tööstiil, mida me kirjeldame kui sepa või mangleva seiklushimulise poisi oma, on need selgelt maskuliinsed ning naisüliõpilasel või -teadlasel on raske ennast nendega sobitada. Ametlikud valiku- ja otsustusmehhanismid on sooneutraalsed, kuid varjatud konkurents toimib teaduskultuuris soostereotüüpide ja teiste vaikimisi omaks võetud kultuurireeglite alusel. Kui teadlaselt eeldatakse tõeteenri stereotüübi kohaselt eneseohverdust, täielikku pühendumist teadusele, isikliku elu, perekonna, sotsiaalsete suhete kõrvale jätmist (mida ju ei saa eeldada ühegi seaduse ega avaliku normiga), võib see tõrjuda teadusest nii

naisi kui mehi. Omaette küsimus on, kui jätkusuutlik selline kõik-või-ei-midagi teadustöö stiil ülepea on. Kui avaliku sektori teadus jääb töökeskkonna ja -kultuuri arendamisel järjest enam maha eratöötetelt, suureneb ajude äravool teadusest veelgi. Pikka aega järjest ohvreid eeldav teaduskultuur ei saa olla efektiivne, sest teadlastel kaob motivatsioon (Hasse, Rolin, Ajello *et al.* 2008).

Kui teaduskultuuris valitsevad ainult teatud stereotüübid, tööstiilid ja vastavad ootused inimeste käitumisele ning mingid alternatiivsed stiilid või isegi nende kaalumise on välistatud, võivad need osutada takistuseks teaduse kui terviku arengule ja muutuda ajude äravoolu tõuketeguriks nii naistele kui meestele. Kui töökeskkonnas valitseb jahe kliima, puudub kolleegiaalne toetus, puudub selgus karjääriväljavaadete ja hindamiskriteeriumite osas ning prevaleerib varjatud konkurents ja mitte avalik, kokku lepitud reeglite järgi toimuv võistlus, muutub see teaduse arengule pidurdavaks. Teadus ei asu sotsiaalses vaakumis, vaid on institutsioon, milles uusi teadmisi, uut arusaamist maailmast loovad inimesed, kes samaaegselt loovad oma identiteeti teadlasena. Need kaks aspekti teadustöös, uute teadmiste loomine ja teadlase identiteedi loomine, on seesmiselt tihedalt seotud, üht ei ole teiseta. Kuid pikka aega on teadlase identiteedi kujunemist, teaduse kultuurilist tahku, teadust kui töökeskkonda peetud kõrvalisteks, kui mitte olematuteks, teemadeks puhta teadmiste loomise kõrval. Sellepärast ongi võetud enesestmõistetavana hoiakut, et teadusel ei ole sugu ning et teadus on ideoloogiavaba.

Naiste suurem esindatus teadusinstituutsioonis ei pruugi teaduse kultuuri iseenesest veel muuta, sest paljud naised järgivad ja kannavad teaduses edasi traditsioonilisi maskuliinseid norme ja püüavad muutuda võimalikult mees-tesarnaseks, sest muidu ei võetaks neid teadlastena tõsiselt. Kuid, suurem tähelepanu soole ja eri soost teadlaste olukorrale, vajadustele ja võimalustele tuleks teadusele tervikuna kasuks

seeläbi, et konkurentsireeglid muutuksid kõigile selgemaks, -tingimused, valiku- ja otsustusmehhanismid läbipaistvamaks. Kui valiku- ja otsustusmehhanismid muutuvad läbipaistvamaks, väheneb igasugune diskrimineerimine, mitte ainult naiste, vaid ka meeste diskrimineerimine.

Märkused

- 1 Autorid tänavad dr. Raili Põldsart julgustuse ja toetuse eest ning artikli aluseks olnud uuringuid rahastanud Euroopa Komisjoni, osalise rahastuse eest ka Eesti Teadusfondi (grant nr. 7946) ja Haridus- ja teadusministeeriumi (sihtfinantseeritav teadusteema nr. SF0180110s08).
- 2 Projekti tutvustus ja projekti tulemusena valminud kogumikud ja monograafiad on kättesaadavad kodulehel www.upgem.dk.
- 3 Füüsikaproffessorite seas on naised Taanis 3%, Soomes 9%, Eestis 7%, Poolas 13% ja Itaalias 23%. Dotsentide ja vanemteadurite seas on naised Taanis 10%, Soomes 12%, Eestis 11%, Poolas 14% ja Itaalias 33%. Doktorantide hulgas on naised Taanis 24%, Soomes 23%, Eestis 27%, Poolas 37%, Itaalias 40% (Hasse, Trentemøller 2008; Svinth 2008).
- 4 Siin ja edaspidi on tsitaatides säilitatud algupärane kõneviis, keelevead on autentsuse huvides jäetud parandamata.
- 5 Seega ei ole selle uurimise järgi omavaheline konkurents see, mis takistab vanemal ja edasijõudnumal algajat toetamast, nagu on sageli arvatud, vaid kramplik püüd järgida objektiivse soota teaduse erapooletuse reeglit: kui mehed toetavad mehi, ei tähenda see, et naised peaksid õigeks sama erapoo-likult käitumist.
- 6 Soome soouurijate oluline uurimus naiste kohta teaduses kannab pealkirja *Hard work in the Academy: Research and interventions on gender inequalities in higher education*. Vt. Fogelberg, Hearn, Husu, Mankinen 1999.
- 7 Siin anname edasi intervjuueeritavate hoiakut. Metata- seme analüütikule on loomulikult selge, et ei füüsika ega teised teadused saa olla lõpuni ideoloogiavabad. Ideoloogiavabadust tuleb pigem käsitada kui tege-

vusjuhist, praktilist normi teadlase jaoks, ent absoluutne väärtusneutraalsus ei ole võimalik seni, kuni teadust teevad inimesed, ühiskondlikud olendid.

- 8 Kuivõrd ideoloogivaba varjupaik füüsika nõukogude ajal oli, on mõneti problemaatiline, arvestades nõukogude teaduse rahastamist ja seda, millises ulatuses füüsikute töö leidis kasutamist sõjatehnika arendamisel. Kohati tundub olevat tegu eneseõigustuse, enesekaitse või isegi n.-ö. jaanalinnpoliitikaga – justnagu ei oleks teadlased teadnud, milleks nende töö tulemusi kasutati. Teisel poolt, arvestades tollase teadusorganisatsiooni iseärasusi, tänu millele suurem osa füüsikuid ei pidanud tegelema rahastamise ja ressursside muretsemisega, on säärane idealism mõistev.
- 9 Ka Hasse (2002) rõhutab, et naisfüüsikud pidasid oma erialavalikul tähtsaks eeskujusid kas teadusajaloost või oma lähikonnast.

Kirjandus

Benkert, Sylvia; Staberg, Else-Marie (2001). Women in Science: Can They Be Disturbing Elements? *NORA: Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, no 3, vol. 9, 162–171.

Draw the Line! Universities as Workplaces for Male and Female Researchers in Europe (2008). UPGEM, Tartu University Press, Tartu.

European Commission (2000). *Science Policies in the European Union: Promoting Excellence Through Mainstreaming Gender Equality*. A Report from the ETAN Expert Working Group on Women and Science. ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/improving/docs/g_wo_etan_en_200101.pdf

European Commission (2003). *Waste of Talents: Turning Private Struggles Into Public Issue. Women and Science in the Enwise Countries*. http://ec.europa.eu/research/science-society/women/enwise/pdf/enwise-report_3.pdf

European Commission (2004). *She Figures 2003*. Women and Science Statistics and Indicators. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. http://ec.europa.eu/pub/she_figures_2003.pdf

European Commission (2006). *She figures 2006*. Women and Science Statistics and Indicators. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. http://ec.europa.eu/research/sciencesociety/pdf/she_figures_2006_en.pdf

European Commission (2008). *Benchmarking Policy Measures for Gender Equality in Science*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. http://bookshop.europa.eu/eubookshop/FileCache/PUBPDF/KINA23314ENC/KINA23314ENC_002.pdf

Fogelberg, P.; Hearn, J.; Husu, L.; Mankinen, T. (1999). *Hard Work in the Academy: Research and Interventions on Gender Inequalities in Higher Education*. Helsinki University Press, Helsinki.

Fuller, Steve (2007). *The Knowledge Book: Key Concepts in Philosophy, Science and Culture*. Acumen, Stocksfield.

Hasse, Cathrine (2002). Gender Diversity in Play with Physics: The Problem of Premises for Participation in Activities. *Mind, Culture and Activity*, 9 (4), 250–269.

- Hasse, C.; Rolin, K.; Ajello, A. M.; Lõhkivi, E.; Helle, M. (2008). Concluding UPGEM Recommendations. In Hasse, C.; Trentemøller, S.; Bjerregaard Sinding, A. (eds.), *Draw the Line! International Conferenc. Copenhagen 2008. Papers, Proceedings and Recommendations*. Tartu University Press Tartu, 103–123.
- Hasse, C.; Trentemøller, S. (2008). *Break the Pattern! A Critical Enquiry into Three Scientific Workplace Cultures: Hercules, Caretakers and Worker Bees*. UPGEM, Tartu University Press, Tartu.
- Laas, Anu (2007). Estonia: Country Report. In *Women in Sciences and High Technology in the Baltic States: Problems and Solutions. FP6 BASNET Project Results*. Vilnius, 160–194.
- Longino, Helen E. (2002). *The Fate of Knowledge*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Lõhkivi, Endla (2008). Social Changes and Changes in Science Management: the Estonian Case. In Hasse, C.; Trentemøller, S.; Bjerregaard Sinding, A. (eds.), *Draw the Line! International Conference. Copenhagen 2008. Papers, Proceedings and Recommendations*. Tartu University Press, Tartu, 93–98.
- Rees, T. (2002). National Policies on Women and Science in Europe. The Helsinki Group on Women and Science. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. http://ftp.cordis.europa.eu/pub/improving/docs/women_national_policies_part_1.pdf
- Rolin, Kristina (2006). Gender and Physics: Feminist Philosophy and Science Education. *Science and Education*, 17 (4).
- Svinth, Lone (2008). Women in Physical Science. In Hasse, C., Trentemøller, S.; Bjerregaard Sinding, A. (eds.) *Draw the Line! International Conference, Copenhagen 2008. Papers, Proceedings and Recommendations*. Tartu University Press, Tartu, 19–43.
- Tehver, Imbi (2008). A Closer Look at Estonia from Inside. In Hasse, C.; Trentemøller, S.; Bjerregaard Sinding, A. (eds.), *Draw the Line! International Conference, Copenhagen 2008. Papers, Proceedings and Recommendations*. Tartu University Press, Tartu, 57–59.
- Traweek, Sharon (1988/1992). *Beamtimes and Lifetimes. The World of High Energy Physics*. Harvard University Press, Cambridge Mass., London.
- Velbaum, Katrin; Lõhkivi, Endla; Tina, Mari-Liis (2008). UPGEM National Report Estonia. *Draw the Line! Universities as Workplaces for Male and Female Researchers in Europe*. Published by the EC 6th FP Project UPGEM: Understanding Puzzles in the Gendered European Map. Tartu University Press, Tartu, 137–212.
- Wennerås, Christine; Wold, Agnes (2001). Nepotism and Sexism in Peer-Review. In M. Lederman; I. Bartsch (eds.), *The Gender and Science Reader*. Routledge, London, 42–48.
- Wertheim, Margaret (1995). *Pythagoras' Trousers: God, Physics, and the Gender Wars*. Random House, New York.

Väljapaistvad naised teaduses: naisteadlaste karjääriteed “eduka teadlase” diskursuse taustal

Kairi Talves, Anu Laas

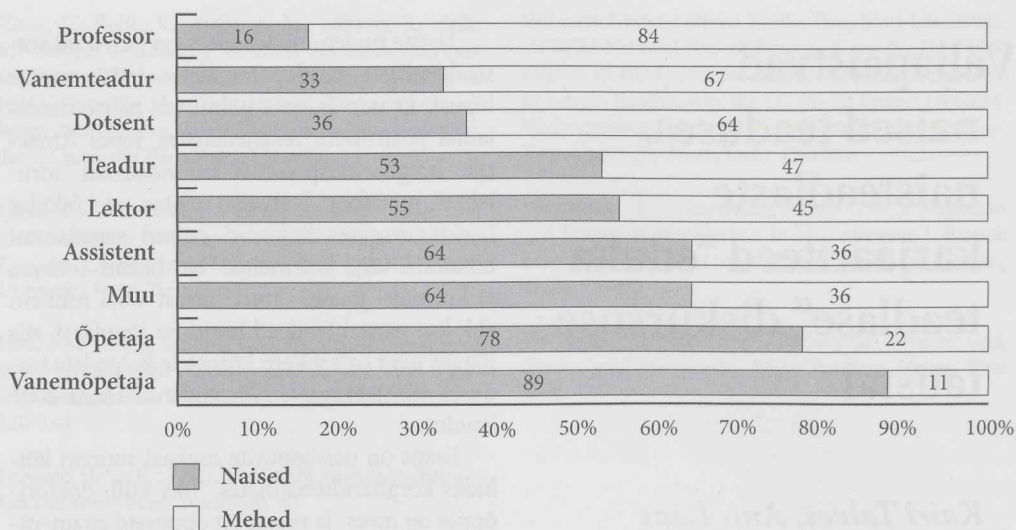
Sissejuhatus

Tänapäeva Eestis, kus haridust peetakse feminiseerunuks ja tüdrukud on poistest edukamad enamikes valdkondades nii kvalitatiivses kui kvantitatiivses mõttes juba põhikoolist alates, ei tohiks eduka naisteadlase olemasolu olla mingiks uudiseks. Suur hulk naisi valib küll teadlase elukutse, kuid akadeemilistel tipppositsioonidel leidub naisi tunduvalt vähem kui mehi. Meeste suuremat esindatust akadeemilises eliidis võib märgata isegi neis valdkondades, mida traditsiooniliselt omistatakse naistele. Eelkõige torkab aga naiste puudumine silma loodusteaduste ja tehnoloogia erialadel. Et selgitada naiste karjäärivalikuid, teadlaseks olemist ja karjääri kujunemist teaduses, on viimastel aastatel Eestis mitmete rahvusvaheliste projektide toel läbi viidud uuringuid naiste staatusest ja karjääririkastustest reaalteadustes.¹

Naiste osalemine teaduses on pälvunud sotsiaalteadlaste tähelepanu alates 1980. aastate lõpust. Et uurida, mis põhjustab naiste madalamat positsiooni reaalteadustes, loodi Ameerika kõrghariduspoliitika kujundamisel “torulekke” metafoor. Statistika näitas, et kõikides haridusastmetes kukuvad naised sagedamini ülikoolist välja kui mehed. Nii hakati arvama, et kui naisi jõuaks “toru” otsast välja rohkem ehk kui naised läbiksid hariduse lõppfaasi, siis jõuaks neid ka rohkem kõrgetele kohtadele teaduses (Schiebinger 1999, viidatud Husu 2001 kaudu).

Eestis on naisõppurite osakaal suurem kõikides kõrgharidusastmetes. Tõsi küll, doktoritõppes on mees- ja naissoost õppureid enam-vähem pooleks. Eesti haridusstatistika andmetel olid 2007. aastal bakalaureuseõppe lõpetajatest 68% naised, magistriõppe lõpetanute seas oli naiste osakaal veelgi suurem – 71%. Seevastu doktorikraadi kaitsjate seas oli naisi 52%. Valdkonniti vaadates on doktorikraadi omandanud naiste osakaal üsna ootuspäraselt väiksem tehnoloogia- (13%) ja loodusteaduste (29%) valdkonnas ja suurem meditsiiniteadustes (48%) ning sotsiaal- (42%) ja humanitaarteadustes (44%). Siit tulenevalt võib väita, et “toruleke” reaalteadustes töötaks justkui Eestiski, kuid paraku tuleb tõdeda, et kõrgelt haritud naiste karjäär teaduses jääb lühikeseks ka teistes valdkondades ja vaid vähesed neist jõuavad kõrgetele positsioonidele.

2003./2004. õppeaasta andmetel oli Eesti ülikoolides 84% professoritest mehed. Joonisel 1 nähtub, et ka vanemteadurite ja dotsentide hulgas domineerisid mehed. Seevastu mida “õpetavama” ametikohaga on tegemist, seda enam leiab sealt naisi: 55% lektoritest ja koguni 89% vanemõpetajatest ning 78% õpetajatest on naised. Tugevat soolist segregatsiooni kinnitab fakt, et isegi kunagises Tallinna Pedagoogikaülikoolis, kus suurema osa akadeemilisest personalist moodustasid naised, troonisid akadeemilistel tipppositsioonidel siiski mehed.

Joonis 1. Akadeemilise personali sooline jaotus Eesti ülikoolides 2003./2004. õppeaastal.
Allikas: Eesti Statistika

Käesoleva artikli empiiriliseks aluseks on intervjuud naisteadlastega, mis viidi läbi aastatel 2005–2007 kestnud Euroopa Liidu 6. raamprogrammi projekti BASNET (*Baltic States Network: Women in Sciences and High Technology*) raames.² Uuringu läbiviijaks Eestis oli Tartu Ülikooli sugupooleuuringu rühm eesotsas Anu Laasiga. Intervjuu küsimustik töötati välja koostöös projektis osalenud ülikoolide sotsioloogide poolt. Küsimustik koosnes avatud küsimustest, mis võimaldasid vastajatel vabalt arutleda esitatud teemade üle või jutustada oma karjääri kujunemisest ja kogemusest teadlasena. Osalejatele selgitati intervjuu alguses projekti olemust ja eesmärki, intervjuud salvestati ja transkribeeriti. Valimisse kuulus 20 naissoost teadlast igast projektis osalenud riigist. Osalejate valikukriteeriumiks oli, et nad oleksid omandanud vähemalt magistrikraadi ja et nad oleksid töötanud vähemalt kaks aastat akadeemilisel ametikohal ülikoolis või muus teadusasutuses. Et projekti sihtrühmaks olid naised reaalteadustes, siis valiti intervjuus osalejad järgmistelt eriala-

delt: füüsika, keemia, astronoomia, biokeemia, matemaatika, informaatika, inseneriteadused ja elektroonika.

Käesoleva artikli eesmärgiks on analüüsida “eduka teadlase” diskursuse kujunemist naisteadlaste intervjuudes ning kõrvutada seda naiste enesekuvandi ja karjääripüüdlustega teaduses. Artiklis püütakse välja selgitada, kuidas mõjutab eduka teadlase kuvandi ja naise enesemääratluse komplementaarsus naisteadlase karjääri ja staatust teaduses. Intervjuude käigus esitati naisteadlastele küsimus, kus paluti hinnata, missugune on nende arvates edukas ja väljapaistev teadlane. Vastuste põhjal loodi tüpoloogია (vt. Tabel 1), mida kõrvutati naisteadlaste hinnangutega oma positsioonile teaduses. Analüüsi tegemisel kasutati kvalitatiivuuringu programmi Atlas.ti abi. Intervjuud nummerdati, kuid kuna käesolevas artiklis ei olnud vajalik tekstiosade omavaheline võrdlemine, vaid pigem arvamuste paljususe väljatoomine, ei ole intervjuu järjekorranumbreid tsiteeringutes esitatud.

Enese nähtavaks tegemine ehk hea teadlane kui müügimees

Robert Mertoni (1979) järgi eksisteerib teaduskarjääris Matteuse efekt³, mille järgi endale juba nime teinud teadlase edu kipub akumuleeruma. Edukat teadlast saatev aupaiste, mida on nimetatud ka *halo*-efektiks (Rossiter 1993), tagab talle pideva tähelepanu ja tunnustuse ka nende teadustulemuste eest, mille loomisel ta pole otsene osaline olnud või mis on loodud teadlaste ühistööna. Selline efekt soosib silmapaistvaid ja nimekaid teadlasi ning kahandab nende kõrval töötavate vähem tuntute teadlaste võimalusi välja paista või läbi murda.

Soolisuse teema kajastub mitmetes intervjuuküsimustes, kus vastaja suunatakse mõtlema soolisest kuuluvusest tingitud aspektidele, mis võivad mõjutada valiku-, karjääri- ja tunnustamise protsesse töökohas. Enamik intervjuus osalejaid reageeris seesugustele küsimustele tõrjuvalt, lükates tagasi võimaluse, et sugu võiks mõjutada "objektiivseid" praktikaid, mis igapäevaelu kujundavad. Seega nähakse silmapaistva teadlasena eelkõige meest, aktsepteeritakse seda ja tunnustatakse teda kui grupi liidrit.

Siiski tuli intervjuudes esile kaks põhilist probleemi, mis on seotud enese nähtavaks tegemisega. Esiteks toimub reaalteadustes teadustöö tegemine valdavalt gruppides, kus ülesanded on jagatud vastavalt kvalifikatsioonile või tasemele (kas on tegemist magistrandi, doktorandi või teaduriga). Grupi juht või teadusteema juht on enamasti kogenud teadlane, kelle töö hulka kuulub ka teadusraha hankimine. Enamasti on grupi juht ka see, kes tegeleb nn. müügitööga: käib konverentsidel tulemusi esitlemas, sõlmib koostöökokkuleppeid, kirjutab taotlusi. Grupi juhi soost sõltub, mida temalt oodatakse ja mida lubatakse. Meesjuhi puhul on suhted pigem hierarhilised ja vertikaalsed, aktsepteeritakse juhi pühendumist strateegiliste ülesannete täitmisele. Naisjuhiga gruppides oodatakse juhilt suu-

remat kaasalöömist igapäevategevustes, horisontaalsel ja vahetut suhtlemist grupiliikmetega ja ka positiivse tööõhkkonna loomist:

Ei, tegelikult osakonnajuhataja on meil meesterahvas, aga nagunii on tema rohkem esindusfunktsioonis, et sisulist tööd ta väga ei tee ja me seda temalt ei ootagi...

Ühest küljest peetakse seesuguse inimese olemasolu väga vajalikuks, sest raha ja sageli ka ideed ja suhted hoiavad tervet gruppi töös. Teisalt peetakse rahaküsimust teadust devalveerivaks ning teadlase liiget "rahaahnuks" koguni ebaeetiliseks ja taunitavaks. Alati aga polegi küsimus valikutes teadlaseks olemise ja rahategemise vahel. Otsustuspositsioonilt kõrvalejäämine tekitab vastuolulisi tundeid ka siis, kui püütakse jätta mulje, et nimetatud positsioon polegi oluline:

N-i grupis on palju selliseid inimesi, aga meie grupis ei ole, et meil on ikka rohkem teadusele orienteeritud kui X-i vaadata, siis ta ongi nagu õige teadlane, et ta ei räägi kunagi rahast, Y-l on esimene asi kohe raha. Ma ei tea, sellest mina ei tea, rahajagamises olen mina kaugel ja pole ma kunagi seda elus kõige tähtsamaks pidanud, et endale viimast kopikat välja võidelda....

Teiseks torkab rahaotsustustest kõrvalejäämise taustal silma naisteadlaste tagasihoidlikkus enese hindamisel ja oma töö eest väärilise tasu küsimisel. Tunnistatakse küll raha vajalikkust enese ja oma pere ülalpidamiseks ja kohati ollakse pahasedki, kui on juhtunud, et töö eest pole õiglast tasu makstud, kuid oma töö väärtustamise suhtes ollakse üldiselt kõhklevad seisukohal, ulatudes ka äärmusliku alaväärtustamiseni, samas väga hästi tajudes soolisust tasustamise süsteemis:

Muidu on nii, et sa tuled, sul on kodus pere, et kust sa saad selle raha, et seda üleval pidada, et *oleks hea küll, kui antaks...*

Naistele jäävad tihti teha sellised, nojaa, pehmemad ülesanded, võibolla nad siis ei vääri ka niipalju tasustamist või? Või hindamist?

Kõrged nõudmised ehk hea teadlane kui maaväline olend

Juhtpositsiooni omamist seostatakse ennekoike karjääritegemisega ning sõnal "karjäär" on negatiivne tähendusvarjund. Sarnaselt rahaga vastandatakse karjääri teadustööle. Kui meessoost kolleegide puhul peetakse karjääritegemist loomulikuks ja isegi soovitavaks, siis naiste puhul vaadatakse viltu neile, kes silmnähtavalt tippu pürgivad. Ühiskonnas kehtivate normide kohaselt, kus juhina eelistatakse näha meest ja ka naised ise naisjuhte ei toeta, on naistel üsna keeruline igakülgsest tunnustatud juhi positsiooni omandada ja omada:

Sest tema [intervjueeritava abikaasa – autori märkus] domineeris sellel oma erialal, see on tema elu...

No eks mõni naine ole seal, kel on suured ambitsioonid, aga tahes-tahtmata ta on kah talunud.

Iseenda karjääri kirjeldamisel kasutatakse mitmeid strateegiaid. Eelduslikult võiks nii mõnegi edukat karjääri teinud naisteadlase puhul kasutada omadussõna "väljapaistev". Paraku võib oma (eduka) teaduskarjääri kirjelduse ja väljapaistva teadlase kuvandi vahel leida suuri erinevusi. Intervjueeritavatel paluti välja tuua väljapaistva teadlase omadusi ning kõrvutades neid naisteadlaste enda karjääritee kirjeldusega ilmnis vastuolu, kus iseend ei peetud väljapaistva teadlase nime vääriliseks või arvati, et selle tiitlini on veel pikk tee käia:

Mina ei ole midagi väljapaistvat, ma olen tavaline uurija. Teadlase nimetust võib üldse kasutada väga väikese ringkonna inimeste kohta, sest teadur ei ole veel teadlane.

Issand jumal...jälle hakkab positsiooni... hea küll, ütleme, et uurija-professor on mingi positsioon.

Nagu *te* ütlesite, minu karjäär on toimunud väga edukalt.

Nii nagu väljapaistvale teadlasele, esitatakse ka iseendale ülikõrgeid nõudmisi, mida on väga keeruline või isegi võimatu täita. Üheks seletuseks sellisele vaid naistele omasele mõtetevisile võib olla asjaolu, et akadeemilise kvaliteedi saavutamiseks on tarvis täielikku ja järjekindlat pühendumist teaduslikule tööle, mida naised perekohustuste tõttu endale lubada ei saa. Seetõttu tunnevad naised, et nad justkui pole endast kõike andnud, pole täielikult teadusele pühendunud ega saa lubada enese edukaks teadlaseks kuulutamist:

Aga ma ei olegi karjääri teinud ju, mis karjäär see on? Karjäär on siis, kui ma oleks 30-aastaselt professor olnud, aga vabandage, ma kaitsesin kraadi alles 35-selt...

Selles mõttes, et see rahvusvaheline tunnustus, see on ikka niiviisi, et *ükskõik* millisele konverentsile sa tuled, *kõik* teavad sind, teavad sinu töid, sellest on muidugi asi ikka väga kaugel.

Siinkohal võiks luua paralleeli naisteadlaste ja naispoliitikute vahel. Talves (2003) näitas, et naiste puhul pole karjääri kujunemine ja kandideerimine niivõrd teadlik ja isiku enda poolt eesmärgistatud valik, kui võrd mõjutatud välistest teguritest, nagu näiteks juhusest või muudest välistest mõjutajatest (kaaslased kutsusid, tehti ettepanek kandideerida). Hedlund

(1988) on seda seletanud poliitika maskuliinse olemusega, mille järgi poliitiline keel, kohtumiste ülesehitus ja atmosfäär mõjuvad naistele eemaletõukavalt ning nad pigem väldivad seesugusesse keskkonda sisenemist. Küll aga on nad valmis seda tegema, kui leiavad oma niši, kus tegutseda, või kaaslased, kes on koostööst huvitatud. Sarnast tendentsi võib näha ka nais-teadlaste puhul, kus naiste endi seletustes on isegi väga eduka karjääri kujundajaks saatus ning motiveerijaks ja arendajaks kolleegid ning kaaslased. Siit tulenevalt võib näha, et karjäärilased keeldumised (näiteks edutamise võimalusest loobumine) võivad mõnikord olla ebapüsivad ja teatud tingimustel muudetavad. Võimalik, et seesugune ebajärjekindlus tuleneb eestlaste kasvatuspõhimõtetest, mille järgi tagasihoidlikkus on voolus ja viisakas on esmalt pakkuda hüvede saamise võimalust teistele, kui ise need vastu võtta:

Ma väldiks seda [juhiks kandideerimist – autori märkus] igal võimalikul moel...

Juhtivad positsioonid on mul tavaliselt sattunud niimoodi, et ma siis punnin alati vastu kõigepealt, nii palju kui suudan.

Ma ei oska öelda. Selle üle peaks tõsiselt kaua mõtlema, pigem ei tahaks seda teha, aga noh, kui tõesti, oleneb muidugi, kui inimesed tõesti tuleksid ja moosiksid, siis ma olen ...ma leebuksin ja ütleksin, et olgu-olgu. Aga ma ei kujuta ette, et keegi sellist asja teeks, et kellelgi mind nii õudsalt täpselt sinna vaja oleks.

Tunnetus, et naised ei sobi juhtivale kohale ning sinna kandideerimine pole asjakohane, peegeldub omapärasel abstraktsete tingimuste retoorikas. Mitmed intervjuueeritavad ei öelnud küll otse ära võimalusest kandideerida kusagile juhtivale kohale teaduasutuses, kuid seadsid selle toimumisele mitmeid tinglikke takis-

tusi. Tingimused, mis kunagi ei täitu, jätavad mugava puhvertsooni taganemiseks, samuti ei pea end vaevama otsesest äraütlemisest tingitud ebamugavusega:

Jah, kui mul vajadus peaks ka olema, mitte ainult lihtsalt võimalus, vaid vajadus peab ka olema... ja ma pean ise tahtma ka... hetkel ma ei tunne seda vajadust...

No kui ikka *väga palju* parem pakkumine oleks, siis...

Et kõrgete ametikohtade suhtes tuntakse suurt respekti ja ehk aukartustki, näitab see, et juhipositsiooni peetakse teataval määral pühaks. Sinna valitud isikut ei pruugita küll aktsepteerida, kuid antakse positsioonile legitiimsus, mis tähendab, et püütakse vältida konflikte juhtidega, loobutakse võimuvõitlusest ning aktsepteeritakse tugevama (kõrgemal positsioonil olija) õigust:

Minul on praegu positsioon, ma olen rühma juht ja ma ei konkureeri rühma sees kellegagi. Nemad peavad minuga hakkama konkureerima ja minu koha ära võtma ja tugevam võtab, ekssole.

Töö tagab edu ehk hea teadlane kui tööloom

Naisteadlased eristavad selgelt teadlaseks olemist administratiivkarjäärist ning paljud arvavad, et neid kahte edukalt ühitada pole võimalik. Vastandamise tingib ühelt poolt halvakspanu võimuihaluse suhtes ja teisalt teadlase positsiooni väärtustamine. Tunnistatakse, et teadustöö nõuab erilist pühendumist ja hingega asja juures olemist, mille puhul kõrvalised tegevused segavad ja võtavad võimaluse täielikult teadusele pühenduda. Lisaks tööalaste ülesannete paljususele takistavad teadustööle pühendumist töö- ja pereelu ühitamise raskused. Naiste suuremat vastutust pere eest ei

oota ainult mehed, vaid ka mitmed intervjuus osalenud naised rõhutasid oma esmakohustusi emana:

Nii et hirm natuke selle ees, et see teadusmaailm on nagu midagi erilist. Ja pead olema valmis pühenduma, olema valmis võtma selle elulaadi.

Selles peab hingega olema ja kaheksast viieni ei piisa. Ja kui see hing on mujal, siis ta on töö juures ka mujal ja teadustööd ei saa niiviisi teha

Teaduse ja karjääri vastandamist võib eriti selgelt näha hinnangutes, mida antakse juhtimisega kaasnevatele ülesannetele. Negatiivse alatooniga manifestsed väljäuitlemised peegeldavad võrdlust teadustööga seotud pingutuse ja töövaeva ning karjääritegemise tühisuse ja liiga kergelt saavutatud edu vahel:

Noh, aga see ei ole tegevteadlane, ta ei ole tegutegija, ta on paberimäärija

Karjääritegemisel... Kas mõeldakse karjääritegemist või teadussaavutusi?

Teadusvälised kohustused, nagu õppetöö, juhendamine ning taotluste ja aruannete koostamine segavad teadustööle pühendumist ning võtavad päevas olulise osa ajast. Edukate juhtide kogemus kahjuks kinnitab seda arvamust ja on kohati üpris valulik:

Aga juhendamiste osa on see, mida meil absoluutselt ei arvestata, eriti bakalaureuse juhendamised, aga see on kõige suurem töö. Bakalaureuseüliõpilane ei oska ju mitte midagi, ei oska pipettigi liigutada. Sa pead alustama A-st ja B-st, pluss ta raiskab sul reaktiive, sa maksad omaenda teadustöö grandist kinni tema stipendiumi, tema juhendamise oma vabast ajast ja tempoolsed kulud, kuna

ta ei oska mitte midagi ja tegelikult mitte kusagil seda juhendamist ei tunnustata. See on mind eriti hämmastanud.

Ma võin öelda, et kui on admintööd päeva jooksul niivõrd palju, siis kusagil ma pean tegema oma põhitööd ja on tohutult palju päevi,...kus ma alustan öhtul kell viis, siis kui teised on ära läinud, ja ma teen siis ühe-teistkümmeni, siis ma tegelen teadusega...

Aga paraku peame administreerima, juhendama, rahasid hankima, võitlema, lobi tegema, nagu tuleb välja, eks ju.

Ületunnitööl ning suurel töökoormusel on oma hind. Töökoormuse ja teadustöö eripärast tuleneva ajapiiride paindlikkuse tõttu on töö- ja pereelu ühitamine paljude naisteadlaste jaoks tõeline väljakutse. Ohvrite toomine nii siin- kui sealpool töö ja kodu piiri on üsna tavaline. Kui vaadata arvamusi, mis on seotud aja jagamisega töö ja pere vahel, siis ilmneb huvitav vastuolu ettekujutuse ja tegelike toimetulekustrateegiatega vahel. Arvatakse, et tubli naine peab suutma mõlemat, olema edukas nii tööl kui suutma hoolitseda täiel määral pere eest:

Jah, tihti võibolla ka naised, *osa* naisi on väga nii perekesksed selles osas, et nad tõesti *ei suuda* pere kõrvalt teha teadusekarjääri ja valivad pigem mingisuguse vähemnõudlikuma elukutse ja eluvaldkonna.

Tegelikkuses püütakse hakkama saada ja tunnustatakse, et pühendumisest nii ühel kui teisel pool jääb väheks, samas tunnetatakse suurest töökoormusest ja ajapuudusest tulenevat stressi. Mõnel juhul tunnetatakse teiste grupiliikmete **võrjuhi survet** tööt tegemiseks, kuigi ei taheta seda otse tunnustada:

Ei ole niiviisi, muidugi see on nakkav, selles mõttes, et N on muidugi täielik töönarko-

maan...ja loomulikult mõjutab, aga mitte et see sunnib, aga pigem, ma ei tea, nakkav on selline asi.

Teiste naiste valikutesse töö- ja pereelu ühitamisel suhtutakse üsna traditsiooniliselt. Töö kasuks otsustamisse (eriti juhul, kui pere jääb selle tõttu kannatajaks) vaadatakse umbesuguga:

Kui vaadata neid naisi, kes on eriti *tõsiselt teaduses*, mõned ei tahagi lapsi saada, teadus on niivõrd oluline...see nüüd ka õige ei ole

Traditsiooniliste soorollide paikapidavust ning ühiskonnas kehtivaid topeltstandardeid kinnitab asjaolu, et tööle pühendunud naised tajuvad iseenda marginaalsust ning ümbritsevate halvakspanu ja reageerivad sellele kõrgeandatud õigustava emotsionaalsusega:

Ebatüüpiline naine, jah, ma olen sellega nõus, sest muidu ei saagi.

Järeldasvu peab olema ehk hea teadlane kui pereema

Intervjuud näitavad samas ka eduka teadlase sobitatavust naiselikeks peetavate sotsiaalsete rollidega. Hea teadlane peab muude kohustuste seas näiteks suutma hoolitseda selle eest, et tema ideed edasi kanduksid, ja kasvatama endale järeltulijaid. Hoolitsemisega seotud rollid, mida traditsiooniliselt omistatakse naistele, leiavad teaduses väljundi juhendamise ja õpetamise näol. Siinkohal on väga oluline välja tuua intervjuudes kõlanud essentsialistlik mõtteviis. Nimelt arvatakse, et naised pole mitte ainult paremad "hoolitsejad", vaid ka paremad juhid olukordades, kus tuleb lahendada inimestevaheliste suhetega seotud probleeme grupis. Siiski kumab siin läbi teatav ebamugavustunne naisjuhi eripära pärast, sest traditsiooniliselt juhile omistatud normatiivse käitumise kohaselt pole pehmus ja emotsionaalsus sobivad juhtimisstiilid:

Ma arvan, et võibolla naisjuhid juhivad natukene pehmemalt, et nad ei kamanda nii palju. Nad võibolla püüavad inimesi niimodi suunata, et seda ja teist oleks vaja teha, et ei tule ütlemata.

Et just nendes kriitilistes momentides, ma usun, et on naisterahvas juhina vast niisugune parem või nagu südamlikum, *südamlikum halb öelda*, et kas just südamlikum, aga arusaavam, arusaajam kriitilistes olukordades.

Naisjuhile sobivaks peetakse ka meeldiva töökeskkonna loomist. Arvatakse, et hea teadlane ja grupi juht peaks olema see, kes suudab luua meeldiva ja produktiivse õhkkonna, pidades ühest küljest silmas asjalikkust ja intriigide vältimist, teisalt ka mõnusa ja koduse materiaalse töökeskkonna loomist. Inimestevahelisi suhteid töö juures ja pingevaba töökeskkonda peetakse väga oluliseks:

N. suutis luua tõesti niisuguse väga hea õhkkonna, kus sa tunned, et seal on hea tööd teha, sest teadlased on ka inimesed ja kui ikkagi see õhkkond läheb väga rängaks, kui inimene hakkab rohkem oma hingejõudu panema mingisugusele olelusvõitlusele, siis tavaliselt lõpeb halvasti.

Naine teab rohkem, mis on hea, mis on mõnus, kuidas on mugav...

Leebus ja pehmus võib karjääritegemisel ka takistuseks saada. Üldiselt ei arvata, et naised tuleks teaduses kuidagi eriliselt esile tõsta või upitada. Vastupidi, enamasti ollakse sellele kategooriliselt vastu. Kõige sagedamini kohtab arvamusi, et igapäevane tublidus sõltub siiski isikuomadustest, mitte soost, ning kui inimene on teadlase elulaadi valinud, peab ta ka hakkama saama. Tegelikuses siiski tajutakse erinevat suhtumist meestesse ja naistesse, kuid püütakse sellest üle

olla ning mitte näida nõrgana, pehmena, abi ja toetust vajavana. Arvatakse, et karjääririkastused sõltuvad ennekõike naistest endist ja otsitakse seletusi tööalastest puudustest ja isikuomadustest, mitte naisi mittesoosivatest tingimustest. Et vältida otseseid etteheiteid vähese karjäärieduga naiste aadressil, kasutatakse oma arvamuse pehmemendamiseks eufemistlikke metafoore:

Võibolla ka, et naiste seas on seda leebust rohkem, et siis nad ei trügi eriti ette ja ei olegi tahtmist teha seda karjääri, mitte keegi neid eriti takistaks, aga puudub see *sisemine vedru*, mis lükkaks.

Arutelu

Naiste teaduses osalemise ja teaduse analüüsimine soospektist lähtuvalt on uurijate jaoks olnud aktuaalne alates 1980. aastatest. Esimestes uurimustes peeti naiste vähese esindatuse põhjuseks teaduses naist ennast, tema motivatsiooni, isikuomadusi ja naisidentiteeti üldiselt (Husu 2003). 1995. aastal välja tulnud UNESCO ülemaailmses teadusraportis hakati aga rääkima süsteemi ehk akadeemia probleemidest, mis ei võimalda tagada meeste ja naiste võrdset pääsu kõrgetele kohtadele teaduses (Harding, McGregor 1995). See kontseptuaalne pööre lubas näha laiemalt ühiskonnas ja organisatsioonides kehtivaid standardeid ja patriarhaalse kultuuri mõjusid organisatsioonides kehtivatele rollidele ja töökorraldusele.

Caplan (1993) ja Husu (2001) usuvad, et kuigi kaasaegses ühiskonnas on meeste ja naiste võrdne kohtlemine seadustega sätestatud, jõudnud avalikesse debattidesse ning võib-olla ka enamuse poolt tunnustatud, siis mõtteviis nii kiiresti ei muutu ja sooline diskrimineerimine kestab edasi, võttes varjatud vormi. Varjatud diskrimineerimist on aga hoopis keerulisem ära tunda, selle vastu võidelda ja asjaosalistel ka endale tunnistada.

Soomes läbiviidud poliitikateadlaste uuring näitas, et naised, kes pöörasid tähelepanu ebavõrdsele kohtlemisele või soolise diskrimineerimise nähtudele ülikoolis, omandasid probleemse ja tülika kolleegi maine. Neid peeti raske iseloomuga inimesteks, keda ei saa tõsiselt võtta, kuna tekitavad tüli "tühja asja" pärast. Omades niigi madalamat positsiooni organisatsioonis, võis see koguni nende karjäärile saatuslikuks saada. Tülinorija staatust ei taha keegi ning kuna ebaseaduslike teemade käsitlemine nõuab palju energiat ja jõudu, siis jäävad soolise ebavõrdsusega seotud probleemid sageli varjatuks ka seetõttu, et neist ei räägita (Kantola 2008).

Seletust naiste vähesele huvile teadvustada soolise ebavõrdsuse ja diskrimineerimisega seotud probleeme pakub ka Powelli uurimiserühma poolt loodud assimilatsiooniteooria. Nimelt uuriti tehnikaüliõpilaste hoiakuid Suurbritannias ja leiti, et naisüliõpilased aktsepteerivad soolist diskrimineerimist ja on kriitilised teiste naiste suhtes. Autorid seletavad oma tulemusi sellega, et naisüliõpilased assimileeriti tehnikavaldkonna kultuuri ja nad võtsid omaks selle mängureeglid, mis seletab naiste kriitikat sookaaslaste suhtes, kes normist erineda püüavad (Powell *et al.* 2006). Sarnase protsessi olemasolu võib täheldada ka käesolevas artiklis kirjeldatud teadlaste kogukonna puhul.

Juhipositsiooniga kaasneva suure töökoormuse, vastutus- ja otsustuskohustuse kõrval peavad naised ebamugavaks tähelepanu ja võimuvõitlust, mis kaasneb kõrge positsiooniga. Eeskujude vähesus ja maskuliinne teaduskultuur tingivad selle, et naised tunnevad end tipp-positsioonidel ebamugavalt ega kipu neile kohtadele kandideerima. UPGEM-projekti uuring näitas, et peamiseks probleemiks füüsikuna tegutsevatele naistele on see, et neil ei ole end kellegagi samastada. Füüsika kui kultuur on maskuliinne ja "füüsika tegemise" viisid ei kutsu naisi sellele erialale. Naisfüüsikutele on suureks eeskujuks Marie Curie, samas ei

maininud Marie Curied ükski meesfüüsik oma intervjuus (Velbaum jt. 2008, 30).

Teadlase kuvand on stereotüüpne. Uuritud on noorte arvamusi ja hoiakuid teadlaste ja teaduse suhtes. Eesti koolilapsed arvavad, et teadlane on valge kitli ja prillidega kiilaspäine meesterahvas, ta on keskealine või pensionieelik. Teadlane töötab laboris, on keemik. Ta on töökas: "Teadlased töötavad pikalt iga päev ja nädala otsa järjest". Iseloomult on teadlane karm ja järeleandmatu (Teppo 2006). Teadlase rõhutatult maskuliinne kuvand takistab naiste karjäärivalikuid teaduse kasuks ja taastoodab soolist tasakaalustamatust eelkõige reaalteadustes kui valdkonnas, kus teadlase kuvandi stereotüüpne olemus kõige selgemalt välja joonistub.

Meesnormi kehtivus võib lisaks rollieeskujude ja soosiva keskkonna puudumisele mõjutada meesdominantsetel aladel tegutsevate naiste enesehinnangut. Beyer on uurinud naiste ja meeste sooritustaset traditsiooniliselt vastassugupoolele omistatud aladel. Selgus, et naised on oluliselt ebakindlamad tavaliselt meestele omistatavate ülesannete täitmisel kui mehed vastupidises situatsioonis (Beyer 1998, 129). Uuringud on näidanud, et traditsiooniliselt meestele omistatud erialadel töötamisel tekib naistel tunne, et nad ei sobi oma ametialale. Nad tunnevad end kolleegide seas ebamugavalt, distantseeruvad kollektiivist ja ei oma selget ettekujutust oma õigustest ja kohustustest (Kantola 2008).

Stolte-Heiskanen (1991, viidatud Husu 2001 kaudu) on väitnud, et naiste positsioon teaduses on teravas vastuolus faktiga, et edu teaduses on orienteeritud pigem saavutustele ja tunnustusele kui personaalsetele, omistatavatele kriteeriumitele. Naine suudab näidata teadusele pühendunud mehega võrdseid teadustulemusi ainult siis, kui on täidetud teatud eeltingimused. Nende eeltingimuste nimekiri on üsna pikk ja seal on lisaks tugevale uurimiskohale ja heale juhendajale väga olulisel kohal lähedaste toetus

Karjäärikatkestuse perioodid (näiteks lapsega kodus olles) lükkavad naisteadlased konkurentsist välja, sest nende produktiivsus teadlasena on olnud madal. Publikatsioonide arv võib näida objektiivse hindamiskriteeriumina, kuid on sooliselt markeeritud olukorras, kus kandideerimistingimused ei arvesta lastega kodusoldud aega, mil näiteks publikatsioonide arv võib olla väga väike või publikatsioonid üldse puududa. Hea näitena saab siinkohal esitada Eesti Teadusfondi toetusprogrammi "Minu esimene grant", mis on mõeldud noortele, kuni 35-aastastele teadlastele ning mille tingimustes arvestatakse granditaotleja lapsehoolduspuhkusel oldud ajaga ja pikendatakse selle võrra taotleja vanuselist piirmäära (Sihtasutuse Eesti Teadusfond juhend 2009...).

Käesolevas artiklis on intervjuudes esile tulnud eduka teadlase kuvand jagatud neljaks kategooriaks: müügimees, maaväline olend, tööloom ja pereema (vt. Tabel 1). Kõige suuremad erinevused eduka teadlase ja naiste ensekuvandi vahel ilmnesid olukordades, kus edukas olemine nõudis nn. teadusväliste ülesannete täitmist. Puhas teadustöö on elitaarne, sellele vastandub karjääritegemine, teadusraha hankimine ja juhtimine. Teadusväliste ülesannete täitmine röövib tõsiseks teadusetegemiseks ettenähtud aega. Teadusvälised ülesanded on ka õpetamine ja juhendamine, kuid niivõrd selget vastandamist teadusega nende ülesannete puhul ei toimunud. Selle põhjuseks võib olla müügimeheks olemise selgelt mehelikum loomus ja maskuliinsete rollide ja käitumisviiside sisaldumine selles kategoorias. Õpetamise ja juhendamise seotud rollid on naistele loomuomased ja sisalduvad pigem pereema kategoorias.

"Maavälised olendid" teaduses on need, kel on üliinimlikud võimed ning kes lisaks edule teaduses on täiuslikud ka isikuomaduste poolest. Need on abstraktsed isendid, teatud mõttes ideaaltüübid, keda justkui reaalsuses ei esine. Kuna maavälise olendi kategooria on oma ole-

muselt sootu, siis võiks naistel sellesse gruppi kuulumiseks olla head võimalused. Paraku on edukaks teadlaseks saamise kriteeriumid liiga kõrged ja hinnang oma staatusele liiga madal, mistõttu jääb maavälise olendi staatus kättesaamatuks.

Husu (2004, viidatud Kantola 2008 kaudu) uuringud on näidanud, et naised kasutavad enesemääratlemise raskuste korral nn. tühistamisstrateegiat. Nimelt kalduvad naised sellisel juhul oma positsiooni alaväärtustama. Selle tulemusena arvavad nad, et ei küüni teatud tasemeni, leides sealjuures, et madal staatus on nende endi valik, tajumata, et see on mõjutatud patriarhaalsete traditsioonide poolt organsatsioon. Kuna seesuguseid struktuuralseid praktikaid on raske ära tunda ja esile tuua, valivad naised nn. vabatahtlikult need positsioonid, mis neile on määratud.

Lisaks sellele, et teadust tuleb teha hinge ja südamega, nõuab teadustöö pühendumist ja aega. Pikad tööpäevad, ületunnitöö ja töötamine puhkepäevadel on teadlaste jaoks üsna tavalised töötamise vormid. Et teadlase tööaeg on suures osas paindlik ja ta saab ise otsustada oma tööaja üle, on oht, et aja jagamine töö- ja pereelu vahel võib kujuneda tõeliseks katsumuseks. Euroopa tööhõivepoliitika on seadnud sihiks paindlike töövormide laiemat levikut, kuna see on eelkõige naiste jaoks heaks võimaluseks ühitada tööd ja pereelu. Suurem osa paindliku tööajaga töötajatest kogu Euroopas on naised. Mitmed autorid on kriitiliselt analüüsinud paindliku tööaja mõju töötaja pereelule ja leidnud hulgaliselt probleeme. Näiteks leiti Suurbritannias läbiviidud uuringu põhjal, et paindliku ja pika tööaja vahel on seos, sest esimene läheb sageli üle teiseks. Töö iseloom on paljudel juhtudel nii intensiivne, et töötamine õhtuti, nädalavahetuseti ja töö koju kaasa võtmine on üsna tavaline. Mobiiltelefonid, sülearvutid ja internet tagavad selle, et side tööga ei katkeks (Perrons 2003).

Paindliku tööaja puhul on oluline ka pere teavitamine oma tööajast. Inimesed, kes otsustavad

ise, millal nad tööd teevad, elavad planeerimatuse rütmis, mis seab suure pinget pere ühistegevuste paikapanemisele ning on ka psühholoogiliselt raske, sest ukse kinnitõmbamise vastutus jäetakse inimesele endale. Beck (2005, 182) usub, et uute, paindlike töövormide levikuga kaasneb olukord, kus töö mõiste laieneb üha enam töötaja privaatlale, mistõttu on kõik seal toimuv töötaja enda vastutusel. Seega on tööloomaks olemine paljude naisteadlaste jaoks reaalsus. Intervjuudes räägiti mitmeid lugusid sellest, kuidas töötegemiseks võetakse aega nädalavahetustel, kui abikaasa on lastega maale läinud. Võtmeküsimuseks tundub olevat, kuidas suudetakse tõmmata piiri töö ja töövälise kohustuste vahele, et säilitada tasakaal.

Valikute tegemist töö ja perega seotud kohustuste vahel mõjutavad ka kollektiivis väljakujunenud tavad. Eeskujuks olev tubli grupijuht, kes jääb pidevalt hilisõhtuni tööle või astub töölt läbi ka puhkuse ajal, võib tekitada grupiliikmetes tunde, et seesugune käitumine on edu saavutamiseks ja kolleegide respekti väljateenimiseks soovitatav või isegi nõutav.

Kollektiivi sidumine ühtseks tervikuks ja mõnusa töökeskkonna loomine arvatakse samuti olevat tubli juhi ja teadlase üheks ülesandeks. Et teadus kasvaks ja areneks, on tarvis oma ideid ja teadmisi anda edasi noorematele, kellest kasvatada ja koolitada järelkasvu. Juhendamine, õpetamine ja õppematerjalide koostamine on küll alaväärtustatud, kuid nii mõnegi naisteadlase jaoks olulisem kui teadusettegemine ise. Kuna teadustöö ei soosi naisi, ei aktsepteeri neid kui eksperte, siis tunnevad paljud, et saavad oma teadmisi paremini ja stressivabalt kasutada õppetööd tehes.

Kantola (2008) järgi annab õpetamine võimaluse olla nähtav ning tunda end madalamast positsioonist hoolimata akadeemilise kogukonna liikmena. Sel viisil õigustab õpetamine ja juhendamine naisteadlase positsiooni organisatsioonis ning annab võimaluse tema teadusteema tuntuse kasvaks isegi siis, kui ta ei saavuta tipp-teadlase positsiooni.

Kokkuvõte

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi Eestis on juhitud tähelepanu hariduse feminiseerumisele, ei tähenda see paraku teaduse feminiseerumist. Tippteaduse elevandiluu torn näib jõudsalt kõrguvat kättesaamatus kauguses ning naised juhtivatelt positsioonidelt teaduses eemale peletavat. Jäigad valiku- ja hindamiskriteeriumid ning maskuliinne teaduskultuur loovad naisteadlastele arenguks ebamugava keskkonna. Tähelepanu tuleb pöörata ka töökorralduslikele takistustele, mis naiste karjääriedule pärssivalt mõjuvad. Õppetöö, eestikeelsed publikatsioonid, projektiaruanded ehk “paberitöö” võtab naisteadlastelt palju aega ja jätab vähem võimalusi kõrgemalt hinnatud teaduspublikatsioonide kirjutamiseks.

Teadustööle keskendumine nõuab palju aega ja pühendumist. Töö- ja pereelu ühitamine on sageli tõeline katsumus, kuna paindliku tööajaga töötamine nõuab väga head ajajuhtimise oskust. Hirm administratiivsete ülesannete täitmise ja sellega kaasneva vastutuse, töömahu ja tähelepanu suurenemise ees paneb naised hoidma madalat profiili ning rahulduma madalamate ametikohtadega, seda enam, et teadus- ja administratiivkarjääri hoitakse selgelt lahus ning ei tunta vajadust teadlaseks olemise kõrvale võtta veel “teine karjäär”.

Kõigest hoolimata ei arva naisteadlased, et naised tuleks teaduses kuidagi eriliselt esile tõsta või upitada. Vastupidi, enamik neist on sellele kategooriliselt vastu. Kõige sagedamini kohtab retoorikat, et igatühe tublidus sõltub siiski isikuomadustest, mitte soost, ning kui inimene on teadlase elukutse valinud, peab ta ka hakkama saama. Tegelikult tajutakse erinevat suhtumist meestesse ja naistesse, kuid püütakse sellest üle olla, mitte näida nõrgana, pehmena, abi ja toetust vajavana.

Soolise võrdõiguslikkuse edendamise seisukohalt on oluline, et sootundliku teaduspoliitika tegemist nõutakse rahvusvahelises teaduspolii-

tikas. See tähendab seda, et arvesse tuleks võtta nii naiste kui ka meeste erinevaid vajadusi ja adaptiivse inimese soovi teostada end nii tööl kui pereelus. Niisuguste nõudmiste esitamiseni jõudmiseni on kindlasti kaasa aidanud sooaspektist lähtuvad teadusruumi uuringud. Euroopa Parlament tõdeb, et “tavapärane lähenemisviis tipptaseme ja tulemuslikkuse hindamisele, muu hulgas publikatsioonide arvu järgi, ei pruugi olla sooliselt erapooletu, kuna on oma olemuselt piirav ning ei suuda võtta arvesse olemasolevaid ressursse, nagu rahalised vahendid, ruum, seadmed ja personal, ega iga teadlase jaoks olulisi omadusi, näiteks oskust organiseerida ja koos hoida uurimisrühma või koolitada rühma noori liikmeid.” (EP 2008). Seega loodetavasti ei jää konservatiivne akadeemia siiski kuigi kauaks traditsiooniliste soostereotüüpide kammitsaisse ja ka akadeemiline kogukond suudab näha tublisid naised juhtide ja eeskujudena.

Tabel 1. Eduka teadlase tüpoloogiad

Müügimees (maskuliinne)	Maaväline olend (sootu)	Tööloom (maskuliinne)	Pereema (feminiinne)
<p>On selliseid pullimehi, kes paistavad väga välja, aga samas on heade tulemustega... peab oskama raha saada kuskilt jah, et praegu on just oluline tegeleda sexy'de teemadega, kus raha liigub.</p> <p>Aga selles mõttes on nad kasulikud, et neil on palju suhteid, nad meelitavad raha ligi ja võibolla välistudengeid.</p> <p>Jah, kui need artiklid, ettekanded, kui need saavutavad tunnustust, rahvusvahelist tunnustust, teda kutsutakse esinema konverentsidele ja oodatakse tema katseid üha enam</p>	<p>Ta peaks olema väga erudeeritud oma valdkonnas ja üleüldse teaduses, üleüldse terves maailma teaduses...</p> <p>Väljapaistev teadlane on suur isiksus, ja kokku panna nende iseloomuomadusi, ma kardan, et seda on üldse võimatu... teda ei saa korrata.</p> <p>No kindlasti esimene omadus on see, et originaalselt mõelda, näha asju, noh, näha uusi asju, mida võibolla tänapäeval nii kerge ei ole avastada.</p> <p>Aga noh, selleks et mõelda midagi uut välja, pead sa mõtleva natuke teistmoodi kui teised inimesed või noh, mingit uut rada nägema, mida nagu teised ei näe.</p>	<p>Ma arvan, et see on inimene, kes on väga pühendunud, täielikult pühendunud oma teadustööle, mis iganes see tema eriala ka oleks.</p> <p>Jajah, töökus, jah. Ja kes ikka tõsiselt kaugele tahavad jõuda, need peavad siiski tegema ka rohkem kui see 40-tunnine töönaädal, ohverdama oma vaba aega.</p> <p>Need kes on nagu rohkem edasipüüdlikumad ja ka kaugemale jõudnud, need kipuvad ka ületunnitööd tegema.</p> <p>Ma arvan, et teadlase teeb väljapaistvaks, kui tal on tohtu huvi oma ala vastu, et ta mõtleb sellest kogu aeg...</p> <p>N on muidugi täielik töönarkomaan, ma ei tea, kas ta kunagi puhkab, sest hommikul kuuest on ta tööl ja lahkub, kui ammu on pime ja ta on eluaeg niiviisi töötanud.</p>	<p>Ei aita sellest, et kui sa oled ainult päris oma laua taga, sa pead seda oskama ka ülejäänud, nii noortele kui vanadele... et ta mitte ainult iseenda jaoks, ta peaks nagu ikka midagi arendama, ta peaks nagu midagi edasi viima.</p> <p>Kindlasti peaks arvesse võtma seda, et kas ja kuidas on ta oma teadmisi andnud teistele edasi, et tal oleks järeلكasvu, sest ainult sellisel moel oleks asjal iva sees.</p> <p>N suutis luua tõesti niisuguse väga hea õhkkonna, kus sa tunned, et seal on hea tööd teha, sest teadlased on ka inimesed.</p> <p>Väga palju mõtlevad grupi heaolule..., et ema või selline nais..., et tema on alati see, et vot sellel perekonnal hästi läheb ja labor, et tal peab hästi minema ja seejuures ei ole talle üksikisik niivõrd oluline.</p>

Märkused

¹ Projekt *Tackling Stereotypes: maximising the potential of women in SET*, 2005–2007, läbiviijad Tartu Ülikoolist Kairi Talves, Anu Laas ja Katri Lamesoo (Stereotüüpe murdes...2007). Projekti rahastas Euroopa Liit, koordinaatoriks oli rahvusvaheline organisatsioon WITEC (Women in Science and Technology, www.witec.net).

Euroopa Komisjoni 6. raamprogrammi projekt *UPGEM – Understanding Puzzles in the Gendered European Map – Brain Drain in Physics through the Cultural Looking Glass*, 2005–2008, läbiviijad TÜ-st Endla Lohkivi, Katrin Velbaum, Mari-Liis Tina (Velbaum jt. 2007).

Euroopa Komisjoni 6. raamprogrammi projekt *BASNET – Baltic States Network “Women in Sciences And High Technology”*, 2006–2007, läbiviijad TÜ-st Helle Kaasik, Anu Laas, Kairi Talves, Katri Lamesoo ja HTM-st Tiia Raudma ja Reesi Lepa (Laas 2007).

Euroopa Komisjoni 6. raamprogrammi projekt *UNICAFE – Survey of the University Career of Female Scientists at Life Sciences versus Technical Universities*, 2006–2007, läbiviijad Tallinna Tehnikaülikoolist Mari-Ann Hein, Viivi Jokk ja Liina Kotkas (TUT 2007).

² Projekti partneriteks olid ülikoolid ja haridusministeeriumid Balti riikidest, Poolast ja Rumeeniast. Eestis oli projekti läbiviijaks Tartu Ülikool (Helle Kaasik, Imbi Tehver, Anu Ülejõe, Anu Laas, Kairi Talves, Katri Lamesoo) koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga (Tiia Raudma, Reesi Lepa). Projekti eesmärgiks oli uurida naiste vähese esindatuse põhjuseid reaalteadustes, uuringu tulemustele tuginedes loodi strateegia naiste paremaks kaasamiseks reaalteadustesse. Projekti koduleht on <http://www.basnet-fp6.eu/>

³ R. Merton viitab siin Matteuse evangeeliumi 13. peatüki 12. rähendamissõnale: Sest kellel on, sellele antakse, ja tal on küllalt; aga kellel ei ole, sellelt võetakse ka see, mis tal on! (Mt: 13,12)

Internetiallikad

Eesti Statistika. Statistikaameti andmebaas Haridus, Kõrgharidus, Naistudengite osatähtsus haridusastme järgi.

<http://pub.stat.ee/pxweb.2001/Dialog/varval.asp?ma=HT305&ti=NAISTUDENGITE+OSAT%C4HTSUS+HARIDUSASTME+J%C4RGI&path=../Database/Sotsiaaleu/05Haridus/10Kergharidus/&lang=2> (13.05.2008).

Sihtasutuse Eesti Teadusfond juhend grantide taotlemiseks 2009. aastaks.

<http://www.etf.ee/index.php?page=108&> (20.09.2008).

TUT (Tallinn University of Technology) (2007). Report of the Tallinn University of Technology. Survey of the University Career of Female Scientists at Life Sciences versus Technical Universities. 6FP project UNICAFE. http://www.unicafe.ee/Failid/report_tut_eng.pdf (13.05.2008).

Women in Sciences and High Technology: Problems and Solutions, FP 6 BASNET Project Result.

http://www.basnet-fp6.eu/dissemination/BASNET_book.pdf (16.08.2008).

Kirjandus

- Beck, Ulrich (2005). *Riskiühiskond*. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.
- Beyer, Sylvia (1998). Gender Differences in Self-perception and Negative Recall Biases. *Sex Roles: A Journal of Research*, 38, (1), 103–133.
- Caplan, Paula (1993). *Lifting a Ton of Feathers. A Women's Guide to Surviving in the Academic World*. University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London.
- EP (Euroopa Parlament) (2008). *Naised ja teadus*. Euroopa Parlamendi resolutsioon naiste ja teaduse kohta (2007/2206(INI), 210508, P6_TA-PROV(2008)0221).
- Harding, Sandra; McGregor, Elizabeth (1996). The Gender Dimension of Science and Technology. Extract from the UNESCO World Science Report, London.
- Hedlund, Gun (1988). Women's Interests in Local Politics. In Jones, Katherine; Jonasdottir, A. (eds.), *The Political Interests of Gender*. Sage, London.
- Husu, Liisa (2001). On Metaphors on the Position of Women in Academia and Science. *NORA*, 9, (3), 172–182
- Husu, Liisa (2003). Exploring Gender and Power in Academia: Gate-keepers in Research Funding in Focus. Presented in the Nordic Conference *Könsnakt i Norden*. University of Oslo, 13.06.2003.
- Kantola, Johanna (2008). 'Why Do All the Women Dissappear?' Gendering Processes in a Political Science Department. *Gender, Work and Organization*, 15, (2), 202–225.
- Laas, Anu (2007). Estonia: Country Report. In Satkoviene, D. (ed.), *Women in Sciences and High Technology in The Baltic States: Problems And Solutions*. Vilnius University Press, Vilnius, 160–194.
- Merton, Robert K. (1979). *Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations*. University of Chicago Press, Chicago, London.
- Powell, Abigail; Bagilhole, Barbara M.; Dainty, Andrew R. J. (2006). The Problem of Women's Assimilation into UK Engineering Cultures: Can Critical Mass Work? *Equal Opportunities International*, 25, (8), 688–699.
- Rossiter, Margaret (1993). The Matilda Effect in Science. *Social Studies of Science*, 23, 325–341.
- Stereotüüpe murdes – juhendmaterjal naiste potentsiaali suurendamiseks teaduse ja tehnoloogia valdkondades (2007). Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.
- Teppo, Moonika (2006). Eesti kooliõpilaste ettekujutus teadustööst ja teadlase elukutsesest ROSE uuringu tulemuste põhjal. Ettekanne konverentsil *Doktorid Eesti tuleviku arengumootoriks*. Tartu Ülikool, 1. november 2006, Tartu.
- Talves, Kairi (2003). Naised poliitikas. *Rmt-s* Laas, A. (toim.), *Eesti naised eneseteostamise võimalustest*. Tartu Ülikooli Multimeediakeskus, Tartu.
- Velbaum, Katrin; Lõhkivi, Endla; Tina, Mari-Liis (2008). UPGEM National Report – Estonia. Institute of Philosophy and Semiotics. University of Tartu. In Hasse, Cathrine; Bjerregaard, Anne; Trentemøller, Stine (eds.), *Draw the Line! Universities as Workplaces for Male and Female Researchers in Europe*. Tartu University Press, Tartu.

Sugu ja episteemiline vastutus füüsikas *

Kristina Rolin

Sissejuhatus

Viimastel aastatel on esile kerkinud uus paradigma, mis aitab mõista sooliste ebavõrdsuste vastupidavust akadeemilises maailmas. Selle uue paradigma kohaselt mõistetakse soolisi karjääririnevusi läbi kolme protsessi: (1) vaenulike töökeskkondade kumulatiivne mõju (nn. "jäine kliima"); (2) soolistatud mõtteskeemide olemasolust tulenev hinnangute kallutus; ja (3) institutsionaalsed struktuurid ja töömustrid, mis panevad akadeemilises maailmas töötavad naised süstemaatiliselt meestega võrreldes ebavõrdsesse olukorda (Wylie jt. 2007).¹ See uus paradigma asendab tavapärase arvamuse, et soolised erinevused karjäärides tulenevad soolistest erinevustest talendis, edasipüüdlikuses ja pühendumuses. See paradigmanihe signaaliseerib uut arusaama probleemist, mis põhjustab akadeemilises maailmas soolisi ebavõrdsusi. Probleem pole mitte niivõrd naistes (nende väidetavas puudulikus andes, edasipüüdlikkuses või pühendumuses), vaid akadeemilises maa-

ilmas endas, selle töökultuuris, hindamisprotsessides ja institutsionaalsetes struktuurides. Nende kahe paradigma probleemid pole üksteisest lahutatavad. Vaenulik töökultuur ja sooline kallutus hinnangutes mõjutavad naisteadlaste eneseväärikust, edasipüüdlikkust ja pühendumust.² Uue paradigma juures on uuenduslik see, et eneseväärikust, edasipüüdlikkust ja pühendumist nähakse osana laiemast kontekstist.

Selleks, et kujundada efektiivseid soolise võrdõiguslikkuse poliitika, ei piisa sellest, et mõistame, millised protsessid loovad ja säilitavad erinevatel karjääriastmetel ja erinevates riikides soolisi karjääririnevusi. On tähtis tegeleda kahe järgmise küsimusega: (1) kes peaks vastutama soolise võrdõiguslikkuse poliitika eest? ning (2) millised huvid ja motivatsioonid paneksid neid isikuid pühenduma soolise võrdõiguslikkuse poliitika akadeemilises maailmas? Soolise võrdõiguslikkuse poliitika ei muutu efektiivseks, kui nad panevad naisteadlaste õlgadele topelt töökoorma, mis koosneb nii võitlusest omaenda individuaalse karjääri nimel kui ka lisakohutusest vastutada soolise võrdõiguslikkuse edendamise eest oma erialal.

Esimesele küsimusele leiame vastuseid iljutistest uurimustest soo ja akadeemilise maailma suhetest. Catherine Hasse Taanist ja Jenny Vainio Soomest juhivad tähelepanu Euroopa Komisjoni poolt rahastatud ja aastatel 2005–2008 läbi viidud uurimusele, mis tegeles soo ja töökultuuri seostega neljas riigis: Taanis, Eestis, Soomes ja Itaalias (vt. www.upgem.dk). Jenny Vainio Helsingi Ülikoolist viis läbi Soomet puudutava uurimuse ning tema tulemused sobituvad uue paradigmana akadeemilise soolise ebavõrdsuse mõistmiseks. Need näitavad, et just akadeemilised juhid on positsioonil, mis võimaldab neil muuta kohalikke töökultuure. Sellest tulenevalt teeb projekt ettepaneku, et akadeemilistesse juhtkohtadesse valitaks enam naisfüüsikuid.

See viib meid teise teaduspoliitika puudutava küsimuse juurde: millised huvid ja motivat-

* Tekst esitati ettekandena konverentsil "Crossing Perspectives on Gender and Physics" ("Soo ja füüsika ristuvad perspektiivid"), mis toimus Uppsalas 17.–19. septembrini 2008. aastal.

sioonid võiksid panna akadeemilisi juhte soolise võrdõiguslikkuse poliitikaid tõsiselt võtma? Kust tulevad edasipüüdlikkus ja pühendumus, kui teemaks on soolise võrdõiguslikkuse poliitika füüsikas? Käesolevas artiklis pakun välja ühe võimaliku vastuse sellele küsimusele. Minu vastuseks on, et akadeemilised juhid peaksid töötama soolise võrdõiguslikkuse nimel, kuna see on teaduse huvides. On viga näha soolise võrdõiguslikkuse poliitikaid ainult kui väljastpoolt akadeemilist maailma tulevat sekkumist. Soolise võrdõiguslikkuse poliitikaid tuleks näha kui võimalust parandada teaduse sotsiaalset praktikat.

Minu peamine väide on, et meie arusaam episteemiliselt heast teadusest on lahutamatu seotud sellega, mida peame moraalselt ja sotsiaalselt heaks teaduseks. Seega, teadlased, kes soovivad töötada selle nimel, mis on teaduses parim, peaksid samuti töötama moraalselt ja sotsiaalselt hea teaduse nimel. Mida ma episteemiliselt hea teaduse all silmas pean? Episteemilisest perspektiivist võetuna on teadus teadmiste loov praktika. Teadusele on tema teadmisi otsiva missiooni tõttu omased teatud väärtused ja normid. Moraalsest ja sotsiaalsest vaatenurgast on hea teadus selline teadus, mis austab selle ühiskonna väärtusi, mille hulka ta kuulub ning mis tagab teadusele rahastuse ja muu infrastruktuuri. Seega peaks hea teadus, vaadatuna meie ühiskonna moraalsest ja sotsiaalsest vaatepunktist, austama ka soolist võrdõiguslikkust.

Esiteks tutvustab järgnev artikkel mõningaid filosoofilisi väiteid, mis peaksid aitama meil mõista teadusliku teadmise sotsiaalset olemust. Teiseks selgitan, mida pean silmas episteemilise vastutuse all ning miks on episteemilise vastutuse tegeliku realiseerimise juures teaduse kontekstis oluline mõelda sookategoriale. Lõpuks selgitan, kuidas need kaks tasandit, õilis teadmiste otsimise eesmärk ja akadeemilise töökeskkonna igapäevane elu, millesse kuuluvad ka igasuguse õilsuseta elemendid, on omavahel seotud.

“Ajud vannis” ja teised veidrad epistemoloogilised argumendid

Skeptitsism on arusaam, et teadmine on võimatu, kuna kellelgi ei saa olla õigustatud uskumusi. Kui me võtame seda seisukohta tõsiselt, siis pole mingit mõtet füüsika või mõne muu täppisteadusega tegeleda. Võiksime sama hästi lihtsalt kohe minna välja õlut jooma. Enamus inimesi ei eelda, et peaksime seda seisukohta tõsiselt võtma, välja arvatud epistemoloogid, kes süvitsi lahkavad argumente skeptitsismi poolt ja vastu. Mõtisklen alljärgnevalt nende väidete üle, sest nad aitavad meil mõista, miks teaduslik teadmine on oma olemuselt sotsiaalne.

Skeptitsismi probleemi on kõige kergem mõista, kui tutvume kahe tuntud näitega skeptitsismi kohta, millest üks on klassikaline, teine kaasaegne. Klassikaline argument rajaneb eeldusel, et igasugune katse pakkuda väitele episteemilist õigustust viib inimesed silm-silma vastu kolme heidutava väljavaatega. Üks väljavaade on, et inimene alustab regressi, kuna ta on sunnitud lõpmatuseni andma põhjendusi põhjenduste kohta. Selline regress õhnestab episteemilise õigustuse võimalikkust. Teiseks väljavaateks on see, et inimene lõpetab mingil hetkel regressi, väites, et teatud uskumused ei vaja õigustust. See lahendus teeb ta aga haavatavaks dogmatismisüüdistuste poolt. Veel üks väljavaade on see, et inimene kordab midagi, mida ta on juba põhjendanud. See variant toob aga kaasa tõestuse selle enese kaudu. Neist kolmest võimalusest lähtudes järeldeb skeptik, et ükski väide ei ole kunagi vähimalgi määral õigustatud (Williams 2001, 62–63).

Kaasaegse argumendi eesmärgiks on panna meid aktsepteerima järeldust, et meil puudub kindel teadmine väidete kohta nagu “mul on kaks kätt”, kuigi tegu paistab olevat lihtsa tervemõistusliku tõega. Sellel argumendil on kaks eeldust: (1) ma ei tea seda, kas ma ei ole aju vannis ja (2) kui ma ei tea, kas ma ei ole mitte

aju vannis, siis ma ei tea ka seda, kas mul on kaks kätt. Järeldus on (3), et ma ei tea, kas mul on kaks kätt. Selle argumenti struktuur on väga lihtne. Kõige olulisem küsimus on, miks me peaksime esimese eeldusega nõustuma. Skeptik kutsub meid kujutlema aju-vannis stsenaariumi, mis on loodud nii, et meie sisemises kogemuses pole midagi, mis võimaldaks meil öelda, kas me oleme osaks aju-vannis stsenaariumis või tervemõistuslikus stsenaariumis, kus meil on kaks kätt (Williams 2001, 187–188).

Filosoofid, kes tegelevad traditsioonilise epistemoloogiaga, soovivad mõista, miks need kaks argumenti läbi kukuvad, kuigi nad paisavad olevat usutavad. Klassikaline argument skeptitsismi toetuseks põhineb ekslikul arusaamal, et väitjal on ainult kolm alternatiivi: regress, dogmatism ja tõestus selle enese kaudu. Siiski on olemas ka neljas alternatiiv: et väitja uskumus on õigustatud, kuigi ta ei paku selle tõestuseks põhjendusi. Tema usk on õigustatud, kuna see töötab kui vaikimisi õigustatus. Alternatiivse arusaama kohaselt on episteemiline õigustus nagu meie õigussüsteem, kus inimest peetakse süütuks kuni ta tõestatakse süüdi olevat. Samamoodi peetakse uskumusi õigustatuiks seni, kuni neid tõestatakse olevat valed või kui need on saadud mitteusaldusväärsel moel. Vaikimisi õigustatuse idee ise hajutab esimese skeptitsismi probleemi järgneval moel. See võimaldab väitjal vältida nii regressi kui ka enese kaudu tõestust, kuna õigustuste ahel lõpetatakse uskumustega, mis toimivad vaikimisi õigustatustena. See võimaldab väitjal vältida dogmatismi, kuna uskumused, mis toimivad vaikimisi õigustatustena, on õigustatud uskumused; neid lihtsalt ei võeta dogmaatilisel omaks (Williams 2001, 151).

Alternatiivse seisukoha kohaselt jagatakse tõestuskohustust võrdselt. Klassikaline argument skeptitsismi kohta põhineb eeldusel, et skeptik on eelisolukorras, kuna tal on alati õigus nõuda, et teised tooksid oma uskumuste õigustamiseks tõendeid. Väitjal seevastu puuduvad privilegid ja ta kannab alati tõendamiskohu-

tust. Peame sellest eeldusest loobuma, kui soovime klassikalise argumenti järeldust vältida. Niipea kui me sellest eeldusest loobume, liigub tõendamiskohustus skeptikule. Seeläbi on skeptikul kohustus tõestada, miks teised peaksid üldse oma uskumustes kahtlema.

Skeptitsismi kaasaegne argument on keerukam kui klassikaline, sest skeptik mitte lihtsalt ei eelda, et tal on õigus nõuda, et väitja tooks põhjuseid oma uskumuste toetuseks. Selle asemel pakub skeptik välja argumenti, mis annab väitjale põhjuse kahelda oma tervemõistuslikes uskumustes. Seega paistab skeptikul õnnestuvat õõnestada tervemõistuslike uskumuste vaikimisi võetavat staatust.

Skeptitsismi kaasaegse argumenti puhul on minu diagnoos sarnane juba esitatule. Teise skeptitsismi argumenti saab kummutada, kui proovime analüüsida selle argumenti fundamentaalseid eeldusi ja nihutame tõenduskoohustuse skeptikule, pannes küsimärgi alla tema eelduste näilisel enesestmõistetava olemuse. Skeptitsismi kaasaegne argument põhineb kahel problemaatilisel eeldusel. Üks neist on väide, et suudame eristada oma “sisemist kogemust” ja oma “teadmisi välise maailma kohta”. Teine eeldus on, et nn. “sisemine kogemus” on episteemiliselt privilegeeritud, võrreldes “teadmistega välise maailma kohta”. Mõlemad neist eeldustest on skeptiku argumentis implitsiitselt olemas: me ei tea, kas me ei ole mitte ajud vannis, kuna meie sisemises kogemuses pole midagi, mis võimaldab meil öelda, kas me oleme osaks ajud-vannis stsenaariumist või tervemõistuslikust stsenaariumist.

Kuid miks peaksime omaks võtma eristuse oma “sisemise kogemuse” ja “välist maailma puudutavate teadmiste” vahel? Kas on üldse mõttekas rääkida “sisemisest kogemusest”, mis eeldatakse olevat eraldatud igasugusest “välist maailma puudutavast teadmisest”? Leian, et sellel puudub igasugune õigustus. Seni kuni skeptik ei selgita, miks me peaksime selle eristuse üldse omaks võtma, on meil õigus uskuda,

et me ei ole ajud vannis. Teisisõnu, me ei ole kohustatud omaks võtma skeptiku argumenti esimest eeldust (vt. ka Williams 2001, 188–190).

Mis on episteemiline vastutus?

Mida saame õppida “ajud vannis” loost? Sellele küsimusele võiks vastata järgmiselt: see aitab meil mõista, miks teaduslik teadmine on sotsiaalne ja seda mitte ainult sattumuslikult. Väidan, et teaduslik teadmine on sotsiaalne oma olemuselt.

Selleks, et pääseda ühtaegu veidra ja terve-mõistusliku skeptitsismi probleemist, peame mõtestama episteemilise õigustuse protsessi dialoogilisena. Dialoogilisuse all pean silmas, et episteemilisel õigustusel on samaaegselt nii vaikimisi kui seda korrigeeriv struktuur. Õigus omaenda uskumusele on vaikimisi positsioon, kuid inimesel on kohustus kaitsta või korrigeerida oma uskumust niipea, kui pädev argument seda ohustab (Williams 2001, 25). Pädev argument võib viidata mõistlikele ja asjakohastele veavõimalustele.

Episteemilise õigustuse dialoogiline kontseptsioon tähendab, et episteemiline õigustus tuleneb *episteemilisest vastutusest* ja mitte ainult sellest, et inimesel on *piisavad põhjused* väite esitamiseks. Selleks, et mõista, miks episteemiline vastutus pole sama kui piisavate põhjuste olemasolu, on vaja eristada kahte erinevat episteemilise õigustuse kontseptsiooni. Kui me palume episteemilist õigustust, siis võime küsida, mis tingimustes inimesel on õigustatud põhjus mingi väite uskumiseks või võime küsida, millistes tingimustes võib väide, mida see inimene usub, osutada õigustatuks. Kui esimene küsimus soovib selgitada, kas mingi uskumus on vastutustundlikult kujundatud või kas selle juurde jäämine on vastutustundlik, siis teine küsimus soovib selgitada, kas selle uskumuse alustoad on adekvaatsed (Williams 2001, 21–22).

Traditsiooniliselt on eeldatud, et inimene on oma uskumustes episteemiliselt vastutustundlik *ainult siis*, kui tema uskumused põhinevad adekvaatsetele alustagedele. Peaksime sellest eeldusest loobuma, kuna see võimaldab skeptikutel tõmmata meid dialektilisse olukorda, kus nad meid võivad. Episteemiline kohustus on iseseisev episteemilise õigustuse kontseptsioon, sest inimene võib oma uskumuses olla episteemiliselt vastutustundlik isegi siis, kui sellel puuduvad adekvaatsed alused (Williams 2001, 24–25).

Kokkuvõtteks, inimene on oma uskumustes episteemiliselt vastutustundlik, kui ta pakub selle toetuseks piisavalt tõendeid (või muid argumente) või kui ta võtab selle suhtes kaitsekohustuse. Mõlemal puhul sõltub tema episteemiline vastutustundlikkus sotsiaalse situatsiooni dialoogilistest omadusest. See, mida peetakse piisavaks tõendusmaterjaliks, sõltub sellest, millised tõendusstandardid teaduslikes kogukondades valitsevad ning millistele kriitikatele väitja vastama peab. Samamoodi sõltub see, kas väitjal on õigustatud põhjus uskuda millessegi kui vaikimisi õigusesse, sellest, kas potentsiaalsed kriitikud suudavad tema tõekspidamisele esitada sobivaid vastuväiteid. Seni, kuni episteemiline põhjendus hõlmab vaikimisi eelduste ja nende kriitika struktuuri, on ta olemuslikult sotsiaalne.

Miks on sooline võrdõiguslikkus füüsikas oluline?

Sooline võrdõiguslikkus on oluline, sest see mõjutab seda, kuidas episteemiline vastutus tegelikult teaduslikes kogukondades realiseerub. Episteemiline vastutus nõuab, et teadlased võtaksid selle väljakutset tõsiselt. Siiski ei pruugi nad seda väljakutset tõsiselt võtta, kui nad ei *austa* väljakutse esitajat kui neile võrdset teadlast. Või, vastupidiselt, teadlased ei pruugi

ennast vaevata mingi seisukoha kritiseerimisega, kui nad ei *austa* selle väite esitajat kui oma kogukonna võrdset liiget. Isegi kui teadlased on oma karjääride erinevates staadiumites ja oma institutsioonides erinevatel positsioonidel, peaksid nad olema suutelised looma teaduslikku kogukonda, mis on võrdsusel põhinev. Teaduse huvides pole see, et “edu saadab ainult “otsekoheseid andekaid lurjuseid””, kui tsiteerida Sharon Traweecki kuulsat uuringut kõrgenergia füüsika kohta (Traweek 1988, 88).

Austus või selle puudumine on akadeemilises maailmas seotud sooga. UPGEM-i projekti raportid erinevate maade kohta näitavad, et austus kaaslaste vastu pole füüsika kultuuris nii oluline põhimõte, kui see olema peaks. Näiteks Taani raport toob näiteid ahistamisest ja kiusamisest töökohal, seda eriti naisfüüsikute puhul. Autorid loovad huvitava seose austuse puudumise ja kultuuriliselt konstrueeritud konkureerimise ideaali vahele. Nad ei näe probleemi konkureerimises endas. Probleemiks muutub see aga siis, kui sellest saab “varjatud konkurent” (Hasse, Sinding, Trentmoller 2008, 77–81). Varjatud konkurentsi aitab säilitada läbipaistvuse puudumine karjäärilise edasijõudmise kriteeriumite suhtes ja teadlikkuse puudumine akadeemilise juhtkonna hulgas.

Kui me nõustume arusaamaga, et episteemiline õigustus on dialoogiline, siis peame samuti mõtlema küsimusele “kust tulevad väljakutsed”? Kuidas tagavad teadlased, et mõningatele väidetele ei anta vaikimisi aktsepteeritud staatust just eriti kergesti? Artiklis, mis on ilmunud ajakirjas *Science & Education*, väidan, et vaatenurkade mitmekesisus on teadusele episteemiliselt kasulik (Rolin 2008). See on kasulik, kuna suurendab tõenäosust, et väited vaadatakse enne nende omaksvõtmist kriitiliselt üle. Sotsiaal- ja humanitaarteadustes ei ole just väga raske näha, kust mitmekesisus tuleneb, sest sotsiaal- ja humanitaarteadlased toovad sageli oma sotsiaalsed huvialad teadusesse ja selle tulemusena on neis teadusharudes palju tõenäolisemalt esindatud

palju erinevaid vaatenurki mistahes uurimisteele. Kuid mis saaks tuua episteemiliselt olulise mitmekesisuse füüsikasse?

Sellele küsimusele mul vastus puudub. Kuid mind intrigeerib idee, et on olemas erinevad teaduse tegemise stiilid. “Teaduse tegemise stiili” all pean silmas tunnete, kujutlusvõime ja kogemuse kogumit, mida investeeritakse teaduslikesse ettevõtmistesse. Mulle teeb muret, et füüsika kultuuris domineerivad vaid teatud teaduse tegemise stiilid, eriti stiilid, mida seondatakse kindlate mehelikkuse ideaalidega. Varjatud mehelikkuse ideaalid on füüsika kultuuri jaoks *episteemiline* probleem, kuna nad õhonestavad teaduse tegemise stiilide mitmekesisust.

Kokkuvõte

Minu peamine väide on, et meie arusaamad episteemiliselt heast teadusest on olemuslikult seotud meie arusaamadega moraalselt ja sotsiaalselt heast teadusest, kuna episteemiline õigustus on seotud teaduse sotsiaalse ja kultuurilise olemusega. Oleks ekslik mõista episteemilist õigustust ainult kui seost andmete ja teooria vahel. Episteemiline õigustus hõlmab ka inimestevahelisi suhteid, kuna see on oma struktuurilt dialoogiline.

Episteemiline vastutus on normatiivne printsiip, mis suunab teadlastevahelist dialoogi. Episteemiline vastutus nõuab, et teadlane esitaks piisavalt andmeid oma vaadete toetuseks või võtaks nad omaks koos kaitsekohustusega. Episteemiline vastutus nõuab, et teadlane võtaks oma õlule tõendamiskohustuse, kui ta soovib esitada väljakutse mingile vaikimisi aktsepteeritud eeldusele. Kõige tähtsam, episteemiline vastutus nõuab, et teadlasi austataks kui oma kogukonna võrdseid liikmeid. See epistemoloogia peaks realiseeruma ka füüsikute igapäevases elus nende töökohal.

Tõlkinud Raili Põldsäär

Märkused

- ¹ Olemasolevad andmed näitavad hinnagute kallutust kandidaatide valimisel (Steinpreis jt. 1999), post-doktorantide stipendiumite kohta käivate otsuste tegemisel (Wennerås, Wold 1997), soovituskirjades (Trix, Psenka 2003) ja tudengitepoolsetes hinnangutes õppejõududele (Basow 1994; Langbein 1994). "Sooliste skeemide" mõiste juurutas Virginia Valian (1999), kes defineerib neid kui implitsiitseid, tihti mitte-teadvustatud hüpoteese sooliste erinevuste kohta. Sellised hüpoteesid toimivad allpool teadlike kavatsuste läve, tekitades erinevad reaktsioonimustreid. Kallutatud hinnangud muutuvad sage-daiks, kui otsustusprotsessis puudub läbipaistvus ja kui otsustajatel puudub informatsioon sooliste skeemide toimimise kohta (Reskin 2003). Näide institutsionaalsest struktuurist, mis süstemaatilisel naisi diskrimineerib, on pinge nn. tenuurikella ja bioloogilise kella vahel. Näited töömuustritest, mis naisi süstemaatilised diskrimineerivad, on ka korrapäratud töötunnid ja mitteformaalsed infojagamise praktikad.
- ² Sotsiaalpsühholoogid on leidnud, et stereotüübid lähtuv oht võib panna alaesindatud rühmi esinema halvemini, kui nende pädevuseaste lubaks (vt. nt. Steele 1998).

Kirjandus

Basow, Susan (1994). Student Ratings of Professors are not Gender Blind. *AWM Newsletter* 5 (24), (Sept.-Oct.).

Hasse, Cathrine; Sinding, Anne Bjerregaard; Trentemoller, Stine (2008). UPGEM National Report: Denmark. *In Draw the Line! Universities as Workplaces for Male and Female Researchers in Europe*. Tartu University Press, Tartu, 19–136.

Langbein, L. I. (1994). The Validity of Student Evaluations of Teaching. *PS: Political Science and Politics* 3 (27), 545–553.

Reskin, B. F. (2003). Including Mechanisms in Our Models of Ascriptive Inequality. *American Sociological Review* 68 (1), 1–21.

Rolin, K. (2008). Gender and Physics: Feminist Philosophy and Science Education. *Science & Education* 17 (10), 1111–1125.

Steele, Claude M. (1998). Stereotyping and Its Threat Are Real. *American Psychologist* 53, 680–681.

Steinpreis, Rhea E., Katie A. Anders, and Dawn Ritzke (1999). The Impact of Gender on the Review of the Curricula Vitae of Job Applicants and Tenure Candidates: A National Empirical Study. *Sex Roles* 41, 509–28.

Traweek, Sharon (1988). *Beamtimes and Lifetimes: The World of High Energy Physics*. Harvard University Press, Cambridge and London.

Trix, F., C. Psenka (2003). Exploring the color of glass: Letters of Recommendation for Female and Male Medical Faculty. *Discourse and Society* 2 (14), 191–220.

Valian, Virginia (1999). *Why So Slow? The Advancement of Women*. MA: MIT Press., Cambridge.

Wennerås C., A. Wold (1997). Nepotism and Sexism in Peer Review. *Nature* 387, 341–343.

Williams, Michael (2001). *Problems of Knowledge: A Critical Introduction into Epistemology*. Oxford University Press, Oxford.

Interseksionaalsusest ehk lugusid feministliku mõtte rändamisest

Redi Koobak

Paljud mõisted ja teooriad, mis on läänest¹ meie kultuurikonteksti rännanud², ei ole alati eesti keelde selgelt tõlgitavad või tekitavad laensõnadena vastakaid reaktsioone. Üsna sageli kaasneb ka üldisem vastasseis ideedele endile, mis on läänest väidetavalt kriitikata “üle võetud”, olgu selleks näiteks kas soolise võrdõiguslikkuse süvalaiendamine või feminism. Kujutlegem nüüd, et korraga koputab Eesti naisuurimuse uksele uus külaline läänest ja tutvustab end kui interseksionaalne teooria³. Esmapilgul ei tekita see nimi mingeid erilisi assotsiatsioone. Mõjub pigem kohmakalt ja teeb skeptiliseks – kas tegu on ühe järjekordse uduse terminiga lääne teooriate rägastikus? On ta soovimatu võõras või teretunud külaline? Mida on tal meile pakkuda? Kas me võiksimme püüda teda “kodustada”, nagu seda näiteks Skandinaavia maades on edukalt tehtud? Kas interseksionaalsus on üldse “kodustatav”?

Vaadeldgem seda rändajat lähemalt. Milles seisneb tema olemus ja kas/miks peaksime tema vastu rohkem huvi tundma? Feministlikus uurimises mõistetakse selle sõnaga kõige laie-

mas tähenduses soo, rassi, klassi, seksuaalsuse, etnilise kuuluvuse ja teiste sotsiaalsete kategooriate või identiteetide ning erinevate rõhumise kogemuste omavahelist seotust või ristumist üksikisiku elus, sotsiaalsetes praktikates, institutsionaalsetes korraldustes ja kultuuriideoloogiates. Interseksionaalne analüüs keskendub võimusuhetele ning aitab näidata, kuidas ristuvad omavahel sotsiaalsed ja kultuurilised kategooriad ja kuidas need ristumised konstrueerivad sotsiaalseid hierarhiaid. Arvestades elevust, mida interseksionaalsuse teooria feministlikus uurimuses viimasel ajal on tekitanud,⁴ võib väita, et hoolimata erinevatest arusaamadest termini tähenduse ja selle vajalikkuse kohta (või just selle tõttu) kogub interseksionaalsus üha enam populaarsust. Seda enam on põhjust mõtiskleda selle üle, kas ja kuidas see Eesti konteksti sobituks.

Kujunemislugu

Enne interseksionaalsuse “kodustamise” üle spekulierimist peatugem aga tema kujunemislugu, mis on pikk ja käänuline, nagu paljudel teoreetilistel mõistetel. Interseksionaalsuse mõiste tuleneb inglisekeelsest tegusõnast *intersect* ehk ristuma. Ameerika inglise keeles viitab *intersection* ristmikule või kokkupuutepunktile. Ehkki teooriate või mõistete puhul on harva võimalik osutada nende konkreetsele alguspunktile ajas ja ruumis, viidatakse interseksionaalsuse mõiste saamisloost rääkides tavaliselt USA õigusteaduste professori ning soo- ja rassistiküsimuste eksperdi Kimberlé Crenshaw’ tööle (1989), kus ta püüdis kirjeldada viisi, kuidas seadusandluses nähakse küsimusi, mis hõlmavad nii rassilist kui ka soolist diskrimineerimist. Ta selgitab oma idee tagamaid: “Mis sellises olukorras toimub, on nagu õnnetus, kokkupõrge. Interseksionaalsuse mõiste tuli lihtsalt mõttest, et kui seisate erinevate tõrjumiste teelahkmel, sõidavad need tõenäoliselt kõik teist üle. Need

naised saavad haiget, aga kui rassi kiirabi ja soo kiirabi sündmuskohale jõuavad ja neid mustanahalisi naisi ristteel lebamasa näevad, ütlevad nad: "Me ei saa aru, kas see oli ainult rassiline diskrimineerimine või ainult sooline diskrimineerimine". Ja kui nad ei suuda meile näidata, kumb see oli, ei saa me neid aidata." (Crenshaw 2004)

Ristmiku kujundi abil osutas Crenshaw näiteks tõsiasjale, et mustanahaliste naiste probleemid tööturul jäävad tihti märkamatuks, kuna ei osata näha rassi ja soo otsest koosmõju. Järelikult selleks, et kirjeldada ja mõista mustanahaliste naiste kogemust, peavad teoreetikud oma analüüsides arvesse võtma ühtaegu nii rassi- kui ka soospekti.

Ehkki interseksionaalsus kasvas välja mustanahaliste feministide aruteludest, ei puuduta interseksionaalne lähenemine mõistagi ainult soolise erinevuse ja rassikogemuse ristumist, vaid laieneb ka teistele sotsiaalkultuurilistele erinevustele, nagu näiteks seksuaalsus, etniline kuuluvus, vanus või rahvus. Interseksionaalse lähenemise suureks eeliseks teiste ebavõrdsuse ja võimuhete analüüsimisele keskendunud teooriate ja vaatepunktide ees peetakse püüet anda edasi täielikumalt ja komplekssemalt pilti ontoloogiast, mis ei taanda inimest ainult ühele fikseeritud identiteedikategoriale (nt. naine, mustanahaline, töölisklassi kuuluv, homoseksuaalne), vaid näeb erinevaid sotsiaalseid erinevusi üksteist kujundavas ja mõjutavas seoses. Ristmiku metafoor võib sealjuures olla eksitav (Lykke 2006, 151), kuna pärast ristumist jätkab iga tee oma kulgu ise suunas. Interseksionaalsuse puhul on aga oluline rõhutada just sotsiaalsete kategooriate ristumise momenti – sotsiaalseid kategooriaid ei saa vaadelda eraldiseisvateks, vaid neid tuleb näha omavahel lahutamatuks seotuna. Interseksionaalsuse kaudu rõhutatakse, et erinevaid sotsiaalse elu dimensioone ei ole võimalik teineteisest lahutada ning seega kujutab see lähenemine endast kriitilist alternatiivi identiteedipoliitikale.

Identiteedipoliitika põhineb lühidalt öeldes teatud sotsiaalse grupi jagatud ebaõigluse kogemusel ja keskendub sellest tulenevalt antud marginaalseeritud grupi õiguste eest võitlemisele ning sellele heidetakse tihti ette kategooriate või sotsiaalsete gruppide essentsialiseerimist ehk neile fikseeritud omaduste omistamist. Interseksionaalse lähenemise puhul aga eelistatakse totaliseerivate ja essentsialiseerivate kategooriate asemel kompleksseid ja mitmetahulisi kategooriaid, rõhutades eriti nende dünaamilist ja protsessuaalset aspekti. Arvesse ei võeta mitte ainult sotsiaalsete gruppide vahelisi erinevusi, vaid keskendutakse ka grupisestele erinevustele.

Kahtlemata pole interseksionaalsuse näol tegemist ei täiesti uue ega ka mitte selgelt piiritletud mõistega. Siinkohal tasub tagasi vaadata kriitilistele teemadele, mis on feministlikes diskursustes läbivalt üles kerkinud ja mis siiani olulist rolli mängivad, näiteks, mida tähendab olla naine erinevates ajaloolistes tingimustes ja kontekstides? See küsimus on olnud paljude lääne feministide arutelude keskmes feminismi kujunemise algusest saadik. Võib öelda, et praegune interseksionaalsuse debatt on välja kasvanud just aruteludest *naise* kategooria üle. Interseksionaalsuse genealoogiat uurides jõuame tagasi 19. sajandi lõpus USA orjandusvastases ja naiste hääleõiguse eest võitlemise liikumises osalenud naisõiguslaste debattideni. Põhiliseks konfliktiks allikaks said juba tollal rassismi, soo, seksuaalsuse ja sotsiaalse klassi vahelised pinged (Brah ja Phoenix 2004, 76), ehkki erinevate sotsiaalsete kategooriate ristumiste ja sellest tulenevate võimuerinevuste väljendamiseks veel konkreetset terminit ei olnud.

Tänapäeval olulistest subjekti puuduvatest aruteludest (Butler 1990; Riley 2003) rohkem kui sajandi võrra varem esitas endine ori Sojourner Truth 1851. aastal naiste õiguste teemalisel koosolekul tuntud küsimuse "Ain't I a Woman?". Ainsa kohal viibinud musta naisena vaidlustas Sojourner Truth oma kõnes *naise*

kategooria essentsialistliku käsitluse USA tolleaegses patriarhaal-orjanduslikus ühiskonnas. Oma kogemusele toetudes kritiseeris ta arusaama, et naised on tingimata nõrgemad kui mehed või et orjastatud mustad naised ei ole tõelised naised.⁵ Tema identiteeti puudutavad argumendid on suhtelised, s.t. konstrueeritud tema ja valgete naiste või kõikide meeste suhtes, ja näitavad seega selgelt, et see, mida nimetame identiteediks, ei ole mitte fikseeritud kategooria, vaid rida protsesse, mis kujunevad välja võimusuhte sees ja nende kaudu.

Alates Sojourner Truthist on peavoolu feminismi (s.t. põhiliselt valgeid, haritud, keskklassi USA naisi) tihti kritiseeritud püüde eest rääkida kõigi naiste nimel. Feministlikes analüüsides on korduvalt ja vahelduva eduga püütud detsentraliseerida feminismi "normatiivset subjekti". Need katsed võtta arvesse sotsiaalsete (analüütiliste) kategooriate interseksionaalsust said eriti uut hoogu juurde 20. sajandi teise poole sotsiaalsete liikumiste – antikolonialistlike iseisvusliikumiste, kodanikuõiguste liikumise, rahuliikumise, üliõpilaste protestide, tööliikumise, naisliikumise ja seksuaalvähemuste liikumise – poliitilise impulsi toel. Ka teoreetilisel tasandil on alates 1970. ja 1980. aastatest mustanahalised, lesbid või tööliiklasi naised kritiseerinud peavoolu feministlikku teooriat totaliseerivate ja naistevahelisi erinevusi eiravate argumentide pärast. Kahtluse alla on seatud näiteks *globaalse õelikkuse* mõiste, sest see ei hõlma kõiki võimusuhteid, mis naisi teineteisest lahutavad (Haraway 1991; Davis 1981; Mohanty 1988). Kuna miljonid naised maailmas on endiselt marginaliseeritud, sest nad elavad vaesuses ning kannatavad haiguste, vee ja korralike hügieenivõimaluste puudumise all; nad on sunnitud elama dokumentideta töölistena, põgenikena või asüülitaotlejatena; nende kehasid ja seksuaalsust kaubastatakse, kriminaliseeritakse, distsiplineeritakse ja reguleeritakse terve hulga representatiivsete ja sotsiaalsete praktikate kaudu, siis tundub lausa kohatu rääkida kõiki

naisi ühendavatest ühistest huvidest. Ent mil moel siis feminism elujõulisena püsib? Kuidas ületada neid lõhesid, mis naisi lahutavad? Kuidas mõtestada naiste erinevaid kogemusi?

Üheks produktiivseks lahenduseks nende küsimuste üle mõtisklemisel ongi välja pakutud interseksionaalset lähenemist – see on analüütiline tööriist, mis aitab uurida ja mõista viise, kuidas sooline identiteet ristub teiste identiteetidega ja kuidas need ristumised mõjutavad rõhumise ja privilegeerituse kogemust, ning neile reageerida. Ehkki see mõiste sai konkreetse nime alles 1990. aastatel, võib öelda, et see tegi kuuldavaks ja nähtavaks teoreetilised jõupingutused, mis olid feministlikus teoorias juba pikemat aega levinud, kuid millel siiani puudus ühine nimetaja. Näiteks mustanahaliste lesbide feministlik organisatsioon Combahee River Collective (1977, 272) kutsus juba 1977. aastal üles "arendama integreeritud analüüsi ja praktikat, mis põhineb faktil, et peamised rõhumise süsteemid on omavahel tihedalt seotud". Nad rõhutasid, et ainult ühe kogemuse dimensiooni rõhutamine (olgu see siis rass, sugu, seksuaalsus või klass) on kasutu, ning võitlesid aktiivselt rassil, sool, heteroseksuaalsusel ja klassil põhineva tervikrõhumise vastu.

Viiteid interseksionaalsele mõtlemisele leiab mujaltki, näiteks bell hooksi kriitikat naiste ja mustade olukorra vahele tõmmatava laialt levinud paralleeli suhtes. Pealkirjas taas Sojourner Truthi küsimust tõstatava raamatu *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism* sissejuhatuses märgib hooks, et see analoogia viitaks justkui sellele, et "kõik naised on valged ja kõik mustad on mehed" (1981).⁶ Mustanahaliste naiste rassismikogemus on aga oluliselt erinev mustade meeste omast. Seda, kuidas rassism vormib sooerinevuse kogemust, on rõhutanud ka paljud teised teoreetikud, ent nende argumentide pidev uuesti päevakorda kerkimine näitab, et endiselt ei ole suudetud lahti mõtestada erinevate sotsiaalsete kategooriate omavahelist ristumist ja lahutamatu seotust.

Interseksionaalse lähenemise kujul on leitud viis, kuidas selles analüütilises töös edasi liikuda.

Interseksionaalsuse algeld enne selle mõiste tekkimist leiab ka teistest feministlikest suundadest, näiteks soo ja klassi vahelised suhted on olulised feministlikus marksistlikus teoorias, postkolonialistlik feministlik teooria on uurinud soo, rassi ja etnilisuse koosmõju ning mitmed psühhoanalüütilise feminismi suunad ja ka *queer*-feminism on vaadeldud soo ja seksuaalsuse omavahelisi kokkupuutepunkte. Interseksionaalsuse mõiste väljatöötamine on olnud produktiivne, sest see lõi aluse ühisele raamistikule, mis aitab kaasa erinevate, kuid omavahel seotud teoreetiliste, poliitiliste ja analüütiliste püüdluste erinevuste ja sarnasuste võrdlusele ning loob seega viljaka pinnase analüütiliseks kompleksuseks, mille kaudu saame selgema pildi rõhumiste ja privilegeerituse kogemustest.

Edulugu?

Interseksionaalsust peetakse sageli kaas-aegse feministliku uurimise üheks olulisemaks teoreetiliseks saavutuseks (McCall 2005). Paljud feministidest teadlased erinevatest distsipliinidest (filosoofia, sotsiaalteadused, humanitaarteadused, majandus ja õigus), erinevate teoreetiliste perspektiivide (fenomenoloogia, psühhoanalüüs, dekonstruktivism) ja erinevate poliitiliste fookuste (feminism, antirassism, multikulturalism, *queer*-uuringud) esindajad on veendunud, et interseksionaalsus on vastus paljudele erinevuse ja rõhumise kogemuse mõtestamise dilemmadele (Davis 2008). Interseksionaalsus on kõikehõlmav termin, mis võtab ühe sõnaga kokku ja teeb nähtavaks igapäevaelu ja võimusuhteid kujundavad erinevad paigutused.

Tänapäeval on üsna võimatu olukord, kus nais- või soouuringute kursustel keskendutakse ainult sooaspektile, sest vähemalt 1980. aastate keskpaigast alates on soouuringute fookus liikunud binaarselt opositsioonilt mees vs. naine

naistevahelistele erinevustele ja ebavõrdsustele. Feministlik uurimine tähendab tänapäeval tähelepanu pööramist erinevatele identiteedikategooriatele ja rõhumise kogemustele (sama kehtib ka meestevaheliste erinevuste ja ebavõrdsuste kohta). Feministlikud akadeemilised ajakirjad suhtuvad skepsisega artiklitesse, mis ei osuta soo kõrval ka piisavalt tähelepanu rassile, klassile, heteronormatiivsusele ja teistele erinevustele, ning feministlikes antoloogiates ei ole võimalik jätta arvesse võtmata naistevahelisi erinevusi (iseasi on muidugi see, kuidas seda täpselt tehakse).

Ent nagu Kathy Davis (2008, 68) oma interseksionaalsuse teooria edukust analüüsivas artiklis osutab, on hoolimata arvamusest, et interseksionaalsus on feministlikule teooriale hädavajalik, feministide hulgas levinud mõnetine segadus selle mõiste täpse tähenduse ja rakendusvõimaluste suhtes, olgu siis teaduses või poliitikas. Näiteks on rõhutatud (Skeggs 2006; Yuval-Davis 2006; Verloo 2006), et sotsiaalsel erinevustel erinev loogika ja ontoloogiline baas ning seega ei saa me näiteks rassi analüüsida ja käsitleda samamoodi kui sotsiaalset klassi. Samas ei tähenda see tingimata interseksionaalsuse kõrvalejätmist, sest ebavõrdsused ei ole teineteisest sõltumatud.

Ebaselgus valitseb ka küsimuses, kas interseksionaalsus on eraldiseisev teooria, teoreetiline lähenemine, lihtsalt mõiste või analüütiline tööriist. Interseksionaalsust on vaadeldud muuhulgas kui ristmikku (Crenshaw 1991), erinevuse "telgesid" (Yuval-Davis 2006) või dünaamilist protsessi (Staunæs 2003). Erinevates käsitlustes pole sugugi selge see, kas interseksionaalsust peaks kasutama individuaalsete kogemuste mõistmiseks, identiteedi teoretiseerimiseks või tuleks seda vaadelda kui sotsiaalsete struktuuride ja kultuuriliste diskursuste osa. Nagu Davis osutab, tõstatab see loomulikult küsimuse, kuidas on nii segadust tekitaval ja udusel mõistel võimalik muutuda üheks populaarseimaks teemaks kaasaegses feministlikus

teoorias. Davis peab aga just interseksionaalsuse avatust ja kompleksust selle lähenemise suurimaks plussiks.

Vaadeldagem mõningaid interseksionaalsust puudutavaid arutelusid lähemalt. Klassikaliseks interseksionaalsuse teooriat käsitlevateks tekstiks võib pidada Kimberlé Crenshaw' artiklit "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color" ("Piiride kaardistamine: interseksionaalsus, identiteedipoliitika ja mustanahaliste naiste vastane vägivald") (1991). Olulise panuse interseksionaalse teooria kujunemisse on andnud ka Iris Marion Youngi raamat *Intersecting Voices* (*Ristuvad hääled*) (1997).

Crenshaw tutvustas interseksionaalsuse mõistet kui lahendust identiteedipoliitika puudujääkidele ja probleemidele, võimalust näidata erinevaid viise, kuidas sugu ja rass vormivad mustanahaliste naiste töökogemuste erinevaid dimensioone (Crenshaw 1989, 139). Ta eristab struktuurilist interseksionaalsust poliitilisest interseksionaalsusest (1991) ja püüab selle eristuse kaudu tabada kahte interseksionaalseks analüüsiks olulist mõõdet. Struktuuriline interseksionaalsus viitab sellele, kuidas ebavõrdsused ja nende ebavõrdsuste omavahelised ristumised mõjutavad otseselt inimeste kogemusi ühiskonnas. Struktuuriline interseksionaalsus aitab selgitada, miks mustanahalist naist ei võeta tööle sellepärast, et ta on mustanahaline, kui konkreetsele ametikohale sobivaks "normiks" peetakse valget naist, samal ajal kui talle jäävad samas kontekstis kättesaamatuks ka mustanahalistele mõeldud töökohad, sest need on põhiliselt suunatud meestele. Võimuerinevused soo, rassi, etnilisuse, seksuaalsuse ja teiste sotsiaalsete kategooriate vahel on struktuuriliselt üksteisega seotud. Struktuurilise interseksionaalsuse analüüsiks olulised küsimused on näiteks: kuidas ja millal võimendab rassism seksismi? Kuidas ja millal tugevdab klassipõhine eksploateerimine homofoobiat? Kas ja millal võimendab homofoobia rassismi?

Poliitiline interseksionaalsus on mõiste, mida Crenshaw kasutab näitamaks, kuidas ebavõrdsused ja nende omavahelised ristumised on olulised poliitilistes strateegiates. Eriti oluline on siinkohal välja tuua poliitilised erinevused, kuna ühe ebavõrdsuse telje käsitlemiseks kavandatud strateegiad ei ole enamasti teiste telgede suhtes neutraalsed. Crenshaw toob näiteks selle, et puudub politsei sekkumist nõudva perevägivalda kohta käiv statistika Los Angelese piirkondade lõikes. Arvestades sealset rassilist segregatsiooni, oleks see andnud talle vajalikku informatsiooni perevägivalda puudutavate arreteerimiste kohta rassi lõikes. Ta leidis aga, et juurdepääsu sellele informatsioonile blokeerisid perevägivalda vastu võitlevad aktivistid nii politseiprefektuuri sees kui ka väljaspool, kuna kardeti, et seda teavet võidakse ära kasutada rassistereotüüpide kinnistamiseks (nt. et mõned ühiskonnagrupid on patoloogiliselt vägivaldsed). Crenshaw väidab, et ehkki need kartused ei ole põhjendamatud, on nad samuti potentsiaalselt mustanahaliste naiste huvide vastu, sest nad ei aita vastavates kogukondades antud teemal vaikust murda ja seega takistavad nendes konkreetsetes kohtades laiaulatuslike perevägivalda vastaste kampaaniate algatamist. Poliitilise interseksionaalsuse analüüsi peamised küsimused on näiteks: kuidas ja kus marginaliseerib feminism etnilisi vähemusi või puuetega naisi? Kas ja kus marginaliseerivad soolise võrdõiguslikkuse või rassismivastased meetmed naisi? Kas ja kus marginaliseerivad soolise võrdõiguslikkuse tegevuskavad lesbisid?

Struktuurilise ja poliitilise interseksionaalsuse vahelise erinevuse üle arutleb ka Iris Marion Young. Oma arutluses kasutab ta seriaalsuse (*seriality*) mõistet, mida võib näha Crenshaw struktuurilise interseksionaalsuse mõiste edasiarendusena. Toetudes Sartre'ile (1976) defineerib Young seeriat kui sotsiaalset kollektiivi, millel on mõningad ühised struktuurilised tingimused, kuid mis ei pruugi seetõttu kohe ühtse poliitilise eesmärgiga gruppi moo-

dustada. Nagu ka Sartre, kasutab Young oma mõtte illustreerimiseks näidet bussi ootavatest inimestest (Young 1997, 24). Need inimesed on omavahel struktuuralses suhtes: nad kõik ootavad bussi, kuid nad ei pruugi ilmingimata selle jagatud struktuuralse tingimuse ümber poliitiliseks tegevuseks koonduda. Nad võivad seda teha, s.t. kui nad näiteks tunnevad, et bussifirma on neid mingil moel petnud, kuid tavaliselt moodustavad nad lihtsalt indiviidide "seeria", kes ei ole seotud mingi sotsiaalse või poliitilise teadvusega.

Seeriaste mõiste vastandina defineerib Young gruppi kui poliitilist kollektiivi, mis teadlikult ja aktiivselt tegutseb ühise eesmärgi saavutamise nimel. Me kõik kuulume interseksionaalsete võrgustike seeriatesse, mis allutavad meid erinevate võimuerinevuste telgedele (nt. sugu, klass, etniline kuuluvus, seksuaalsus, vanus jne.), kuid me ei reageeri tingimata neile kõigile alati poliitiliselt, grupe moodustades või mõne grupiga liitudes. Poliitilised grupid, mis koonduvad erinevatele võimuhierarhiatele vastupanu osutamise eesmärgil, koosnevad tihtipeale indiviididest, kellel on terve rida sarnaseid rõhumise kogemusi, kuid kes muidu kuuluvad erinevatesse "seeriatesse". See võib aga põhjustada poliitilisi pingeid grupi sees. Näiteks hõlmab naisliikumine, mida ühendab vastupanu patriarhaalsele kultuurile ja soov muuta soosüsteeme, indiviide, kes kuuluvad erinevatesse "seeriatesse", mis võivad põhjustada konflikte ja pingeid, eriti kui need on peidetud identiteedipoliitika ideoloogia varju, s.t. poliitika varju, mis eeldab, et kõigil liikumise liikmetel on sarnased sotsiaalsed tingimused ja seega sarnased eesmärgid. Youngi kohaselt tuleb ühise poliitilise võitluse õnnestumiseks võtta arvesse kõiki erinevusi. Crenshaw' kontseptuaalset eristust kasutades tähendab see, et tuleb tunnustada struktuurilist interseksionaalsust ja ehitada solidaarsusplatvorm, mis põhineb poliitilisel interseksionaalsusel.

Interseksionaalse lähenemise üks tugevaid külg on kahtlemata reflekteerimine *tei-*

sesuse üle ja püüe vältida essentsialiseerivaid, fikseerivaid ja ühtlustavaid oletusi identiteetide kohta, rõhutades selle asemel kontekstide dünaamilisust, mis inimeste erinevaid identiteeditahkusi mõjutavad. See on viinud feministliku mõtte edasi liigest keskendumisest bioloogilise ja sotsiaalse soo dihhotoomiale, mis marginaliseerib teiste erinevuste mõjusid naistele. Interseksionaalsuse mõiste on mõningal määral seotud ka feministlike poststrukturealistlike arusaamadega soost, rassist, etnilisusest ja seksuaalsusest, mille kohaselt kategooriad ei ole essentsialistlikud või stabiilsed identiteedid, mis subjekt lihtsalt "on" või mida ta "omab", vaid sotsiaalsed kategooriad on see, mida subjekt "teeb". Kategooriaid luuakse igapäevases suhtluses erinevate inimestega ja seoses normatiivsete arusaamadega sellest, mis on sobiv ja mis mitte.

Interseksionaalse lähenemise nõrgad küljed ilmnevad enamasti siis, kui püüame seda empiirilises analüüsis rakendada, kuna erinevuste nimekiri on näiliselt lõputu. Näiteks Helma Lutz (2002, viidatud Davis 2008, 81 kaudu) toob välja lausa neliteist erinevat erinevust: sugu, seksuaalsus, rass või nahavärv, etniline kuuluvus, rahvuslik kuuluvus, klass, kultuur, religioon, terve keha, vanus, paikus, kinnisvara omamine, geograafiline asukoht ning kultuurilised traditsioonid ja arengustaadium. Võimatu on võtta arvesse kõiki antud momendil olulise kaaluga erinevusi.⁷ Subjektiivselt võttes ei ole naisel tihti võimalik otsustada, kas teda diskrimineeriti tema soo tõttu või mõnel muul põhjusel, näiteks võõrapärase aktsendi pärast. See ongi interseksionaalsuse põhiprobleem: erinevuste telgi pole võimalik teineteisest lahutada. Seega sellised erinevused, nagu sugu, nahavärv ja klass ei liida erinevaid diskrimineerimise kogemusi, vaid korrutavad neid: mustanahalist naist ei diskrimineerita "kaks korda", vaid mitmeid kordi ja mitmel moel (King 1988). Seetõttu ei tohiks interseksionaalne analüüs olla vaid erinevaid kategooriaid ja rõhumise vorme kokku liitev lähenemine, vaid peaks vaatama kaugemale ja

nägema neid kategooriaid omavahel komplekssetes seostes olevate protsessidena, mis üksteist mõjutavad ja taastoodavad.

Epistemoloogiliselt on erinevuste rängesse raamistikku surumise tulemuseks see, et tüüpilisest lühendist “jne.” erinevuste nimekirja lõpus saab interseksionaalsete lähenemiste nõrgim koht – indiviidide vahelisi erinevusi võib lõputult lahata. Iseasi on muidugi see, kas neid loetelusid jõutakse kunagi ka põhjalikult läbi analüüsida, sest tüüpiliselt piirduakse analüüsides siiski kolme põhilise erinevuse ehk siis soo, rassi ja klassiga. Ent kas selle loetelu näiline lõputus peaks olema väga murettekitav? Judith Butler on talle omasel skeptilisel moel arutlenud “piinlikusttekitava jne.” üle:

Feministliku identiteedi teooriad, mis vaevavad nahavärvi, seksuaalsuse, etnilise kuuluvuse, klassi ja terve keha predikaate, lõpetavad nimekirja alati piinlikkust tekitava “jne-siga”. Sellise omadussõnade horisontaalse trajektoori kaudu püüavad need positsioonid hõlmata paigutunud subjekti, kuid ei ole kunagi täielikud. Ent selline ebaõnnestumine on õpetlik: millist poliitilist edasiviivat jõudu võime tuletada sellest ärritunud “jne-sist”, mis nii tihti selliste jadade lõpus esineb? (1990, 143)

Butleri väitega, et “jne.” sotsiaalsete kategooriate rea lõpus tähendab nii kurnatust kui tähistamise piiramatut protsessi, ei ole aga nõus Nira Yuval-Davis, kes leiab, et “selline kriitika kehtib ainult identiteedipoliitika diskursuse raames, kus paigutumised vastavad sotsiaalsele gruppidele” (2006, 202). Selle asemel tuleb tema arvates eristada erinevaid analüütilisi tasandeid, millel sotsiaalseid erinevusi lahata. Yuval-Davis rõhutab, et erinevates ajaloolistes kontekstides ja erinevate inimeste puhul on mõningad sotsiaalsed erinevused konkreetsete paigutumiste konstrueerimisel olulisemad kui teised. Samal ajal kui mõned sotsiaalsed erine-

vused, näiteks sugu, vanus, etnilisus ja klass, on olulised enamusele inimestest enamikes kohdades, mõjutavad teised sotsiaalsed erinevused, näiteks kuulumine teatud kastidesse või põgenikustaatus, globaalselt väiksemat arvu inimesi. Muidugi on nende jaoks, keda viimati mainitud ja teised siinkohal mainimata erinevused mõjutavad, oluline see, et need erinevused nähtavaks tehakse. Omaette küsimus, mida tihti välditakse, on see, kes defineerib selle, millal, kus ja millistele erinevustele tähelepanu pööratakse või ei pöörata.

Ehkki interseksionaalne lähenemine on tervitatav seetõttu, et see võimaldab teha nähtavaks palju erinevaid marginaliseeritud sotsiaalseid gruppe, tuleb ühe kitsaskohana siiski välja tuua nn. rõhumiste olümpia probleem. See tähendab, et kui igauks räägib oma “unikaalselt” positsioonilt, mis on vähemalt teoreetiliselt potentsiaalselt lõputult erinev teistest positsioonidest, tekib võistlusmoment ja püüe konstrueerida hegemoonilisi erinevuste hierarhiaid. Ühte erinevust kiputakse *a priori* tähtsamaks pidama kui teisi. Näiteks võib siinkohal tuua sotsialistlike feministide aastatepikkused püüdlused võidelda traditsiooniliste marksistidega, kes eelistasid analüüsikategooriana klassi kõigi teiste kategooriate ees. Oluline näide on ka feminismisisesed diskussioonid selle üle, kas sugu on tähtsam kui rass, etnilisus, seksuaalsus või klass. Lykke (2006, 158) väidab, et siiski tuleks võimuerinevuste arv hoida avatud ja piirrituna, et mitte fikseerida teoreetilisi konstruktsioone sotsiaalsetest tingimustest staatilistena, mis ei sobi kokku iga päev maailma raputavate kiirete muutustega. Kuid kuidas tulla praktilises analüüsis toime sellise avatuse ja sellest tuleneva kompleksusega?

Metodoloogia on kahtlemata interseksionaalsusest rääkides üheks oluliseks teemaks. Leslie McCall leiab, et ehkki interseksionaalsusest on saanud uus oluline paradigma feministlikus uurimuses ja mujalgi, on liiga vähe räägitud sellest, kuidas täpselt interseksionaalsust kogu

tema keerukuses uurida (McCall 2005, 1771). Ta toob välja omavahel ristuvate ja komplekssete sotsiaalsete suhete uurimiseks kolm erinevat lähenemist, mis lühidalt öeldes on defineeritud vastavalt sellele, kuidas nad mõistavad ja kasutavad analüütilisi kategooriaid (McCall 2005, 1773). McCall paigutab need kolm lähenemist skaalale. Esimene ehk "anti-kategooriline lähenemine" põhineb poststrukturealistlikul kategooriate kriitikal ja dekonstruktsioonil. See lähenemine "hülgab"⁸ või destabiliseerib rassi, klassi, seksuaalsuse ja soo kategooriad, et vältida normatiivsete ja fikseeritud struktuuride ja subjektide konstrueerimist.

Teine ehk "intrakategooriline lähenemine" paigutub kontseptuaalselt esimese ehk kategooriaid eitava lähenemise ja kolmanda ehk kategooriaid strateegiliselt kasutava lähenemise vahele. Seda lähenemist kasutatakse ristuvate kategooriate ja identiteetide uurimiseks ning keskendutakse "konkreetsetele sotsiaalsetele gruppidele, mis asuvad tähelepanuta jäetud ristumiste punktides" (McCall 2005, 1774). McCall viitab siinkohal Crenshaw'le ja teistele mustanahalistele feministidele, kes on kriitilised üldiste kategooriate kasutamise suhtes, kuid kasutavad neid siiski oma analüüsid. Näiteks võib siinkohal taas tuua mustanahaliste naiste kogemuse, mida oli raske mõista varasemate soouuringute põhjal, kuna need keskendusid valgetele naistele, ja samuti varasemate rassiuuringute põhjal, kuna need vaatlesid mustanahaliste meeste kogemusi.

Skaala teise otsa jääva kolmanda ehk "interkategorilise lähenemise" kohaselt kasutatakse olemasolevaid analüütilisi kategooriaid strateegiliselt sotsiaalsete gruppide ebavõrdsuste kirjeldamiseks. See keskendub pigem kvantitatiivsetele meetoditele, samal ajal kui teised kaks lähenemist on kvalitatiivse orientatsiooniga. Kolmandat lähenemist võib pidada ka "kategoriliseks lähenemiseks" (McCall 2005, 1773, 1784), kuna kategooriaid kasutatakse strateegiliselt struktuursete suhete uurimiseks paljudes

sotsiaalsetes gruppides, mitte ühe grupi või ühe kategooria puhul. Nagu McCall osutab, võimaldab selline lähenemine vaadelda mitmete sotsiaalsete gruppide omavaheliste suhete keerukust ja seega tuua kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed analüüsid üksteisele lähemale. Kui analüüsitakse sugu, on võimalik võrrelda ainult kahte gruppi. Kui sookategooriale lisatakse näiteks töölis-, kesk- ja kõrgklass, saab analüüsida kuut gruppi. Rassi lisamisel, kui on esindatud näiteks kaks rassi, tuleb juurde kaks gruppi ning seega saab võrrelda juba kahteist gruppi ja nii edasi (McCall 2005, 1786). Keerukus, mida selline lähenemine analüüsile lisab, võimaldab McCalli arvates tuua erinevad analüüsi osad kokku, kuna tähelepanu all ei ole rassi, klassi ja soo ristumine ühes konkreetse sotsiaalses grupis, vaid tervete gruppide jada omavahelised suhted.

Nagu eelnevalt välja toodud diskussioonid interseksionaalsuse mõiste ja metodoloogia üle näitavad, on interseksionaalsus mitmetähenduslik ja mitmetahuline ning selle üle võib lõputult arutleda. Kuid nagu Kathy Davis on väitnud, on just ähmasus ja lõputu avatus see, mis on teinud interseksionaalsusest niivõrd eduka ja produktiivse teooria feministlikus uurimuses (Davis 2008, 77). Selge definitsiooni ja konkreetsete parameetrite puudumine on võimaldanud kasutada interseksionaalset lähenemist väga erinevates kontekstides ning pidev debatt selle üle, milliseid kategooriaid kasutada (kas üldse kasutada?) ja millal kategooriate nimekiri lõpetada, on viinud järjest uute erinevuste ristumiste uurimiseni. Iga uue ristumise lähem analüüs toob kaasa uusi, tihti ka üllatuslikke, seoseid ja teeb nähtavaks varem tähelepanuta jäänud diskrimineerimiskogemusi. Seega pakub interseksionaalsus lõputuid võimalusi ka "paremaks" uurimiseks: esitada alati "teine küsimus", mis viib uute avastusteni ja kriitilisema analüüsini. Oluline on ka interseksionaalse teooria pühendumus teadmiste paigutatusele (Haraway 1988), aidates analüüsijal olla kriitilisem ja reflekteerida omaenda interseksionaalse paigutu-

mise üle, mis omakorda aitab luua enesekriitilisemat ja vastutustundlikumat feministlikku teooriat (Lykke 2005).

Reisimuljed: kuhu edasi?

Kui nüüd korraks peatume, märkame, et interseksionaalse teooria rännak on olnud kõike muud kui sirgjooneline ja selge, kuid pagas, mis ta endaga kaasa toob, pakatab uutest ja vajalikest vaatepunktidest. Interseksionaalsus on eelkõige analüütiline tööriist, mis aitab vaadata ja mõista, kuidas sugu on seotud teiste identiteedikategooriatega ja kuidas erinevad kategooriate ristumised kujundavad ja mõjutavad rõhumise ja privileegerituse kogemusi. Mida saaksime Eesti kontekstis interseksionaalsusest õppida? Võõrapärast kõla kõrvale jättes näeme, et õppida on interseksionaalsusest kindlasti. Kuna interseksionaalsus on läänes maha käinud juba pika tee ja läbinud kõikvõimalikke kitsaskohti, saaksime Eesti kontekstis potentsiaalseid probleeme juba ette vältida. "Kodustamise" protsess on sealjuures oluline, sest nagu interseksionaalne lähenemine näitab, on Eesti kontekst lääne omast erinev. Näiteks pole Eestis rassiküsimus nii teravalt üleval kui USA-s, kuid selle asemel võiksime mõelda pigem etnilisusele ja selle ristumistele soo, klassi, seksuaalsuse ja vanusega. Huvitav oleks ka uurida, mil moel või määral on interseksionaalne mõtlemine ehk juba erinevates analüüsides ja uuringutes Eestis ilmnenud ja kuidas seda edasi arendada. Kas Eesti nais- ja soouuringutes on tehtud samu vigu, mis läänes? Kas on liiga kergekäeliselt väidetud, et naised ei ole küll homogeenne grupp, kuid jäetud analüüsi osas see tähelepanek siiski tagaplaanile? Kas interseksionaalsuse abil saaks selgema pildi sellest, kas ja kuidas marginaliseeritakse Eesti tööturul vene keelt kõnelevaid vanemaealisi naisi? Kas saaksime interseksionaalset metodoloogiat kasutades aimu sellest, kuidas etniline taust, sotsiaalne ja majanduslik marginaliseeritus mõjutavad inimkaubanduse

ohvriks sattumist või HIV-viiruse kandjaid? Milliste sotsiaalsete kategooriate ristumised on jäänud märkamatuks? Interseksionaalsust võib seega vaadelda kui olulist kriitilist alguspunkti nais- ja soouuringute edasistes projektides, kuigi pelk erinevuste tunnistamine ei lahenda otseselt sotsiaalseid probleeme. Kuid mitmekülgsem arusaam meie elu kujundavate sotsiaalsete kategooriate omavahelisest võimuhierarhiad kujundavatest ristumisest on hädavajalik. Seega on põhjust avada diskussioon interseksionaalsuse potentsiaali üle, pakkudes uusi vaatenurki nais- ja soouuringute arenguks Eestis.

Märkused

- 1 Siinkohal ei taha ma tekitada teravat kontrasti Eesti ja lääne vahel, vaid pean käesolevas artiklis läbivalt lääne all silmas eelkõige anglo-ameerika kultuuri- ja geopoliitilist konteksti.
- 2 Viitan Edward Saidi (2000) esseele rändavate teooriate kohta, milles Said uurib, kuidas teooriaid kohandatakse vastavalt uurimisobjektile ja ajaloolisele kontekstile, milles neid kasutatakse. Ehkki Saidi tekstis võib täheldada tendentsi näha teooriate ja mõistete puhul konkreetset alguspunkti, millega ma tingimata ei nõustu, kirjeldab ta veenvalt seda, kuidas teooriad "rännates" täpsemaks ja konkreetsemaks muutuvad.
- 3 Tõlgin inglisekeelset terminit *intersectionality* võõrsõnaga *interseksionaalsus* täiesti teadlikult, kuna see on erinevates keeltes sarnasel kujul juurdunud ja seega selgelt äratuntav. Samuti rõhutab selline sõnavalik mõiste lääne kultuurikontekstist tulenevat päritolu.
- 4 Seda tõendavad arvukad interseksionaalsuse teemal korraldatavad seminarid ja konverentsid, interseksionaalsusele pühendatud ajakirjade erinumbrid, nt. *European Journal of Women's Studies*, 2006 13, (3).
- 5 Vt. detailsemat ülevaadet Brah ja Phoenix 2004.
- 6 Sama mõtet peegeldab ka näiteks 1982. aastal ilmunud mustanahaliste feministide antoloogia pealkiri *All the Women are White, All the Black are Men, but Some of Us are Brave*.
- 7 Leiprecht ja Lutz (2006, viidatud Davis 2008, 81 järgi) pakuvad välja huvitava kompromissi: võtta rassi, klassi ja sugu kui vajalikku miinimumi interseksionaalse analüüsi jaoks, millele saab lisada teisi kategooriaid sõltuvalt kontekstist ja uurimusküsimuse spetsiifikast.
- 8 McCall kasutab siinkohal sõna "hülgab, lükkab tagasi" (*rejects*) (McCall 2005, 1773), kuid dekonstrueerimise poststrukturealistlikus kontekstis räägitakse pigem kategooriate destabiliseerimisest.

Kirjandus

- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble*. Routledge, London.
- Brah, Avtar; Phoenix, Ann (2004). Ain't I A Woman? Revisiting Intersectionality. *Journal of International Women's Studies*, 5 (3), 75–86.
- Cerwonka, Allaine (2008). Traveling Feminist Thought: Difference and Transculturation in Central and Eastern European Feminism. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 33 (4), 809–832.
- Combahee River Collective (1997/1977). A Black Feminist Statement. In Linda Nicholson (ed.), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*. Routledge, New York, 63–70.
- Crenshaw, Kimberlé (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum* 14, 538–54.
- Crenshaw, Kimberlé (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review* 43, (6), 1241–1299.
- Crenshaw, Kimberlé (2004). "Intersectionality: The Double Bind of Race and Gender", interview by Sheila Thomas. Perspectives – *The Quarterly Magazine for and About Women Lawyers*. www.abanet.org/women/perspectives/Spring2004CrenshawPSP.pdf.
- Davis, Angela (1981). *Women, Race and Class*. Women's Press, London.
- Davis, Kathy (2008). Intersectionality as Buzzword: a Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful. *Feminist Theory* 9, (1), 67–85.
- Haraway, Donna (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism as a Site of Discourse on the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies* 14, (3), 575–99.
- Haraway, Donna (1991). *Simians, Cyborgs and Women: the Reinvention of Nature*. Free Association Books, London.

- hooks, bell (1981). *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*. South End Press: Boston.
- King, Deborah (1988). Multiple Jeopardy, Multiple Consciousness: the Context of a Black Feminist Ideology. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 14, (1), 42–72.
- Leiprecht, R.; Lutz, Helma (2006). Interseksionalität im Klassenzimmer: Ethnizität, Klasse, Geschlecht. In R. Leiprecht; A. Kerber (eds.), *Schule in der Einwanderungsgesellschaft*. Wochenschau Verlag, Schwalbach, 218–234.
- Lutz, Helma (2002). Zonder blikken of blozen. Het standpunt van de (nieuw-)realisten. *Tijdschrift voor Genderstudies* 5, (3), 7–17.
- Lykke, Nina (2005). Intersectionality Revisited: Problems and Potentials. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2, (3), 7–17.
- Lykke, Nina (2006). Intersectionality – A Useful Concept for Feminist Theory? In T.-S. Pavlidou (ed.), *Gender Studies: Trends/Tensions in Greece and other European Countries*, 151–160.
- McCall, Leslie (2005). The Complexity of Intersectionality. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 30, (3), 1771–1800.
- Mohanty, Chandra Talpade (1988). Under Western Eyes: Feminist Scholarships and Colonial Discourses. *Feminist Review* 30, 61–88.
- Riley, Denise (2003/1998). *'Am I That Name?' Feminism and the Category of Women in History*. 2nd ed. University of Minnesota Press, Minnesota.
- Said, Edward (2000). Traveling Theory. In Moustafa Bayoumi and Andrew Rubin (eds.), *The Edward Said Reader*, Vintage, New York, 145–61.
- Sartre, Jean Paul (1976). *Critique of Dialectical Reason*. Trans. A. Sheridan-Smith. New Left Books, London.
- Skeggs, Beverly (2006). Which Bits to Exploit? Making Value from Emotional Telling on Reality TV. *PhD course on Intersectional Analysis*, Aalborg, Denmark.
- Staunaes, Dorte (2003). Where Have All the Subjects Gone? Bringing Together the Concepts of Intersectionality and Subjectification. *Nora* 11, (2), 101–110.
- Verloo, Mieke (2006). Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union. *European Journal of Women's Studies* 13, (3), 211–228.
- Young, Iris Marion (1997). *Intersecting Voices: Dilemmas of Gender, Political Philosophy and Policy*. Princeton University Press, Princeton.
- Yuval-Davis, Nira (2006). Intersectionality and Feminist Politics. *European Journal of Women's Studies* 13, (3), 193–209.

Uus identiteedikäsitus ja selle peegeldused naiskirjanike loomingus: Eva Figes, Meera Syal ja Jeanette Winterson ning küsimused tänapäeva eesti kirjandusdiskursusele

Julia Tofantšuk, Suliko Liiv

Sissejuhatuseks

Identiteediküsimus on üks tähtsamaid kultuuriprobleeme 20. sajandi vahetusel, olles üha rohkem kaasatud tänase Euroopa olemust puudutavatesse aruteludesse. 20. sajandi lõpu-kümnendi sündmused, Teine maailmasõda, holokaust, Euroopa jagamine ja ümberjagamine, naisliikumine, immigratsioon ja varem

marginaalsete vähemuste nähtavaks saamine on põhjuseks, miks identiteet või identiteetid on keskne teema kaasaegses sotsioloogias, keskkonna- ja kirjandusteoorias, filmi-, meedia- ja kultuuriuuringutes, kultuurantropoloogias ning kultuuriloos. Kes me oleme/kes ma olen? Kuidas meid nähakse? Kes vaatab? Kelle pilk otsustab? Kus on *mina* – sees või väljas? Kus on normi jahälbe piir? Kes määrab normaalsuse ja ebanormaalsuse kriteeriumid? Kes loob käitumismudeleid? Kus ja miks lõpeb tolerantus *teise* vastu? Millised on *teise* konstrueerimise sotsiaalsed, mütoloogilised ja visuaalsed mehhanismid? Mis on “suur” ja “väike” ajalugu? Kes räägib ja kelle eest räägitakse? Need ja paljud teised päevakajalised küsimused jõuavad üha rohkem ka Eesti avalikku diskursusesse, kus nad tekitavad sama palju kirglikku poleemikat kui muudes kultuurikontekstides. Eesti lugejaskond liigub oma unikaalse ajaloo, Euroopa kultuurimälu ja kaasaja globaalsete protsesside vahel ning peab seega üha enam tegelema identiteetide keerukate sõlmküsimustega. Käesoleva artikli eesmärgiks on analüüsida identiteedi (nii soolise kui laiemalt mõistetud identiteedi), abjektsiooni ja hälbelise käitumise konstrueerimise mehhanisme ilukirjanduslike tekstide näitel, kuna kirjandus on universaalne meedium keerulise identiteedidiskursuse vahendamiseks laiemale avalikkusele. Kirjandus aitab rikastada avalikku debatti uute teemadega, laenates neid sageli väljastpoolt oma kultuuri. Vaadeldes briti kirjandust, loodame seega pakkuda produktiivseid küsimusi ka eesti kirjandusdiskursusele.

Identiteedi mõistest

Identiteedi mõistet on mõnevõrra erinevates tähendustes kasutatud aegade jooksul paljudes valdkondades. Käesolevas artiklis käsitletakse identiteeti kui hiljuti oma tähendusväljalt muutunud mõistet. Toetutud on suures osas Stuart Halli ideedele, mis ühendavad paljud identiteediga tegelevad valdkonnad (psühholoogia, kul-

tuuriuuringud, sotsioloogia, soouuringud, kirjandusteadus jt.). Halli käsitluse jaoks on keskne vahetegemine *identifitseerimisel* ja *identiteedil*, kahel terminil, mida on vahel eksitavalt kasutatud sünonüümsetena või väärast kontekstis. Halli lähenemine on diskursiivne. Ta mõistab *identifitseerimist* "artikuleerimisprotsessi" või "kokkuõblemisena" (Hall 2003, 4), diskursiivse tegevusena, mille käigus subjekt "identifitseeritakse" teatud kategooriaga, näiteks rassi, rahvuse, seksuaalsuse, vanuse, klassi, piirkonna või religiooniga. Identifitseerimisprotsess toimub erinevuse pinnal, mis tähendab, et konstrueeritud objekt identifitseeritakse sageli millegi taustal, millest erinetakse. See protsess võib toimuda alateadvuse tasandil. Hall kasutab Lacani väidet, et näeme täpselt seda, mida meil pole (Lacan 1982, 99–123), rõhutades erinevuse mõistet kui (negatiivse) identifitseerimise protsessi tähtsat tegurit. Halli käsitluses võib *erinevus* seisneda mittevastavuses normile või kultuuriideaalile, kusjuures protsessi komplitseerib sümbolsete piiride markeerimine ja piirinähtuste ilmumine. Viimaseid sageli vähendatakse, mis hõlbustab küll identiteedi konstrueerimist, ent teeb selle ka mingil määral kunstlikuks ja meelevaldseks ning seeläbi vähem usaldusväärseks. "Piirinähtuste vähendamine" tähendab esmalt subjekti lihtsustavat hindamist ainult ühe piiratud kategooria alusel (elus on ta "teine", kirjanduses tegelane ja kriitikas autor), mis on Euroopas ja Põhja-Ameerikas üldaktsepteeritud lähenemine, ulatudes tagasi traditsioonilise psühholoogiani, ennekõike 20. sajandi isiksusteooria arengus oluliste Freudi teooriateni. Samas lihtsustab see lähenemine identiteedi tegelikku keerukust.

Identiteedi üks oluline tahk on sooline identiteet (*gender¹ identity*), millega on küll esmaselt tegelenud naisuuringud, kuid mille näol on tegu sedavõrd komplitseeritud probleemide kimbuga, et pelgalt feministliku teooriaga seda ammendada ei saa. Käesolev artikkel üritabki näidata, et soolist identiteeti ja selle konstruee-

rimise mehhanisme ei saa käsitleda isoleeritult, vaid neid peab vaatlema sotsiaalsete paljususte kontekstis. Eriti oluline on niisugune lähene-misloogika "kultuurilise teise", "võimuta teise" ja "karistatava teise" produtseerimisel.

Normatiivsuse ja identiteedi konstrueerimise diskussiooni võtmeteoreetikuks võib pidada Judith Butlerit, kelle töodes on kesksel kohal soonormide ja sookäitumise konstrueerimise teema. Butler (1993) kasutab oma mõttekäikudes muuhulgas ka Julia Kristeva *abjekti* mõistet, mille loomisel on Kristeva lähtunud analoogiast *subjekti* ja *objektiga*. Oma töös *Jälestuse jõud* (1982) defineerib Julia Kristeva *abjekti* (otseses tähenduses "tõrjutut") kui "jälestust/hirmu" (*horreur*) füüsilise allaneelamise, mina ja teise piiride mittetunnistamise ees; tema jaoks on abjekt miski, mis "identiteeti, süsteemi, korda häirib" (Andermahr jt. 1997, 7). Butler räägib sotsiaalselt elamiskõlbmatutest *abjektsiooni tsoonidest*, mis ähvardavad subjekti ettekujutuse tema puutumast. Tüüpiline tõrjereaktsioon abjektsiooni tsooni ees oleks: "pigem ma suren, kui seda teen või olen" (Butler 1993, 243). Butler ja Hall on Kristeva ideid edasi arendanud. Butler kirjutab "vaestest abjektolenditest", kes ei täida sotsiaalseid ootusi ja on justkui "sootud" (kuna nad ei sobi traditsioonilise (hetero)seksuaalsesse skeemi ja ei ole seega kultuuriliselt tähistatavad). Hall käsitleb samamoodi rahvust, keskendudes gruppidele, kes oma "mittenormatiivsuses" häirivad süsteemi ning kes selle sees marginaliseeritakse. Nii soo kui rahvuse puhul näeme sarnast tähenduste konkureerimist. Kui-võrd "inimlikkuse" omadusi määratletakse iga süsteemi sees läbi teatavate normatiivsete atribuutide, siis seatakse kahtluse alla just mittenormatiivsete gruppide inimlikkus.

Seega pole üllatav, et paljudes identiteedikäsitlustes on keskne normatiivsuse probleem. Butler, Hall ja Foucault näevad igasuguse normatiivsuse kehtestamises võimu teostamist. Hall rõhutab – sarnaselt Simone de Beauvoiri arusaamale soolisest identiteedist kui millestki

saavutatust ja Butleri komplekssele teoreetiliselt diskursusele, mis analüüsib identiteetide konstrueerimise ja esitamise erinevaid vorme –, et *kõiki* identiteedi vorme luuakse alati “representatsiooni siseselt, mitte väljaspool seda” (Hall 2003, 4). Meile on oluline arusaam, et identiteet ei ole terviklik (õmblusteta), vaid koosneb osadest ja erinevustest – rassi, rahvuse, klassi, seksuaalsuse, soo, religiooni, vanuse jt. komponentidest, mis “õmmeldakse” kokku, tehes meist need, kes me oleme. Sellepärast on identiteedid (1) alati ajutised ja potentsiaalselt muutuvad; (2) alati kompleksed; (3) alati omakorda kompleksse ja ajutise erinevuse (või erinevuste kogumi) tagajärjed. Seega toimub identiteedi konstrueerimine mingi normi taustal, mis ei ole absoluutne ega fikseeritud, vaid sama muutuv kui subjekt ise. Sellisel juhul ei saa rääkida stabiilsest subjektist, sest teda identifitseeritakse pidevalt millegi taustal, mis ise pidevalt muutub. Hall põhjendab veenvalt vajadust alternatiivse identiteedikäsitluse järele, mis näeks selles diskursuste ja konkreetse ajaloolise situatsiooni produkti, konkreetset diskursiivset modaalsust ja konkreetset avaldusstrateegiat, mille puhul on tegemist muutliku protsessiga, kus püsiv on vaid *normi* ja *teise* mõistete olemasolu. Üheks diskursuseks, kus identiteedi üle arutletakse ja mis mõjutab ühiskonnas käibivaid arusaamu identiteedist, on ilukirjandus, eriti selline ilukirjandus, mida on loonud marginaliseeritud ühiskonnagruppide esindajad, kes püüavad oma häält normatiivses keskkonnas kuuldavaks muuta, defineerides ennast *normi* ja *teise* mõistetega mängimise läbi.

Identiteedi teema ja kolm briti naiskirjanikku

“Kes me oleme”, “kust me tuleme”, “kuidas me ennast esitame”, aga eelkõige “kuidas meid kujutatakse” on põletavad teemad naiskirjanduses, sealhulgas Eva Figesi, Meera Syali ning Jea-

nette Wintersoni loomingus, mida käesolevas artiklis käsitletakse. Kõik nad tegelevad representatsiooni teemaga ja normi/teise binaarsuse konstrueerimisega, otsides sealjuures võimalusi niisuguste kitsaste jaotuste teisaldamiseks või neist pääsemiseks.

Miks on valitud just need naiskirjanikud ja mida võib nende looming eesti lugejale pakuda? Tõsi, nende kirjanike asemel võiks analüüsida ka teisi, nt. Margaret Drabble, Monica Ali, Ali Smith või Jeanette Winterson, Virginia Woolf, Kärt Hellerma. Meie valitud kirjanikud on aga huvipakkuvad mitmel põhjusel. Esiteks on Jeanette Winterson eesti lugejale tuntud kirjanik – tema värskematest teostest on eesti keeles ilmunud *Tuletornpidamine* (2004) ning *Taak* (2005), varastemast *Kirg* (1987) ja *Kebale kirjutatud* (1992). Tema debüütromaan *Apelsinid pole ainsad viljad* (1985) ilmus samuti äsja eesti keeles (2007). Kõiki Wintersoni raamatuid iseloomustab väljakutse harjumuspärasele maailmale ja selle kirjeldamise viisidele, katse ühitada banaalset ja fantastilist. Identiteedi seisukohast on olulised ka tema romaanid *Kõhusümmeetriad* (*Gut Symmetries*, 1997) ning *Võimuraamat*² (*The Powerbook*, 2000), mis ei ole veel eesti lugejani jõudnud. Meie eesmärgiks on äratada tähelepanu nende kahe raamatu vastu, lootes, et need lähitulevikus tõlgitakse. Sama võib öelda ka teiste meie poolt valitud kirjanike kohta. Figes ega Syal ei ole täna laiale eesti lugejaskonnale tuttavad, kuid nende loomingus käsitletavad probleemid – lisaks naistemaatikale räägivad nad ka multikultuurilisusest, etnilisest kompleksusest ja hübriidsusest – on Eestis kui tänapäeva Euroopa riigis kahtlemata aktuaalsed ning pakuvad seega mõtlemisainet ka meie kultuurikontekstis.

Olemasolev ja kättesaadav kirjanduskriitika nende autorite kohta on üsna napp ja ühekülgne. Identiteedile kui probleemile selle sõna laiemas ja mitmetähenduslikumas mõttes osutatakse vähe tähelepanu. Näiteks Wintersoni kohta kirjutatud uurimused on tihti taandatud

tema kirjandusliku meetodi, postmodernismi, kirjeldamisele või tema eluloo ja seksuaalse eelistuse seostamisele raamatute temaatikaga (tihti kirjeldab ta naistevahelist armastust; loob oma, originaalse, muinasjutulise maailma; kasutab teravaid sotsiaalseid kommentaare; käsitleb gei-temaatikat ja feminismi).

Eva Figesi loomingu kriitiline arutelu on üsna napp, kuigi ta on avaldanud neliteist romaani ja publitsistikat. Ingliskeelses kriitilises ja teatmekirjanduses viidatakse talle kui "feministile" või "feministist radikaalile" (nt. Drabble 1995). Figesi etnilise päritolu küsimust hakati uurima alles hiljuti (vt. Stein 2003) ja isegi kui sellest üldse räägitakse, taandatakse tema rahvuslik identiteet juudi päritolule (ta on tegelikult Inglismaale immigrbeerunud saksa päritolu juut). Identiteediküsimust laiemas, üldteoreetilises mõttes ei ole kriitikud tema puhul siiani põhjalikult käsitlenud. Seevastu Syali vaadeldakse tavaliselt ainult etnilise nurga alt (autor on teise põlvkonna briti-india diaspora esindaja). Soodünaamikale tema loomingus pööratakse vähe tähelepanu ja teose kirjanduslikule küljele veelgi vähem – kuna kirjanik ei ole just Salman Rushdie kaliibriga autor, siis jääb tema käsitus lihtsalt "multikultuursuse" mõnevõrra piiravasse raamidesse. Püüame neid naiskirjanikke avada rohkematest aspektidest, käsitledes identiteeti Halli ja Butleri eeskujul pidevalt muutuva protsessina, kutsudes seeläbi üles interseksionaalsemale analüüsile.

Eva Figes, autoritest vanim, loob oma romaanides klaustrofoobilise maailma, mille keskmes on kuulekas, alandlik ja tumma identiteediga naispeategelane, keda kammitsevad tema enda keha ja arhetüüpsed füüsiliselt piiratud/piiravad ruumid (tuba, voodi, linn). Naise kui teise identiteet koosneb paljudest komponentidest, mis kõik sõltuvad kontekstist ega toetu (ainult) mingile "reaalsele" rahvusele või piiratud arvule fikseeritud parameetritele. Alati on väliskeskkond see, mis konstrueerib kangelanna (eriti markantselt raamatus *Little Eden*)

kui juudi, sakslase, mitte-inglase; saksa-juudi või inglise-juudi. Ent tema "salajane, üksildane tuum" (Figes 1978, 91) jääb puutumatuks ja kui "valeminad" kihthaaval maha võtta, jõuab ta oma tuuma ehk eneseidentiteedini. See ei tähenda, et ainult rahvuslik identiteet on pealesurutud ja kui see eemaldada, ilmub naine essentsialistlikus mõttes. "Naine" kui fenomen on samal määral konstrueeritud. Konstrueerivateks komponentideks on keskkonna kujundatud ja kultuuris säilinud rollid, mille vastu Figesi tegelased meeheitlikult (ja sageli tulemuseta) sõdivad. Nii on see ennekõike romaanides *Days* (1974) ja *The Tree of Knowledge* (1990), mis ei tegele rahvusküsimusega, vaid käsitlevad naise keha koloniseerimist ajaloo, aja ja Sümboolse Korra poolt.

Siiski on Figesi usk kindla eneseidentiteedi olemasolusse üsna suur, seda hoolimata pealesunnitud minade ja väljamõeldud identitiseerimiste aluste olulisusest naise mina konstrueerimises. Romaani *Nelly's Version* peategelane takerdub tema ees hoitavatesse peeglitesse, kust vaatavad vastu kõikvõimalikud naise rollid ja ootused talle kui abikaasale, emale, leplikule naisele, vananevale keskklassist kehale, (võimalik et) vaimuhaigele inimesele – ükskõik kellele, ainult mitte individuaalsele isiksusele, keda ta meeheitlikult püüab oma sisemuses alles hoida. Romaan algab sellega, et peategelane leiab end tundmatus hotellis. Ta ei mäleta, kes ta on ja kas tal on mingi sotsiaalne või perekondlik positsioon. See annab talle teatud sisemise vabaduse – "vabaduse mõelda ja tegutseda" (Figes 1977, 208) ilma mingitele välistele reeglite allumata. Aga kui välja ilmub ta väidetav "poeg", on ta jälle tagasi sotsiaalselt konstrueeritud subjektina – naisena, kes täidab ettemääratud rolle. See on üks võimalikest "peeglitest", mida Nelly ees hoitakse, ning romaan lõpeb seega järelusega, et ühiskonna poolt etteantud (soo)rollidest pole võimalik lahti rabeleda.

Romaanis leidub nii füüsilisi kui metafoorseid peegleid.³ Uurides oma keha hotellitua

peeglis, jõuab Nelly šokeerivale järeldusele, et see ongi tema, naine, kes enam ei vasta üldlevinud iluideaalidele ja seega on ta *a priori* "tõrjutu", isegi enne hotellitoast välja astumist.⁴ Edasi näeb ta oma eakaaslasi, kes on sama "lähikukkunud" nagu ta ise. Näiteks võib tuua tema väidetava poemüüjast klassiõe, keda on alati suunanud välisvõimu (Foucault tähenduses) ootused ning kes on alati nurisemata täitnud teiste – kooliõpetaja, isa ja nüüd poemaniku – käske. Selle vagura naise saatus on raevu ajav negatiivne peegel, mille Nelly hea meelega (metafoorselt) lõhuks, süüdistades poemüüjat passiivsuses ning julguse ja eneseväärtustamise puudumises. Ehk tekitab see võrdlus Nellys viha, sest ta tunnetab, et on ka ise samavõrra piiratud ja võimu poolt nurka surutud, kuigi tal on siiani olnud illusioon oma suuremast vabadusest?

Romaani *Nelly's Version* tegevus on tüüpiline Eva Figes'i raamatutele, kus naised liiguvad piki ettemääratud radu või lähevad pigem neist pääsemiseks tagasi depressiooni, paralüüsi, mälukaotusse või hullumeelsusesse. Ka algul mässavale Nellyle tundub romaani lõpus, et ta mõistus "uimastub" (Figes 1977, 209). Tal on võigas tunne, et ta on

... mingist haiglast pärast ajuloputust välja lastud, vaba mööda laia maailma rändama, aga tegelikult ette programmeeritult tegema seda, mida olin läinud tegema... See, kuigi hirmutav, oleks pidanud seletama ebamugavat tunnet, mida ma nii sageli tundsin, oodates osalemist mõnes ettekatsetud plaanis. (Figes 1977, 214)

Nii lõpeb romaan lohutu järeldusega. Võimevus säilitada oma eneseidentiteedi puutumatus ümbruse poolt konstrueeritud identiteetidest viib mõistuse kaotuseni ja sellele järgneb otsene naelutamine ühte kohta, ühte ajaloopunkti ja ühte ühiskondlikku lahtrisse.

Naise samasugune ettemääratud positsioon kultuuris, tema võimevus pääseda talle pealesu-

rutud rangepiirilistest identiteedilahterdustest leiab Meera Syali ja Jeanette Wintersoni loomingu käsitlemist etnilisuse ja seksuaalsuse näitel.

Figes kuulub varasemasse põlvkonda ja nii ei ole tema loomingut tugevasti mõjutanud ei postmodernistlik teooria ega rassipoliitika. Winterson ja Syal seevastu said küpseteks kirjanikeks põlvkond hiljem ja neid seostatakse õigustatult postmodernismi traditsiooniga. Erinevalt Figesist ei tunnista nad stabiilse sise-mise mina olemasolu ja kujutavad oma tegelasi hulpimas paljude võimalike minade maailmas, millest ühegi külge ei kinnituta. Võtnud eesmärgiks "stereotüüpide lõhkumise", esitleb näiteks Meera Syal lugejale *hüüriide* – territooriumide, kultuuride ja konstrueerivate pilkude vahele lõksu jäänud olendeid. Meena romaanis *Anita and Me* (1997) ja naised romaanis *Life Is Not All Ha-ha Hee-hee* (2000) on inimesed, kes ei kuulu konkreetsetlalt kuhugi ja kannavad konstrueeritud identiteete pigem kui rätsepakostüüme. Samas pole tegu vabastava "maskeraadiga", sest oma "sisimas tuumas" kannavad nad mittekuulumisest, kuulumise võimatusel välja kasvavat ängi. Nad ei ole "enam" (indialased) ega "veel" (britid) ning elavad emmas-kummas (või isegi korraga mõlemas) kultuuris.

Tania, romaani *Life Is Not All Ha-ha Hee-hee* India päritolu kangelanna, võtab kuulda oma agendi soovitusi ja teeb seda, mida ühelt "ehtsalt kaubalt" (Syal 2000, 109) oodatakse – läheb intervjuuerima indialannat, kes lahutas end oma vägivaldsest abikaasast, mille järel mees röövib ja tapab nende kaks last, võttes lapsed koos endaga autosse, mille ta põlema paneb. Taniat peetakse materjali hankimiseks kõige sobivamaks isikuks, sest brittide silmis kuulub ta loomuldasa samasugusesse julma maailma ning peaks oskama seal orienteeruda. Kui Tania aga sündmuskohale ilmub, tunneb ta end rämpsu täis ja auklikel kohalikel teedel abituna ning vaese naise toetusrühm mitte ei võta teda omaks, vaid saadab ta minema. Armani rõivaid kandev "printsess" ei kuulu enam nende maa-

ilma (kuigi Tania isa elab üsna samasugustes tingimustes) ja vaeste indialaste maailm võtab ta kokku nõnda:

Sul peab olema mingi hea põhjus, miks sa tulid Sohost siia nuuskima, nagu mingi kultuuriline raisakotkas, kui nii tohib öelda! Tead, see on inimese elu ... kelle heaks sa töötad, selle tegid sa meile selgeks ... sina siin enam ei ela. Aga see ei ole turistidele vaatamiseks. Mine koju. (Syal 2000, 267)

Aga kus on Tania kodu? Kuhu ta kuulub? Kui ta Sohob baari läheb, saab ta endale lubada kõike, mida seal müüakse. Ometi tunneb ta sisse astudes, nagu oleks tal otsa ees järgmine silt:

KULTUURIKONFLIKTI OHVER –
KÄSITSEDA ETTEVAATLIKULT;

KOLMANDA MAAILMA RÕHUTUD
NAINE – ANNA TALLE STIPENDIUM
(Syal 2000, 56).

Need sildid on hoopis midagi muud, kui talle India kogukonnas külge riputatud “printsessi” omad, kuid niisama alandavad, kategoriseerides teda välimuse põhjal, enne kui ta on saanud võimaluse suu lahti teha või rahakotti välja võtta. Syali sõnadest kõlab läbi iroonia “tundliku” multikultuurse diskursuse suhtes, kuid ka teadmine, et etniline “võõramaalane” on Suurbritannias endiselt “teine”, kodutu, isegi kui ta on selles riigis sündinud.

Homi Bhabha kasutab sarnaste protsesside kirjeldamiseks terminit *hübriidsus*, mis tähendab “kultuurilise võimu konstrueerimist poliitilise antagonismi või ebavõrdsuse tingimustest” (Bhabha 2003, 58). Kuigi ülaltoodud näited paistavad rõhutavat olukorra ebameeldivust, on hübriidsus tegelikult kogu vastasseisust ja poliitilisest ebavõrdsusest hoolimata positiivne ruum, millel on tähelepanuväärsed arenguvõimalused ja kus toimuvad tänapäeva maailma kõige oluli-

semad “läbiraakimised” ning kus dünaamiliselt ja paljususi arvestades arutletakse selle üle, kes on inimesed või kuhu nad kuuluvad.

Ka Jeanette Wintersoni tegelased elavad maailmas, kus neid lahterdatakse “tõrjutu” identiteedi abil. Romaani *Gut Symmetries* (1997) tegelane Alice on pidevalt olukorras, mis pakub talle uuenenud identiteeti, kuid seda vaid teiste, mitte tema enda silmis. Romaani tegevus on ebatavaline: “traditsioonilisest” armastuskolmnurgast kujuneb naise ja tema keskealise mehe armukese vaheline armastuslugu. Dramaatilised ei ole mitte sotsiaalsed, rahalised või moraalsed probleemid, vaid konflikt enesetaju ja konstrueeritud identiteedi vahel:

Mäletan, et kui Stella mind suudles, siis mõtlesin: “Nii ei tohi.” ... Ma teadsin: kui keegi meid näeks, koonduks kogu meie elu – ajalugu, keerulisus, rahvus, arukus, vanus, saavutused, staatus – meie suudluse eeldustesse. Ükskõik kes meid näeks, ütleks: “Need seal on ...”, ja sellest suudlusest, kõhklevast, mitmetähenduslikust, saaks taba ja võti. (Winterson 1997, 118)

Antud näites tuleb selgelt esile tegelase teadlikkus enda konstrueeritusest ja selle sotsiaalsetest raamidest. Siin on Alice'i keha tervikuna konstrueeritud “kahtlasena”, sest ta teeb seda, mida “ei tohi”, s.t. astub üle “lubatava” heteroseksuaalse iha piiri. Huvitav on, et endast palju vanema mehega abielu rikkudes juba varem “ületatud” (abielulisuse, vanuse) piire ei pandagi pahaks, seda ei lükka ei ühiskond ega naine ise objektiooni tsooni, sest niisugused üleastumised on “tavalised”. Huvitav on hirmu tekkimine, hoolimata sellest, et naisega ta ju abielu ei riku – suudlus oli vaid “kõhklev”. Ka ei ole ta kindel, kas “keegi nägi” neid. Kõik see ei ole aga siinses kontekstis oluline. Rääkides panoptilisusest kui sisemisest kontrollimehhanismist, ütleb Michel Foucault, et võimu ei pruugi kuriteo toimepanekuks isegi kohal olla. Piisab täiesti objekti

asetamisest arvatava pilgu alla – isegi kui hetkel keegi “kuritegu” ei näe, täidab kõikenägeva reguleeriva Võimu ja teadvuse rolli pelk kahtlus, et “eksimumst” võidakse näha ning see paneb inimese ennast ise distsiplineerima (Foucault 1984, 206–213). Et mehhanism toimiks, on muidugi vaja kindlat tabude süsteemi – mis Alice’il on olemas.⁵

Piisab sellest, et Alice on kord teist naist ihaldanud ja kohe ei ole ta enam see, kes varem – noor võluv doktorikraadiga naisteadlane, kel on kvantfüüsikasse oma panus anda; Inglise laevakompanii eduka omaniku tütar, kellel on omad lapsepõlvelood ja isiklikud heitlused. Kõik need ja teised tähistajad, nagu ajalugu, rahvus, naise inimlik ja ühiskondlik väärtus – teisisõnu, tema mitmetahuline identiteet – lakkavad olemast, kui kasvõi ainult vihjata nii võimsale märgistajale nagu seksuaalsus. Nii saab Alice’ist Kristeva objekt ja seda ka (või isegi eelkõige) tema enesetajus. Sama romaani teine tegelane Stella on samuti oma keha või sellele kirjutava nähtamatu jõu vang. Inskriptsioonid muutuvad ja nõnda rändab Stella keha (aga mitte tema subjektiivsus) niisuguste kategooriate vahel, nagu juudi rahvus, biseksuaalsus, segaverelisuus, mahajäetus ja hullumeelsus. “Mina” niisugune “rändamine” on neist kategooriatest ühtaegu sõltuv ja neid teisaldav, näidates seega identiteedi kogu dünaamilisust ja ambivalentsust.

Alternatiivina näitab Winterson oma tegelasi ka väljaspool nende keha piire, seda kas näiteks osadeks lagunenenuna eskapistlikus kümnevõimelises universumis (mis võimaldab lõputuid muutusi ja variatsioone) või, romaanis *The Powerbook* (2001), vabastavas küberruumis, kus siiani kindlaina tundunud koordinaadid, nagu sugu, vanus, ilu etalonid või amet kaotavad oma materiaalsuse ega ole enam olulised.

Internetiajastu saabumisega avaneb autoril võimalus katsetada uusi territooriumeid. *The Powerbook*i ehk *Võimuraamatu* sündmused

leiavad aset nii küberruumis kui ka “reaalsetes ruumis” – Londonis, Capri saarel, Pariisis. Raamatu keskpunkt keerleb arvatava armuloo ümber. Peategelane Ali ja naine kohtuvad Interneti jututoas. Enne kui Ali alustab kirja oma uuele vestluskaaslasele, soovib vestluskaaslane teada saada Ali nime ja sugu.

“Kutsu mind Aliks.”

“Oled naine või mees?”

“Mis vahet sel on?”

“See on koordinaat.”

(Winterson 2001, 26)

Kuigi Ali väidab, et nad viibivad “virtuaal-maailmas” (ibid.), on vestluskaaslasele siiski tähtis tema sugu. “Lihtsalt teadmiseks”, ütleb ta, kuigi tajume siin kultuuriliselt ette dikteeritud, kitsastesse piiridesse surutud/suruva identiteedi kaardistamise ja fikseerimise vajadust. Autor kasutab mina-vormi ja seega on tegelase sugu raske määrata. Winterson mängib väga leidlikult traditsiooniliste ja mittetraditsiooniliste situatsioonidega, et varjata tegelase sugu, ning ütleb, et erinevad sugu määravad koordinaadid on kunstlikud ja neil pole mingit pistmist reaalse kehaga. Tema armukolmnurk on abikaasa – naine – (küber)naine. See toob esile võimu teema, mis seostub ühtaegu nii Foucault’ võimu kui ka Butleri “kohustusliku” heteroseksuaalsusega. Traditsiooniline heteroseksuaalne võim kuulub mehele. Wintersonil muutub võim asja tuumaks, millekski hajusamaks, olles armastatu universaalne võim, mis moodustab tema identiteedi. Ali on e-kirjanik, kes teenib raha, luues Internetis väljamõeldud isiksusi oma “klientidele”, pakkudes neile “vabadust üheks ööks” (Winterson 2000, 4), vabadust olla keegi teine. Kui Alist saab tema enda loodava stsenaariumi tegelane ning ta kaotab võime mõjutada sündmuste käiku, siis selgub, et me kõik – raamatute tegelased ja reaalsed inimesed – elame siiski etteantud stsenaariumite järgi, kui tegemist on identiteediga või subjekti rol-

liga ühiskonnas. Meie vabadus on näiline ning meie põgenemised ajutised ja piiratud.

Kuigi kõik kolm autorit jõuavad tagasi piiride juurde, ei jää nende poolt pakutavad lahendused lihtsustavaiks. Wintersoni järgi ei ole keha viimane koht, kuhu sugu taandub, ning identiteeti ja töde ei pea teineteisega tingimata seostuma. Syal käsitleb samuti kodumõiste voolavust ja samaaegset siduvust. Figes näitab, kuidas teiste poolt väljamõeldud lood võivad naise oma kammitsatega hulluks ajada. Seega peegeldavad kõik kolm romaani oma identiteedikäsitusel kaudselt Lévi-Straussi antropoloogilisi järeldusi inimhõimude üldisest tendentsist luua müüte, mis oleksid sobivad müüdi loojale teatud ajahetkel, kuid mis seda müüdi loojat ennast samuti piirama hakkavad.

Kokkuvõte

Käesolev ülevaade ühendab kultuuriuurin-gutes, soouuringutes, psühhoanalüütilises feminismis ja teatud määral ka postkolonialistlikus teoorias kasutatavaid lähenemisviise keeruka identiteedi mõistega, kaasaegse kultuuridiskursuse ühe kõige vastuolulisema, komplekssema ja seega aktuaalsema temaga. Artiklis lähene-takse identiteedile mitmetasandiliselt, keskendudes selle sisemisele paljususele, pidades silmas probleemi üldist päevakajalisust. Oma mõttekäigu arendamisel toetub artikkel identi-teediga seotud teoreetilistest ja ilukirjanduslikest tekstidest kooruvalle komplitseeritud poliitilisele diskursusele ja analüüsib selle ilukirjanduslikku edasiandmist. Teema on aktuaalne ka Eesti kontekstis, kuna meil on vähe räägitud identiteedi sees toimuvatest keerukatest ristumisprotsessi-dest, kaldudes identiteeti taandama vaid ühele teljele. Loodetavasti aitab käsitletud kirjandus-tekstide analüüs avada uusi suundi ka meie kir-janduslikus ja ühiskondlikus diskursuses.

Et käesolev artikkel tegeleb naiskirjanike loominguga, on tekstide käsitlemisel esiplaanil sooküsimus – seda enam, et kirjanikel endil

näikse olevat tõsine poliitiline tahe seada kaht-luse alla soorollide jaotamisega ikka veel kaas-nevad dilemmad, mis võivad naistel “suu kinni panna”. Rõhutame siiski, et sugu on “teise” konstrueerimiseks ainult üks võimalik kritee-rium. Sooline “teisesus” ristub keerukalt ena-masti muude identiteedi telgede – näiteks rassi, rahvuse, seksuaalsuse ja vanusega. Analüüsitud mehhanismid, kaasa arvatud soolised mehha-nismid, on pigem üldised näitajad, mis viitavad inimest iseloomustavale kalduvusele leitudada lugusid, et maailma klassifitseerida, lihtsustada ja nii säilitada võimu “teise” üle. Naiselikkuse diskursus on oluline, kuid mitte ainuke alluta-mise viis.

Jeanette Wintersoni, Eva Figesi ja Meera Syali töödes on valgustatud paljusid kaasaja põletavaid küsimusi. Naiskirjanikena annavad nad uut sügavust aastatuhande vahetuse probleemidele, nagu kultuuriline teine, võõrandu-mine, hübriidsus, võim ja võimutus. Autorite erinev taust soodustab avaramat identiteedikä-sitlust ja uute küsimuste tõstatamist. Üldtähen-duslike teemade valik ning soo-, seksuaalsuse ja multikultuursuse probleemide esiletoomine muudab need kirjanikud ka eesti lugejale huvi-pakkuvamateks, seda enam, et ühtki artiklis lähemalt käsitletud raamatut pole Eestis veel tõlgitud.

Oma artiklis püüdsime näidata, kuidas iden-titeeti osutub mitmetahuliseks ja vastuoluliseks teemaks, mis ise endale vastu rääkides ennast ühtaegu õigustab. Loodetavasti annab käesolev analüüs oma panuse identiteedikäsitusel ka Eesti kontekstis, sest antud teema on kaasaja dünaamilises ja multikultuurilises maailmas elulise tähtsusega.

Märkused

- ¹ Siikohal viidatakse kultuuriliselt konstrueeritud sotsiaalsele soole.
- ² Pealkirjas on tegu sõnademänguga, kuna pealkiri viitab nii inglise keeles populaarsele Macintoshi arvutile kui ka võimule.
- ³ Et algul amneesiat põdev peategelane hakkab samm-sammult ennast naisena tajuma, meenutab see motiiv Lacani peeglifaasi, kus peeglisse vaatav imik hakkab tajuma ennast eraldi subjektina. Figesi naise "inimeseks muutmisel" on teine, morbiidsem tähendus: pigem tajub naine ennast objektina.
- ⁴ Eesti naiskirjanikest kasutab peeglimetafoori nt. Kärt Hellerma romaanis *Alkeemia* (1997), kus keskealisest ajakirjanikust peategelane Sarah samuti näeb ennast ilusalongi peeglis "kõikide maailma Barbiede tobeda paroodiana", vananeva kehana, kellel *yuppie*'de ja noorte kaunitaride ühiskonnas pole enam kohta (Hellerma 1997, 50).
- ⁵ Sama olukord on ka ülalpool mainitud Figesi poemüüjal, kes ei asunud eneseidentiteeti otsima, kuna kõiketeadev Võim oli selle talle juba eelnevalt keelanud.

Kirjandus

- Andermahr, Sonya; Lovell, Terry; Wolkowitz, Carol (eds.) (1997). *A Concise Glossary of Feminist Theory*. Arnold, London.
- Bhabha, Homi (2003). The Culture's In-Between. In Stuart Hall and Paul du Gay (eds.), *Questions of Cultural Identity*. Sage, London, 53–60.
- Butler, Judith (1993). *Bodies That Matter*. Routledge, London.
- Drabble, Margaret (ed.) (1995). *The Oxford Companion to English Literature*. Oxford University Press, Oxford.
- Figes, Eva (1977). *Nelly's Version*. Secker and Warburg, London.
- Figes, Eva (1978). *Little Eden: A Child at War*. Faber, London.
- Foucault, Michel (1984). *The Foucault Reader*. Ed. by Paul Rabinow. Pantheon, New York.
- Hall, Stuart (2003). Who Needs Identity? In Stuart Hall and Paul du Gay (eds.), *Questions of Cultural Identity*. Sage, London, 1–17.
- Hellerma, Kärt (1997). *Alkeemia*. Tuum, Tallinn.
- Lacan, Jacques (1982). The Phallic Phase and the Subjective Import of the Castration Complex. Trans. Jacqueline Rose. In J. Mitchel and J. Rose (eds.), *Feminine Sexuality: Jacques Lacan and the Ecole Freudienne*. Pantheon, New York, 99–123.
- Stein, Thomas Michael (2003). Inscribing the Holocaust into the Modern Gothic Novel: Eva Figes's *The Tenancy*. In Ulrike Behlau and Bernhard Reitz (eds.), *Jewish Women's Writing of the 1990s and Beyond in Great Britain and the United States*. MUSE 5. Trier: WVT, 153–161.
- Syal, Meera (1997). *Anita and Me*. Flamingo, London.
- Syal, Meera (2000). *Life Isn't All Ha Ha Hee Hee*. Black Swan, London.
- Winterson, Jeanette (1997). *Gut Symmetries*. Granta, London.
- Winterson, Jeanette (2001). *The Powerbook*. Vintage, London.

Uurimusi kodanlusest: konvulsiivne naisekeha 19. s. lõpu ja 20. s. alguse fotograafias

Marge Monko

Sissejuhatus

Käesoleva artikli eesmärgiks on analüüsida 19. sajandil Pariisis Salpêtrière'i haiglas hüsteerilistest naispatsientidest tehtud fotode mõju naisekeha kujutamisele sürrealistlikus fotograafias. Fotod hüsteerikutest ja nende hilisemad representatsioonid sürrealismis väärivad tähelepanu nende sotsiokultuurilise tausta tõttu. Kodanlik topeltmoraal ja jäigad soohierarhiad kajastusid ka kunstis, kus mees esines peamiselt aktiivse looja ja naine passiivse modellina. Kuigi mai-

nitud soostandardid on ligi saja aasta jooksul lääne kultuuris oluliselt teisenenud, struktureerivad need endiselt meie nägemisviise. Eriti puudutab see naise kujutamise kaanoneid. Sürrealismi nihestatud kujundikeelt – ekstaatilist ja fragmenteeritud naisekeha – ekspluateerivad kaas-ajal kõrgmoe tooteid esitlevad reklaamid. Need valdkonnad on teineteist mõjutanud seetõttu, et reklaami- ja moetööstuse tekkimine langes kokku sürrealismi kõrgperioodiga ning mitmed rühmituse liikmed teenisid elatist reklaamikunstnikena.

Analüüsides hüsteeriat ja selle kujutamist, pean oluliseks käsitleda ka psühhoanalüüsi ja kunsti seoseid. Psühhoanalüütilise teooria algusaegadest peale on mõlemad valdkonnad teineteist tugevalt mõjutanud. Sigmund Freudi ajendasid oma teooriaid looma Jean Martin Charcot' visuaalse dominandiga hüsteeria-uuringud. Freudi vabade assotsiatsioonide meetod, teooriad teadvustamatusest ja unenägudest ning Pierre Janet' psüühilise automatismi kontseptsioon inspireerisid aga sürrealistide loomingut. Kui Charcot kasutas hüsteeriku keha "aktiveerimiseks" hüpnoosi, siis sürrealistide jaoks oli see meetod erinevate kujutiste tootmise vahendiks psüühilise automatismi ilmingute – automaatse kirjutamise ja unenäopiltide – kaudu.

I Hüsteeria piltidel

Kui 1862. aastal sai Salpêtrière'i peaarstiks neuropatoloog Jean Martin Charcot (1825–1893), oli haigla varjupaigaks rohkem kui viiele tuhandele vaimuhaigele naispatsiendile (Didi-Huberman 2003, 281). Charcot' panus meditsiiniajalukku seisneb eelkõige selles, et ta koondas hüsteeriahoo erinevad konvulsiivsed faasid üheks kompleksiks – *grande hystérie*'ks, mida oli võimalik esile kutsuda hüpnoosi abil. Lisaks sellele tegeles ta aktiivselt hüsteeria (foto) graafilise jäädvustamisega – aastatel 1875–1880 anti tema kureerimisel välja kokku 3 brošüüri nimetusega *Iconographie photographique de la*

Salpêtrière (*Salpêtrière'i fotograafiline ikonograafia*), kus avaldati suurel hulgal joonistusi ning fotosid hüsteeriahoogude all kannatavatest naistest. 1888. aastal ilmus eelmiste järg *Nouvelle Iconographie de la Salpêtrière*. Haigla, mida Charcot sinna tööle asudes kirjeldas kui "elava patoloogia muuseumit" (Didi-Huberman 2003, 281), muutus aastate jooksul kuulsa doktori takitkepi all tõeliseks "teadusetempliks".

Hüsteeria *historia*

Hüsteeriat on läbi aegade diagnoositud väga erinevate sümptomite põhjal. Enamjaolt võib need jagada kaheks – osa neist on n.-ö. "sissepoole pööratud", näiteks jäsemete halvatus, nägemishäired, kõnelemisest keeldumine; teised aga võib liigitada "väljapoole suunatud" sümptomiteks – sundliigutused, krambid, hallutsinatsioonid jne. Inglise meditsiiniteadlane Thomas Sydenham (1624–1689) on märkinud, et hüsteeria "jälgendab peaaegu kõiki haigusi, mis inimliigil esinevad, sest ükskõik millises kehaosas ta ka puhkeb, otsemaid tekitab ta seal sümptomeid, mis on omased just sellele piirkonnale, ning kui arst ei ole küllalt tark ja kogunud, satub ta kergesti eksiteele ja omistab olemuslikule, ühele või teisele kehaosale omasele haigusele sümptomid, mis lähtuvad ainuüksi hüsteerilisest afektist" (Foucault 2003, 398). Seega võib hüsteeriat nimetada mimeetiliseks haiguseks, mis võtab ühe või teise kultuurilise aktsepteeritud haiguse välise vormi.

Sõna hüsteeria pärineb kreekakeelsest sõnast *hysteria*, mis tähendab emakat. Antiigis peeti hüsteeriat ainult naistele omaseks orgaaniliseks haiguseks. Hippokratese ja Platoni väitel tekitas hüsteerilisi sümptomeid emaka rändamine naise kehas (Kortelainen 2003, 42). Selle nn. "emaka kontseptsiooni" kummutas alles 18. sajandil lõpul Philippe Pinel (1745–1826), kes oli samuti Salpêtrière'is praktiseerinud neuroloog. Pinel liigitas oma teoses *Nosographie philosophique* (1798) hüsteeria arenguneu-

rooside hulka. Sellest hoolimata diagnoositi hüsteeriat 19. sajandi lõpuni põhiliselt naistel (Foucault 2003, 432). Ka Charcot' veendumuse kohaselt oli hüsteeria orgaaniline haigus – närvisüsteemihäire, mis on tihedas seoses muskulaarse ärritusega. Ta kasutas hüpnoosi, et haiguse sümptomeid uuesti esile kutsuda, ning muutis selle suurejooneliseks vaatamänguks, mida söitsid vaatama uudishimulikud üle kogu Euroopa. Pidevalt suureneva patsientide arvu tõttu võib Prantuse-Preisi sõja ja I maailmasõja vahelist *belle époque*'i nimetada ühtlasi ka hüsteeria kuldajastuks.

Fotograafiline kliinik

Freud mainib oma 1893. aastal kirjutatud artiklis: "Ta [Charcot] ei olnud mõtiskleja: ta oli naturilist kunstnik; nagu ta ise armastas öelda – *visuel*, mees, kes näeb" (Didi-Huberman 2003, 26). Charcot' uurimused hüsteerist rajanesid peamiselt visuaalsetele vaatlustele. Hüsteeriahoog kutsuti esile hüpnoosi abil ning krambihooge saatis ka verbaalne osa – haige ja nähtamatute minevikudeemonite vahel peetavad dialoogid, mille transkriptsioonid trükiti ära ikonograafiates. Ent need naiste psüühiliste traumade kirjeldused olid midagi, mida Charcot ei pidanud analüüsi vääriliseks.

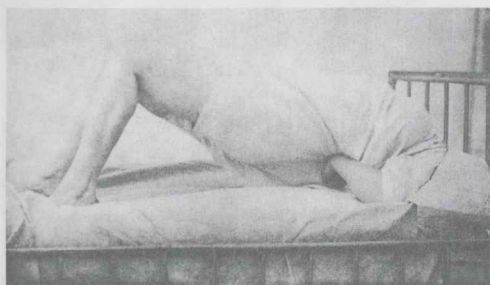
Ühes kõigi oma uuringute, küsitlemiste ja eksperimentidega oli see [Salpêtrière'is toimuv] tohtu vaatlussüsteem, kuid samas ka õhutusmehhanism, mille juurde kuulusid avalikud seansid, eetri või amüülnitriti abil hoolikalt ette valmistatud rituaalsete kriiside vaatamäng, vestlused, kompimised, käte pealepanemised, asendid, mida arst sõna või liigutusega esile kutsus või millest vabastab [---] Ent just nimelt pideva diskursusele ja tõe väljajütlemisele õhutamise taustal hakkavad toimima salgamismehhanismid: näiteks Charcot' žest, millega ta katkestas avaliku läbivaatuse niipea, kui jutt

kaldus liiga ilmselt “sellele” [seksuaalsele]. (Foucault 2005, 64)

Charcot andis suure publikumenuga loenguid, mis toimusid teisipäeviti ja reedeti. Salpêtrière'i amfiteatrisse kogunesid sel puhul peale meditsiiniüliõpilaste ka kirjanikud, kunstnikud ja teised intelligentsi esindajad. Loeng algas Charcot' sissejuhatusega, seejärel toodi sisse naispatsient, kes publiku silme all hüpnotiseeriti ning kes mentori märguande peale hüsteeriahoo erinevad faasid “läbi tegi”. Loenguid külastas 1885–1886. aasta talvel ka Freud, keda vaimustas kuulsa doktori oskus kasutada hüpnoosi: “Charcot – üks suurimaid arste, kelle mõistuspärasus on peaaegu geniaalne, purustas kõik minu ootused ja arusaamad” (Didi-Huberman 2003, 76).

Charcot' poolt “leiutatud” *grande hystérie* oli hüsteerilis-epileptiline haigushoog, mis koosnes kolmest faasist: epileptilisest, mille käigus naine kaotas teadvuse ja ajas suust vahtu välja; klounismifaasist (*periode de clownisme*), mis kujutas endast veidrat füüsilist väänlemist; ja *attitudes passionnelles*'ist ehk kirglikust faasist, milles patsient taasesitas traumaatilisi sündmusi oma elust. Klounismifaas sisaldas hüsteeria reproduktsioonides enim kasutatud poosi – *arc de cercle*'d, kus patsiendi keha moodustas kaare (ill.1).

Kuna Charcot' patsientide esitus vastas nii laitmatult tema enda poolt kirjapandule ja

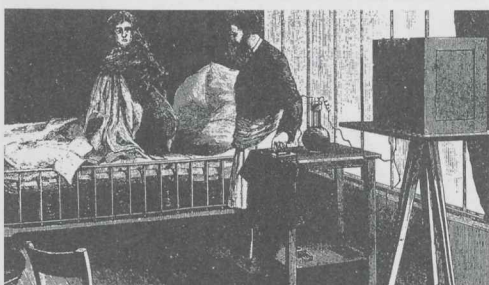
Illustratsioon 1. Paul Regnard, Hüsterio-epilepsia: arc de cercle. Iconographie, vol. III, 1879

“etendused” toimusid eranditult vaid haiglamüüride vahel selleks spetsiaalselt kohaldatud loengusaalis-amfiteatris, kahtlustasid nii mõnedki kaasaegsed, et patsientide hüsteeriahood on imitatsioon või isegi teesklus. Kummutasdes võimalikke süüdistusi, väitis Charcot: “Ma olen kõigest fotograaf, ma salvestan seda, mida näen” (Didi Huberman 2003, 29). See lause väljendab ilmekalt 19. sajandil domineerinud usku fotograafiasse kui vahendisse, mis on võimeline edasi andma vahetatut reaalsust. Kaamera võimet näha ja salvestada maailma sarnaselt tsentraalperspektiivi põhimõtetel loodud maaliga peeti pikka aega objektiivseks ja loomulikuks.

Nagu teistes positivismi tuulest kantud teadusharudes – frenoloogias, kriminoloogias ja eugenikas –, nii usuti ka psühhiaatrias siiralt jäädvustamise ja katalogiseerimise tulemusena tekkiva teadmise objektiivsesse iseloomu. Albert Londe'i meelest, kes juhtis Salpêtrière'i fotograafia osakonda 1880-ndatel aastatel, oli “teadlase tõeliseks võrkkestaks fotoplaat (-negatiiv)” (Didi-Huberman 2003, 32). Vaieldamatult tõi fotograafia kaasa tohutu muutuse nägemise ja mäletamise, ent ka teadmise ning selle legitimeerimise osas.

1880-ndateks oli Salpêtrière'i fotograafia osakond varustatud juba kõige vajalikusga (ill.2).

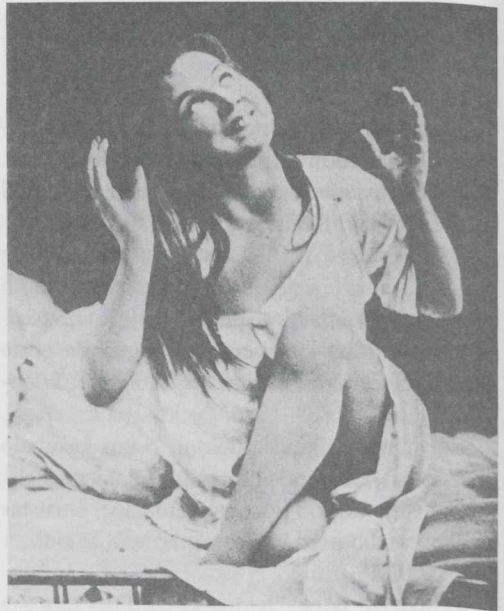
Seal asusid laborid ning klaasseinaga stuudio, mille sisustusse kuulusid poodiumid, voodid, sirmid, must, tumehall ja helehall taust, samuti peatoed. Loomulikult ei puudunud sealt

Illustratsioon 2. Louis Poyet, Fotograafia Salpêtrière'is

Illustratsioon 3. Paul Regnard, Hüstero-epilepsia: normaalne seisund. Iconographie, vol. II, 1878

Illustratsioon 5. Paul Regnard, Hüstero-epilepsia: kirglik faas, ekstaas. Iconographie, vol. II, 1878

Illustratsioon 4. Paul Regnard, Hüstero-epilepsia: kirglik faas, ähvardus. Iconographie, vol. II, 1878

Illustratsioon 6. Paul Regnard, Hüstero-epilepsia: kirglik faas, veiderdamine. Iconographie, vol. II, 1878

ka fototehnika “viimased sõnad” – stereofotoaparaat, kronofotoaparaat, vajalik optika ning isegi kunstvalgused (Didi-Huberman 2003, 45).

Ikonograafiate avaldatud fotod esitlevad hüsteerilist patsienti tumedal neutraalsel taustal (ill. 3–6). Naised pildil on enamasti rietatud heledasse pikka särki. Huvitav on jälgida, millise transformatsiooni teeb fotodel Augustine, üks enim pildistatud hüsteerikuid. Fotol “Augustine, normaalne seisund” (ill. 3) kannab ta kurguni kinninööbitud, pikkade varrukatega kleiti. Ta toetub ühe käega tooli seljatoele ja vaatab otse kaamerasse. See vastab traditsioonilisele poseerimisviisile tollaegsetel laialtlevinud visiitkaardi-portreedel (*cartes de visites*). Järgnevatel fotodel aga (ill. 4–6), mis on mõeldud illustreerimaks haigushoo järk-järgulist kulmineerumist, on Augustine'i ainsaks kehakatteks valge särk, mis paljastab nii käsivarred kui jalasääred, eirates seeläbi kõiki tollaegseid kombinöödeid. Teda ümbritsevate valgete linade järgi võib otsustada, et patsienti pildistati selleks spetsiaalselt fotostuudiosse toodud voodis.

Anna Kortelainen võrdleb erinevatest hüsteeriahooga faasidest pärit fotosid *tableaux vivant*'i traditsiooniga, kesk- ja kõrgklassi seltskondliku meelelahutusega, kus jälgendati elavate piltidena kuulsaid maale (Kortelainen 2003, 100). Tõepoolest – fotod krambi- ja spasmihoogudest mõjuvad liialt “piltidena”, poosid kahtlaselt tardunute ja stiilipuhastena. Augustine'i diivalik ekstaas (ill. 5) meenutab korduvat motiivi nii religioossetel maalidel kui ka tollaegsetel teatri- ja ooperilavadel.

Primadonna ja supermodell

Kuigi Charcot' vastuvõtul polikliinikus käis erinevast seisusest naisi, oli Salpêtrière varjupaigaks tööliklassi naistele, kelle hulgas leidis õmblejannasid, pesunaisi, teenijaid, prostituute jne. (Kortelainen 2003, 92). Neil naistel sisuliselt puudusid valikuvõimalused ja kontroll iseenda

elu üle. Näib, et Charcot' l ega tema kolleegidel ei olnud eetilisi probleeme taoliste patsientide kõige intiimsemate seisundite ja patoloogiate esitlemisel laiale (mees)publikule, olgu siis kas avalike loengute või fotode kujul. Nii kujunesidki Charcot' l välja oma staar-patsiendid, kes eelpoolmainitud *grande hystérie* hoo koos kõigi vajalike faaside ja poosidega taasesitasid. Üks staažikamaid nende hulgas oli pesunaine Marie Wittmann (hiljem esinimega Blanche), kes sattus haiglasse 18-aastaselt. Esimest korda oli hüsteeriahoog teda vallanud 12-aastaselt, kui tema tööandja oli püüdnud teda vägistada. Blanche oli tänuväärne modell nii loengutel kui ka fotostuudios. Ta poseeris ka André Brouillet' maali “Charcot õpetab Salpêtrière'is” (*Une leçon de Charcot à La Salpêtrière*) tarvis, mida esitleti 1887. aasta salonginäitusel Pariisis. Hiljem leidis teos koha Salpêtrière'i amfiteatri seinal, samas ruumis, kus toimus maali tegevus. Blanche jäi haiglasse kogu eluks – sajandi lõpuaastatel töötas ta assistendina sealsamas fotostuudios ning hiljem röntgenilaboris, millest saadud kiirguse tagajärjel ta haigestus ja suri (Kortelainen 2003, 96).

Ikonograafiate II numbri “supermodell” oli aga 16-aastane Augustine. Enne Salpêtrière' i satumist töötas ta lapsehoidjana, kuni tööandja ta habemenoaga ähvardades vägistas. Selle tagajärjel hakkas tüdruk kannatama hallutsinatsioonihooegade all, kus talle ilmusid metsikud koerad, rotid ja noaga ähvardavad mehed. Augustine' i hinnati eelkõige *grande hystérie* ' stiilipuhta “esitamise” tõttu, tema hoo olid ajastatud ja jaotatud just selliselt, et neid oli võimalik ka esialgses tagasihoidlikes fotografeerimistingimustes ideaalselt jäädvustada (Kortelainen 2003, 100). Intensiivsele pildistamisele reageeris Augustine omapärase hüsteerilise sümptomiga – ta hakkas nägema must-valgelt (Showalter 2007, 54). Hilisemal ajal lisandus hüsteeriahoogudele ka märatsemine, mil Augustine rebis riideid katki ja lõhkus aknaid. 1880. aastal õnnestus tal meheks maskeerituna haiglast põgeneda.

Kahtlemata sündisid Salpêtrière'is tehtud fotod "mõlemapoolse koostöö" tulemusena. Blanche'i ja Augustine'i täiuslik hüsteeria oli vastutulek mehelikule pilgule.¹ Need naised pakkusid Charcof'le ja tema kaastöölisele asitõendeid, mida need vajasisid oma teaduslike hüpoteeside tõestamiseks, ning said vastutasuks tähelepanu ja tunnustust, mis nendele naistele väljaspool haiglat kunagi osaks polnud saanud.

On sümptomaatiline, et kõigil ikonograafiates ilmunud fotodel poseerivad naised. Esimene foto meeshüsteerikust avaldati alles 1888. aastal (Didi-Huberman 2003, 80) ning seegi oli kromofotograafia tehnikas pildistatud üldplaanidest koosnev kujutis, mitte portree. Erinevused representatsioonis tulenevad aastasadu Euroopa kultuuris eksisteerinud sugupoolte erinevuse diskursusest, mille järgi "ründab see haigus naisi palju sagedamini kui mehi, sest naised on õrnema kehaehitusega ja mitte nii tugevad, nad elavad kergemat elu ning on harjunud nautingute ja mugavustega, mida elu pakub, mitte kannatustega" (Foucault 2003, 438).

Sigmund Freud laiendas oma eelkäijate loodud naisekujundit sellega, et andis sellele hääle. Ta ravis naisi kõnelemise abil, ent samas projitseerides neile ka oma mehelikke fantaasiad (intesti teooria). Elaine Showalter on rõhutanud, et hüsteeria ajalugu on 20. sajandi esimese kümnendini kujundanud eranditult meessoost arstid ja analüütikud. Naistel on nendes lugudes ohvri, doktoril aga kangelase roll.

II Naine sürrealistlikus fotograafias

Hüsteerikutega samastasid end 1920–30. aastatel aktiivselt tegutsenud sürrealistid. Paraku domineerib aga nende töödes patriarhaalsele traditsioonile iseloomulik kujundistu. Sürrealistliku foto leitmotiiviks on deformeerunud naisekeha. Enamasti on see esitatud torsona (eemaldatud on pea, käed ja jalad), kummalises poosis või moonutatud proport-

sioonidega (saavutatud optilise moonutuse või laboritöötuse tulemusena). Fotod ilmusid sürrealistide perioodilistes väljaannetes *Litterature*, *La Révolution Surréaliste* ja *Minotaure*.²

Käesolevas osas püüan leida vastust küsimusele, millist mõju avaldasid sürrealistlikule esteetikale psühhoanalüütilised teooriad ja hüsteerikutest tehtud fotod ning kuidas ja millistel eesmärkidel representeeris sürrealistlik fotograafia naise keha.

Sürrealism ja psühhiaatria

Psühhiaatria oli sürrealismi varaste teoreetikute ja kirjanike keskne uurimisobjekt. Sürrealistliku liikumise üks juhtfigureid André Breton töötas I maailmasõja ajal Raoul Leroy juures Teise armee neuropsühhiaatria kliinikus Saint-Dizieris ning hiljem Joseph Babinski juures La Pitié's. Nii Leroy kui ka Babinski olid omakorda olnud Charcof' assistendid Salpêtrière'i neuroloogiakliinikus.

1917. aasta teisel poolel töötas Breton Valde-Grace'is, kus tutvus meditsiinitudeng Louis Aragoniga, kellest hiljem sai samuti kirjanik. Ülalnimetatud institutsioonides kasutati teraapiavormidena muuhulgas ka unenägude analüüsi ja vabade assotsiatsioonide meetodit ning just need tehnikaid inspireerisid hiljem sürrealistide automatistlikke loosungeid.

Bretoni paelus Freudi poolt juba 1890-ndatel välja töötatud vabade assotsiatsioonide meetod. Seda tehnikat hakkas Freud rakendama seetõttu, et tema meelest ei olnud hüpnoos piisavalt töökindel. Vabade assotsiatsioonide meetodit rakendas Freud järgmiselt: ta palus patsiendil pikali heita, silmad sulgeda ning keskenduda. Nii avastas ta, et ka sellisel viisil on võimalik patsiendi traumaga seotud ja allasurutud mälestusi esile kutsuda.

Ajal, mil Freud oli juba hüpnoosist täielikult loobunud, hakkasid sürrealistid aktiivselt korraldama hüpnoosiseansse, mille aktiivseim periood oli 1922. ja 1923. aasta vahel. Seans-

side eesmärgiks oli automaatsete protsesside kaudu tekkivate erinevate väljenduste – kõneluste, tekstide ja joonistuste – esile kutsumine. Eksperimentide kirjeldused avaldati ajakirjas *Litterature*. Kui Freudi jaoks vajas vabade assotsiatsioonide ja unenägude käigus kogunenud toormaterjal tõlgendamist, siis sürrealistid käsitlesid psüühiliste protsesside käigus saadud materjali kui artefakti.

Et vaadelda teadvustamatust sürrealismi kontekstis, on vajalik peatuda Freudi poolt välja töötatud elu- ja surmatungi vahelise heitluse mudelil ning kontseptsioonidel, mida ta kasutab essees *Sealpool mõnuprintsiipi*. Teadvustamatuse käsikiri valmis 1919. aastal, paar kuud pärast essee *Sealpool mõnuprintsiipi* visandamist. Freud väitis, et eksisteerib instinktiivne kordamise sundus, printsiip, mis on piisavalt võimas, et ületada mõnuprintsiipi. Ta rajas oma teooria fenomenidele, millest vähemalt teine oli ka Bretonile tuttav – lapse keelemäng (*fort/da* mäng) ning I maailmasõja veteranide traumajärgsed neuroosid ja korduvad elemendid analüüsivate patsientide allasurutud mälestustes.³ Kordamisprintsiibile tuginedes rajas Freud oma tungiteooria: “Tung oleks niisiis elusloodusele omane sund korrata varasemat seisundit” (Freud 2000, 133). Kui varasemas teoorias oli Freud enesesäilitustungi vastandanud seksuaaltungile, siis nüüd tekkis uus opositsioon – elutung (mis sisaldab endas kahte eelmist) *versus* surmatung.

Siinkohal tuleb tutvustada sadismi mõistet, millel on oluline koht nii tungiteoorias kui ka sürrealistide loominguks. Sadismi näidet kasutab Freud tungide segunemisest ja lahknemisest rääkides: “Kui võtsime kord juba omaks kujutluse kahe tungiliigi segunemise kohta, siis tuleb meil arvesse võtta ka nende lahknemise võimalust, kas suuremas või vähemas ulatuses. Seksuaaltungi sadismikomponent oleks meil sel juhul klassikaline näide tungide segunemise kohta, eraldiesinev sadism kui loomuvastane nähtus oleks aga lahknemise näiteks, mis pole siiski äärmuseni läinud” (Freud 1999, 140).

Kuna surmatung on erootiliselt laetud, siis võidakse tunda naudingut destruktsioonis ja kirge surmas. Destruktsioon kui selline on omane paljudele sürrealistlikele kujutistele – maalidele, kollaažidele, assamblaažidele ja fotodele – ning on sageli suunatud naisekeha vastu.

Automaatne kujutis

Käsitlemaks naise kujutamist sürrealistlikus kunstis, pean vajalikuks esmalt defineerida, milles väljendub sürrealistlik esteetika ja milliseid meetodeid selle loomiseks kasutati.

Andre Breton avaldas oma teooria sürrealistliku kujutise kohta *Esimeses Sürrealismi Manifestis* 1924. aastal: “Sürrealistlik pilt peab sündima tahtevaliselt, spontaanselt, despootiliselt” (Bate 2004, 66). Teiseks (Breton kasutab siin elektrilist metafoori) peab “kujutise väärtus sõltuma sädemest, mida sealt saadakse – see on niisiis kahe (elektrilise) juhi vaheline potentsiaalide erinevuse funktsioon” (Bate 2004, 66).

Sädeme all peab Breton silmas pildi laetust, tema võimet esitada midagi, mis asub väljaspool tavateadvust ja -kogemust. Kujutis psüühikas peab tekkima ilma kavatsuseta, ta peab ilmuma “eiteakustkohast”, samal ajal kui subjekti teadvuse-pool jälgib selle ilmumist kui etendust. Breton toob siin näite oma kogemusest: ühel õhtul enne uinumist tekkis tema peas lause, mis ei olnud seotud millegagi, millest ta oli teadlik. Ta ei mäleta lauset sõna-sõnalt, aga see kõlas umbes nii: “seal on mees, kes on akna poolt pooleks lõigatud” (Bate 2004, 76). Sürrealistid tegid jõupingutusi, et taolisi unenäopilte ka osaliselt ärkvel olles esile kutsuda ning üritasid tõestada, et subjekt võib teadvustamatuse mõjutuste vastuvõtlik olla ühtviisi nii unes kui ka ärkvel.

Bate toob välja, et kui Bretoni kirjeldatud pilt “akna poolt pooleks lõigatud mehest” nõuaks Freudi järgi hoolikat tõlgendamist (Bate 2004, 71–72), taastamaks tsensuuri poolt moonutatud tähistajate ahelat, siis Bretoni jaoks oli see lihtsalt suurepärase näide “sürrealistlikust

pildist”⁴ Seda kinnitab ka esimesest manifestist pärit tsitaat: “Psüühiline automatism on sürrealism, ükskõik millisel kujul ta ka ei esineks: verbaalsel, kirjalikul või mõnel muul moel (Bate 2004, 74).”

Oma mõtted kujutavast kunstist ja sürrealismist avaldab Breton teoses *Sürrealism ja maal* (*Surrealism et la peinture*, 1924), kus mõistab hukka mimeetilise realismi. Ta muretseb, et kunstnikud on liiga kinni välismaailmast valitud objektide visuaalsetes vormides. Tema arvates peaks plastiline kunstiteos viitama kas “puhtalt sisemistele mudelitele” või üldse mitte eksisteerima (Breton 2002, 4). Erilisele kohale asetab Breton Man Ray, iseloomustades teda kui kunstnikku, kes “vabastab foto selle postiiivsest loomusest, arrogantselt välimusest ja pretensoonidest” (Breton 2002, 32).

D. Bate defineerib sürrealistlikku kujutist järgnevalt: “Sürreaalne on semiootilist terminoloogiat kasutades – tähistamise efekt, segadus või vasturääkivus tavapärases tähistaja-tähistatava suhtes, kus tähendus jääb osaliselt varjatuks või on “salapärane” (*enigmatic*), hoolimata sellest, kuidas (milliste tehniliste vahendite abil) ta on teostatud” (Bate 2004, 22).

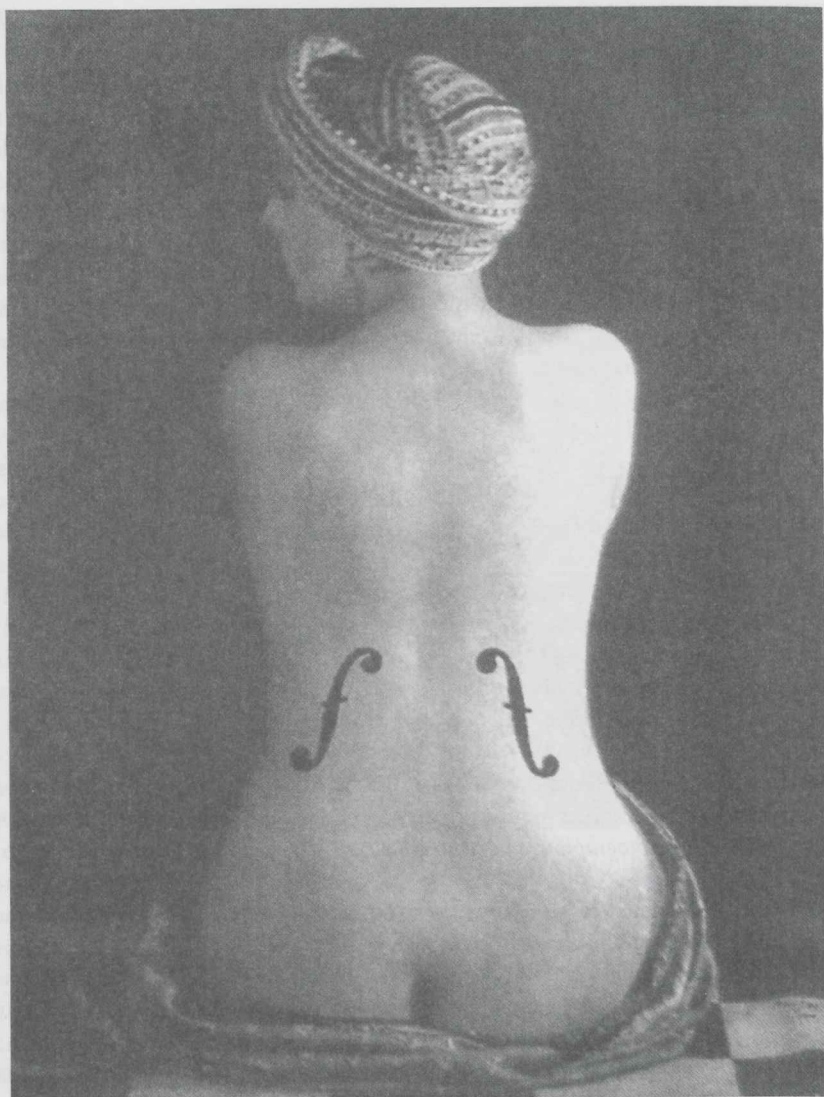
Erinevates sürrealistide väljaannetes ilmunud fotograafilise materjali jaotab D. Bate kolme põhikategooriasse: 1. Mimeetiline foto. 2. Profotograafiline materjal. 3. Enigmaatiline materjal. Esimese alla liigitab ta tavapärase illustreeriva foto, näiteks foto väljaande *La Revolution Surrealiste* (nr. 1, detsember 1924) esilehel, mis on tavapärasel viisil poseeritud grupipilt sürrealistide rühmituse liikmetest. Profotograafiline pilt sarnaneb mimeetilisele, kuid selle pildi objekt on juba enne fotografeerimist sürreaalne, s.t. sürreaalne kujutis ei ole tekitatud (labori)tehnilise manipulatsiooni abil. Bate toob näiteks samas *La Révolution Surrealiste* numbris avaldatud Man Ray foto *Isidore Ducasse'i saladus* (*The Enigma of Isidore Ducasse*, 1920), kus on kujutatud kangaga kaetud ja kõiega kinni seotud “tuvastamatut” kolmemõõtmelist objekti. Foto

mimeetiline funktsioon ei ole sel puhul lõhutatud, vaid takistatud – me ei näe kanga alla ja võime ainult oletada, mis seal on. Foto *enigma* tuleneb teadmatusest fotol tähistatu suhtes, see ei laiene fotograafilisele märgile üldiselt, siin on tegemist n.-ö. *enigma* jäljendamise (mimesis of the enigma).

Kolmas kateooria – enigmaatiline materjal – viitab pilditüübile, mida sageli kirjeldatakse kui “sürreaalset”. Näitena kasutab Bate Man Ray fotot *Le Violon d'Ingres*, avaldatud ajakirjas *Litterature* (ill. 7). Kõnealuse pildi puhul ei ole tähistaja ja tähistatava suhe mitte ainult lõhutatud, vaid tähistajasse endasse on sisse toodud tähistamise vasturääkivus ehk oksüümoron. Ei ole üheselt arusaadav, millist sõnumit tahetakse edastada, see on jäänud läbipaistmatuks, saladuslikuks.

Bate mainib, et kõigi kolme ülalmainitud kateooria puhul muudab foto sürreaalseks fakt, et ta tõmbab endale tähelepanu kui märk või märgi komponent ning eksitab vaatajat eemale nn. “õige” tähenduse juurest. Sürrealistlik tähistaja mängib märgi staatusega, materiaalse ja psüühilise reaalsuse segamisega või, nagu nimetasid seda sürrealistid, “imepärasega” (*merveilleux*). Viimati mainitu kuulub Bretoni poolt välja töötatud kolme kateooria hulka, milleks on lisaks imepärasele ka konvulsiivne ilu (dokumentaalromaan *Nadja*, 1928) ja objektiivne juhus (*Les Vases communicants*, 1932 ja *L'Amour fou*, 1937).

Fosteri järgi on imepärane keskajal kasutusel olnud termin, mis tähistas katkestust naturaalses korras ning seetõttu sobis ta ka sürrealismile, mis esitas pidevaid väljakutseid *ratiole* ning vaimustusust maagiast, alkeemiast ja hullumeelsest armastusest (*amour fou*). Nii Breton kui Aragon seostasid imepärast armastusega, kuid kasutasid seda hiljem poliitilises kontekstis: imepärane on dialektiline väljakutse, milles kodanlik (*bourgeoise*) reaalsus on ümberpööratud ja kus avaneb teistsugune, revolutsiooniline maailm (Foster 2000, 20).

Illustratsioon 7. Man Ray, Le Violon d'Ingres (1924)

Konvulsiivse ilu mõistet kasutab Breton esmakordselt *Nadja* viimasel leheküljel ("konvulsiivne" viitab krampidele ja tõmblustele ning seostub seeläbi Charcot' poolt kaardistatud hüsteerilise kehakeele klounismi-faasiga): "Ilu saab olema KONVULSIIVNE või ei saa teda üldse olema" (Breton 1999, 160).

Kuigi sürrealistid vastandasid ennast kodanluse poolt kehtestatud väärtushinnangutele, elustiilile ja esteetilistele normidele, ei suutnud või ei soovinud nad kujutamise konventsioone siiski piisavalt radikaalselt eitada ja seetõttu on sürrealistliku kunsti peategelaseks kire ja surma kütkes olev patriarhaalne subjekt, kes väljendab ennast traditsioonilise ilu – naisekeha – kaudu (ill. 8).

Konvulsiivsed kehad

1928. aastal ilumus ajakirjas *La Révolution Surréaliste* André Bretoni ja Louis Aragoni poolt koostatud manifest *Le Cinquantenaire de l'hystérie (1878–1928)* (*Hüsteeria* 50. aastapäev), mida saatsid illustratsioonid ja tekstilõik Bretoni samal aastal trükivalgust näinud dokumentaalromaanist *Nadja*. Manifestis deklareerivad sürrealistid, et hüsteeria on "19. sajandi lõpu suurim poeetiline leiutus" (Bate 2004, 64). Teksti juures on ära trükitud mõned Augustine'i portreed *Iconographie photographique de la Salpêtrière*'st.

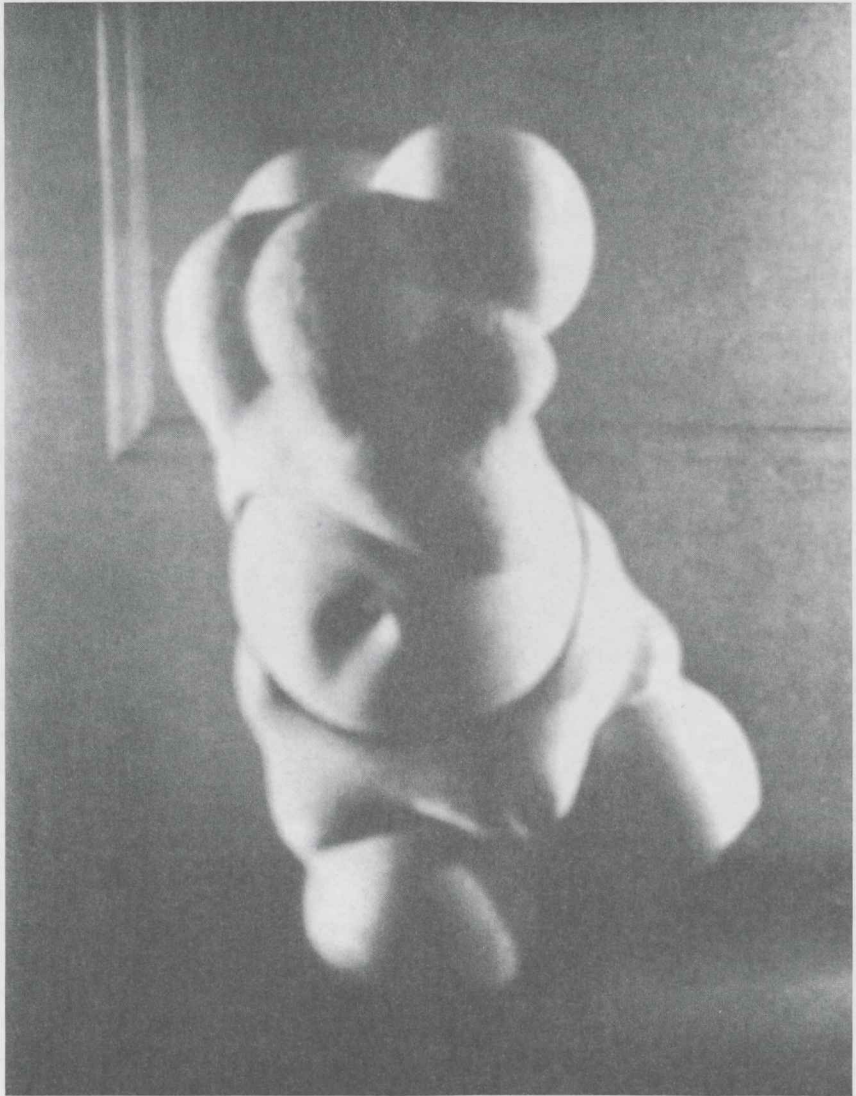
Mõlemast tekstist selgub, et sürrealistide konvulsiivne iluideaal ühtib tolaeagsete hüsteeria ja skisofreenia väliste sümptomitega. *Iconographie photographique de la Salpêtrière* väljaannetes ilmunud hüsteerikute fotodega tutvus Breton tõenäoliselt oma internatuuri-aastatel. Ta käsitles Charcot' poolt leiutatud neuroloogilise päritoluga *grande hystérie*'d pigem artefakti kui tõsiselt võetava meditsiinilise avastusena: "Bretoni ja Aragoni jaoks oli hüsteeria vaba armastuse eeskujuks, mis sarnaselt imepärasele ütleb lahti ratsionaalsetest suhetest ja sarnaselt konvulsiivse iluga raputab moraalselt subjek-

tiivsust" (Foster 2000, 50). Foster rõhutab, et sürrealistid mitte ainult ei ülistanud hüsteerilist kujutist, vaid ka identifitseerisid ennast sellega: "Kui lihtsamalt väljenduda, siis nad *tahtsid* olla hüsteerikud, olles kord passiivsed ja konvulsiivsed, keerulisemas mõttes *olid* nad hüsteerikud, kes on märgistatud traumaatilise fantaasia poolt ning segaduses oma seksuaalse identiteedi suhtes" (Foster 2000, 53–54). Salpêtrière'i ikonograafiates reprodutseeritud fotodest ammutasid sürrealistid inspiratsiooni ka oma visuaalses praktikas dominantsele deformeerunud keha esteetikale. Seda, milliseid stsenaariume naise keha abil kujutati, on üsna raske üheselt määratleda.

Freud toob *Teadvustamatuses* (analüüsisides E. T. A. Hoffmanni lugu *Uneliivamees*) välja mitmeid motiive, mille läbi teadvustamatus ilmneb: hirm kaotada silmad, nägemine; elutute objektide elluärkamine, tahtmatud kordused; surm ja surnukehad; hullus ja epilepsia; elusalt matmise hirm; pimedus, vaikus või üksindus. Pea kõik mainitud motiivid esinevad ka sürrealistide loomingus ning enamasti on nende representeerimiseks kasutatud alasti naisekeha. Jagaksin need pildid kolme kategooriasse: 1. Torsod. 2. Konvulsiivsed kehad. 3. Moonutatud kehad. Esimesse kategooriasse kuuluvad sagedased motiivid pea-, käte- ja jalgadeta alasti kehast, näiteks Hans Bellmeri seeria *La Poupée*, 1935–37 (ill. 9) ja Man Ray korduvad torso-motiivid. Teise kategooria moodustavad pildid, mis jäljendavad hüsteeriahoo klounismi-faasist pärit moonutatud kehakeelt, näiteks Man Ray *Explosante Fixe* (vt. ill. 10) ja paljud teised ekstaatilistes poosides pildistatud kehad. Kolmanda kategooria alla võib paigutada André Kertesz seeria *Distortions* (ill. 11): kõverpeeglite abil moonutatud ja Raoul Ubaci põletatud negatiividelt suurendatud aktifotod ning Brassai foto *Nude* (1933, ill. 12), kus naise keha on asetatud peenise kujule sarnanevasse poosi. Kõiki mainitud pilte läbib otsekui sundkorduslik motiiv – keha, mis on kõndistatud, lõhutatud,

Illustratsioon 8. René Magritte, *Je ne vois pas la cachée dans la forêt* (Ma ei näe naist, kes peidab ennast metsas), avaldatud *La Révolution Surréaliste*'i armastuse-teemalises numbris 1929.a. Magritte'i kollaaž koosneb tema enda maalist (naine keskel) ja sürrealistliku liikumise põhifiguuride fotoautomaadis pildistatud portreedest.

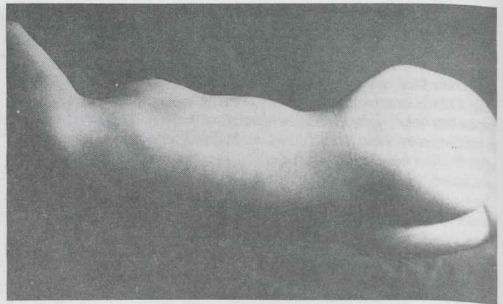
Illustratsioon 9. Hans Bellmer, La Poupée (1933–37)

Illustratsioon 10. Man Ray, Explosante fixe (1934)

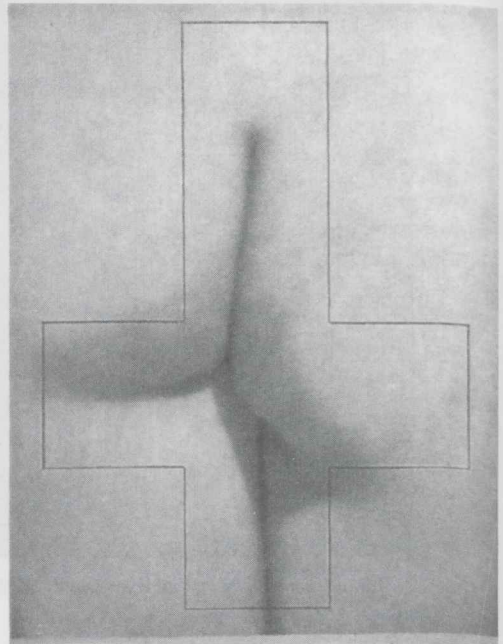
Illustratsioon 11. André Kertész, Distortions (1933)

Illustratsioon 12. Brassäi, Nude (1933)

Illustratsioon 13. Homage to D.A.F. de Sade ja Monument to D.A.F. de Sade, avaldatud ajakirjas *La Révolution Surréaliste*, 1926. a.

moonutatud; keha, mille kallal on tarvitatud imaginaarset vägivalda.

Raske on leida süüdimatumat kommentaari kui Hilton Krameri sissejuhatus Kertesz albumisse *Distortions*: "Need pildid ülistavad oma objekti ega muuda teda ohvriks. Piltides on huumor, armastuse huumor. Mõnikord on nad naljakad, kuid mitte kunagi öelad. Kertesz'i naise anatoomia transformatsioonid on korraga nii erootilised kui esteetilised – need on fotograafi armastuslaulud" (Kuenzli 1993, 23).

Vägivaldsete piltide inspiratsiooniallikaks sürrealistide jaoks oli kahtlemata markii de Sade'i looming. *La Révolution Surréaliste* 8. numbris (1. detsember 1926) ülistab Paul Eluard Sade'i kui "fantastilist" ja "revolutsioonilist" autorit, samuti võib sarnaseid viiteid leida hilisema väljaande *Le Surrealisme au service de la revolution* teises, neljandas ja viiendas numbris (1930–33), k.a. Man Ray fotod *Homage to D.A.F. de Sade* ja *Monument to D.A.F. de Sade* (ill. 13). Esimene neist kujutab klaaskupli alla paigutatud naise pead, mis toetub raamatule, ning teine tagumikku, mida raamib tagurpidi pööratud rist. Viimane pilt võtab üsna täpselt kokku de Sade'i loomingu põhiprintsiibi – naudingute ammutamise ümberpööratud, vägivaldsest seksuaalsusest ehk sadismist.

Rudolf E. Kuenzli süüdistab sürrealiste otseselt misogüünias: "Milleks vaielda ilmselge asjaolu üle, et sürrealism, ülistades maskuliinset teadvustamatust, esitleb tseeniseerimata misogüünseid representatsioone?" (Kuenzli 1993, 21). Ta jätkab: "Olles vastamisi naise figuuriga, kardab meessürrealist kastreerimist ja oma ego lahustumist. Et oma hirme ületada, fetišeerib, deformeerib ja manipuleerib ta naise keha" (Kuenzli 1993, 24). Kuenzli kasutab siin Freudi poolt formuleeritud kastratsioonikompleksi mõistet. Selle tuumaks on kastratsioonihirm, mille põhjustab lapse hämmastus mehe ja naise suguelundite erinevuse

üle (peenise olemasolu või selle puudumine). Poisslaps järeldab, et tüdrukul on peenis ära lõigatud ning kardab, et temaga juhtub sama.

David Bate käsitleb sürrealistide sadismi veidi komplekssemalt. Tema arvates ei peaks misogüüniat sadismiga siduma, vaid sürrealistide visuaalset praktikat tuleks käsitleda eraldi nende eraelus domineerinud tõekspidamistest. Bate tõstab sadismi kõrval esile idealiseeritud armastuse teema, mida kajastati 1929. aastal *La Revolution Surrealiste* 12. numbris (kus avaldati sürrealistide hulgas läbi viidud armastust puudutava küsitluse tulemused), ning võrdleb seda kurtuaasse armastusega. See mõiste viitab 12. sajandi (provanssaali) armastuspoeesiale, mis oli pühendatud Súdamedaaunile, õnnetu armastuse kultusele, mille eesmärk ei olnud erootiline suhtlus. Seda võib kõrvutada sublimatsiooniga, mille lähtepunktiks on distants – valitud ihaldusobjekt on ihaldajale alati kättesaamatu. Bate'i käsitluse järgi on tegemist iseenda suunas pööratud vägivaldaga, masohhismiga, enda teadliku piinamisega, kirega, mis kunagi rahuldust ei leia. Sürrealistide kujutiste puhul on masohhism ümber pööratud sadismiks.

Platoonilise armastuse ja sadismi põimumist kommenteerib Bate järgmiselt:

"Erinevalt paljudest konventsionaalsetest aktipiltidest kunstiajalos toob enamik sürrealistlikke naisekeha-stseene esile tühjuse struktuuri kui saladuse [*enigma*].

Seda, millele tühjuse märgid üritavad oma vasturääkivate ümberpööratud sadismi ja armastuse skeemidega tähelepanu juhtida, võib mõista osana komplekssest iha muutlikkusest" (Bate 2004, 159). Seega tähistab visuaalne sadism sürrealismis Bate'i väitel pelgalt armastuse kannatuslikku olemust ning teenib konventsionaalset seksuaalsusest eristumise eesmärki.

Naisekeha representeerivat sürrealistlikku fotomaterjali on raske liigitada 20. sajandi alguse modernistlikus kunstis domineerinud kahe naisetüübi, *femme-enfante*'i ja *femme fatale*'i (lapsnaine ja saatuslik naine) kujutamise järgi. Siin

tuleb osalt nõustuda Rosalind Kraussiga, kes väidab, et realistliku fotograafia moonutamiseiga lammutasid sürrealistid sotsiaalseid konstruktsioone, tootes teatud vormitust. Krauss kasutab siin Bataille'lt laenatud mõistet *informe*, seostades seda Freudi teadvustamatusega: "Lahustades naturaalselt, kust pärineb normaalsus, oli sürrealism vähemalt potentsiaalselt avatud erinevuste lahustamisele, mis Bataille' järgi ongi *informe*'i ülesanne" (Kuenzli 1993, 21).

Kraussi jaoks on just sürrealistlik foto (erinevalt kirjandusest ja maalist) see valdkond, mis presenteerib sookategoriate vormitust (*informe*): "Sürrealismi fotograafilises praktikas on naine pidevas konstrueerimises, samuti on ta obsessiooniline subjekt. Ja kuna vahend, mille abil teda kujutatatakse, on juba iseenesest manifestatiivselt konstrueeritud (laborimaniplatsioonid ja optilised moonutused), saavad naine ja foto teineteise tähistajaks: nad on ambivalent-sed, udused, ähmased ja neis puudub – kasutades Edward Westoni⁵ väljendit – autoriteet" (Kuenzli 1993, 22).

Nii Bate kui Krauss ei analüüsi, miks vormitus ilmutab ennast just naise keha, aga mitte mehe keha või mõne muu objekti näol. Nad jätavad tähelepanuta asjaolu, et sürrealistide armastuse representatsioonid on esitatud vaid maskuliinsest vaatepunktist, kus naisekeha tähistab nii iha kui sellega kaasnevat kannatust. Sellest tulenebki sürrealistide vägivaldne suhtumine oma kujutamise objekti.

Erinevalt Bate'ist olen veendunud, et sürrealistide misogüünilist loomingut ei saa vaadelda eraldiseisvana nende era- ja seltskondlikust elust. Seda enam, et mainitud pildidel poseerivad sürrealistidega erinevatel perioodidel lähedastes suhetes olnud naised – Nusch Eluard, Valentine Hugo, Jacqueline Lamba, Dora Maar, Lee Miller, Meret Oppenheim jt. Sürrealistide koosviibimisi ja puhkusereise dokumenteerival fotodel osalevad naised alati aktiivselt tegevuses, ometi ei kuulunud neist ükski sürrealistide "ametlikku nimekirja". Süü naiskunstnike väljajätmise eest

sürrealistlikust müüdist lasub suures osas kunstiajaloolastel, ent fakt on ka see, et sürrealistide seltsielus osalenud naiskunstnike puhul domineeris siiski muusaroll, millest nood vabanesid alles pärast seda, kui suhted sürrealistidega katkesid. Kuid ka siis, iseseisva kunstnikuna töötades, oli mõeldamatu, et nad oma "iha kompleksust" sarnasel moel väljendanuksid kui nende meessoost kolleegid, kuna kujutamise reeglid ning tähenduste võrgustik põhinesid tol ajal üksiti maskuliinsele armastusdiskursusele.

Kokkuvõte

Carol Duncan on modernistliku kunsti ja ühiskondlike hierarhiiliste suhete omavahelist seost kirjeldanud järgmiselt: "Erootilise kunsti moodsad meistriteosed, mida ma käsitlesin, naudivad ideoloogilist kaitset, kuigi kinnitavad meeste valitsemist ja naiste iket. Kord juba vastu võetud Kunsti kõrgesse kategooriasse, on neil nähtamatu autoriteet, mis avaldab teadvusele vaikselt mõju, kinnitades kõrgel seda, mille on allpool maksma pannud sotsiaalsed kombed ja kord. Oma nähtamatule ja seega kaheldamatule autoriteedile toetudes kuulutavad nad välja – ise seda tunnistamata –, mida naine ja mees võivad olla iseenda ja teineteise jaoks" (Duncan 2000, 115).

Sürrealistliku liikumise kõrgaeg (1924–37) langes kokku prantsuse (ning ühtlasi kogu Euroopa) naisliikumise aktiivse perioodiga – võideldi abielupoolte võrdsuse ja naiste valimisõiguse eest ning nõuti õigust haridusele ja tööle. Duncan rõhutab, et just sel ajal intensiivistus kunstis püüe näha naisi passiivsete ja nõrkade objektidena. Sürrealistide maneristlikud katsed vabaneda sotsiaalsest ja kujutamise seotud konventsioonidest on feministlikust vaatepunktist ebaõnnestunud, kuna nad keskendusid liialt vormile ning ignoreerisid naise keha kasutamisega kaasnevat tähendusvälju. Need praktikad pole kadunud ka tänapäeval. Sürrealistlikust

kunstist pärit kujundeid rakendatakse kaasajal reklaamide visuaalis. Mõlemad valdkonnad mängivad vaataja/tarbija seksuaaltungil, mille tausta moodustab erootika ja soostereotüüpide järjekindel ekspluateerimine.

Reklaamis antakse pildi abil ette sooline ideaalkujutis, millega tarbija peaks ennast samastama ning määratletakse valdkonnad, milles naistel on õigus kaasa rääkida. Paraku pakuvad need pildid, nendele eelnenud hüsteerikute-fotod ning sürrealistide poolt loodud kujutised naistele subjektipositsioone, mida iseloomustavad emotsionaalne ja impulsiivne käitumine, sõltuvus keha bioloogilistest protsessidest ja mehe aktsepteerivast pilgust.

Märkused

- ¹ Meheliku pilgu mõistet kasutab Laura Mulvey oma essees "Visuaalne nauding ja narratiivne kino" (1975). Ta arendab edasi Freudilt pärit skopofilia (vaatamise nauding) mõistet. Mulvey väitel on lääne ühiskonnas vaatamise nauding jagunenud aktiivseks/mehelikuks ja passiivseks/naiselikuks. Domineeriv mehepilg projitseerib oma fantaasia naisekujule ning visuaalkultuur (s.h. kinos) pakub sellele fantaasiale vastavaid erootilisi naisetüüpe. Eesti keeles on artikkel ilmunud ajakirjas *Ariadne Lõng*, 1/2, 2003, tõlk. K. Kaer.
- ² *Litterature* ilmus aastatel 1919–23, *La Révolution Surréaliste* aastatel 1924–29 ja *Minotaure* aastatel 1933–39.
- ³ Esimese maailmasõja ajal levis sõdurite hulgas massiliselt neuroos, millele briti sõjaväearst Charles Meyers andis nime mürsušokk (ingl. k. *shell shock*). Neuroosi põhjusteks arvati olevat lahinguväljal saadud psüühilised traumad, mida sõdurid korduvalt kujutluses ja unenägudes uuesti läbi elasid.
- ⁴ Bate leiab, et Bretoni pilt pole mitte ainult pilt kastratsioonist. See on ka pilt, mille peategelane on teel ühest ruumist teise (siseruum vs. välisruum), nagu peegel raamatus *Alice Imedemaal*, mis tähistab kahe maailma vahelist kelmet. Mees on sellel pildil "lõksus" kahe ruumi vahel.
- ⁵ Edward Weston (1886–1958) oli ameerika fotograaf ja -teoreetik

Kirjandus

Bate, David (2004). *Photography and Surrealism: Sexuality, Colonialism and Social Dissent*. I. B. Tauris, London.

Breton, André (1928/1999). *Nadja*. Penguin Books, London.

Breton, André (1928/2002). *Surrealism and Painting*. MFA Publications, Boston.

Breuer, Josef; Freud, Sigmund (1895/2007). *Studien über Hysterie*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt.

Didi-Huberman, Georges (2003). *Invention of Hysteria*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

Duncan, C. (1977/2000). Võimu esteetika moodsas erootilises kunstis. Tõlk. S. Ringmaa. *Rmt-s* K. Kivimaa, R. Varblane (toim.), *Pandora laegas: Feministliku kunsti-kriitika võtmetekste*. Kunst, Tallinn.

Foster, Hal (2000). *Compulsive Beauty*. The MIT Press, Cambridge, Mass.

Foucault, Michel (1972/2003). *Hullus ja arutus: hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul*. Tõlk. M. Lepikult. Ilmamaa, Tartu.

Foucault, Michel (1976/2005). *Seksuaalsuse ajalugu I*. Tõlk. I. Koff. Valgus, Tallinn.

Freud, Sigmund (1999). *Inimhinge anatoomiast*. Tõlk. Anne Lill. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.

Freud, Sigmund (2000). *Ahistus kultuuris; Sealpool mõnuprintsiipi*. Tõlk. Krista Läänemets. Vagabund, Tallinn.

Kortelainen, Anna (2003). *Levoton nainen. Hysterian kultuurihistoriaa*. Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki.

Kuenzli, Rudolf E. (1993). Surrealism and Misogyny. In M. A. Caws; R. Kuenzli; G. Raaberg (eds.), *Surrealism and Women*. The MIT Press, Cambridge.

Showalter, Elaine (2007). *The Female Malady: Women, Madness and English Culture 1830–1980*. Virago, London.

Lilli Suburgi kuvand eesti kirjandusloos

Eve Annuk

Biograafiad on traditsiooniliselt olnud ajalookirjutuse osa, mille abil on loodud soovitud käsitlust minevikus olulist rolli mänginud isikutest. Ka kirjandusajaloos on biograafiatel oluline roll autori isiku ja tegevuse konteksti kujundajana. Biograafiakirjutust mõjutavad nii usaldusväärsete allikate olemasolu (või puudumine) kui nende tõlgendamine, mis lisaks allikate eripärast tulenevatele teguritele sõltub ka ajastu tõlgenduspraktikatest ja valitsevatest diskursustest.

Iga ajastu tõlgenduseelised on seotud diskursiivsete praktikatega, mis peegeldavad ja samas kujundavad ajastu mõttemudeleid ja arusaamu, tõstes esile teatud seisukohti ning varju jättes teisi. Iga ajastu valib välja ka oma võtmefiguurid, kes tõstetakse esiplaanile ja kelle eluloo kaudu luuakse domineeriva diskursusega harmoonias olevaid mineviku mõistmise ning mõtestamise mudeleid ja rahvuslikku aja-

lookirjutust. Väheste väljavalitute varju jääb aga pikk rida isikuid, kellest jääb kultuuriteadusse pigem stereotüüpne ja piiratud käsitlus.

Nii on juhtunud ka Lilli Suburgiga, kelle kujus ja tegevuses ühendub euroopalik mõttemaailm, rahvuslik vaatenurk ja feministlik perspektiiv, kuid kellele on järelpõlvede poolt antud üsna ühekülgeid hinnanguid. Eri ajastutel domineerinud erinevatele maailmavaadetele vaatamata on Suburg olnud ikka ühtmoodi marginaliseeritud. Tõlgendusraamistik, milles Suburgi loomingut ja tegevust on mõistetud, on pikka aega püsinud suhteliselt muutumatuks ning seda peegeldab ka Suburgi biograafiline representatsioon.

Seetõttu on oluline analüüsida, kuid võrd on käsitlused Suburgist tuginenud originaallikadele, nagu Suburgi arvukad avaldatud tekstid, aga ka käsikirjad, kirjad või päevik, kuid võrd aga tema kohta kirjutatule, kellegi teise poolt antud hinnangutele ja tõlgendustele, mis on hilisemate uurijate poolt kriitikata omaks võetud, kandes nii konkreetse isiku kui ajastu väärtushinnanguid ja suhtumisi, kuid olles loonud samas määra ja piirava tõlgendusraamistiku.

Artiklis vaatlen, kuidas ning millistes ideoloogilistes ja diskursiivsetes piirides on kujundatud Suburgi biograafiat eesti kirjandusloos. Artikkel kaardistab nii seni tehtut kui annab uusi lähtepunkte Suburgi põhjalikumale uurimisele.

Lilli Suburgi elust ja loomingust

Lilli Suburgi (1841–1923) tegevus kirjaniku, ajakirjaniku, pedagoogi ja feministina langeb 1880-tesse aastatesse. Ta oli pärit end üles töötanud eestlastest mõisateenijate perest ning perekonna jõukus võimaldas tal saada hea hariduse. Algul õppis Lilli Suburg koos mõisalastega koduõpetaja käe all, seejärel Pärnus Marie von Ditmari erakoolis ning Pärnu Linna Tütarlas-

tekoolis, mis oli tollal naiste jaoks kõrgeimaks õppeasutuseks. Koolist lahkus ta 1859. aastal, omandades veel samal aastal Pärnu kõrgema kreiskooli juures era-elementaarkooliõpetaja õigused (Undla-Põldmäe 2002a, 463). Pärast Pärnu tütarlastekooli lõpetamist pöördus Lilli Suburg tagasi koju, hakates seal õpetama oma nooremaid õdesid ja vendi. Haiguse tõttu oli Suburg sunnitud pikki perioode voodis lamama ning seetõttu luges ta väga palju saksakeelset ilukirjandust ja filosoofilisi, sotsiaalseid ning feministlikke küsimusi käsitlevaid raamatuid, tutvudes Rousseau, Pestalozzi, J. S. Milli ja teiste mõtlejate ideedega. Haiguseaastad kujunesidki Suburgi intellektuaalses arengus otsustavaks, millele lisas omakorda värvi tutvumine Carl Robert Jakobsoniga 1872. aastal, mil Jakobson tuli Väandrasse vallakirjutajaks. 1873. aastal valmis Suburgi esikteos "Liina", mis ilmus alles 1877.

1878. aastal alustas Suburg töötamist ajakirjanikuna ajalehe *Perno Postimees* juures, kuid see karjäär kujunes lühikeseks. Kodus elas Suburg kuni 1880. aastani, mil isatalu müümise tõttu tuli kodust lahkuda ning alustada iseseisvat tööelu. Ta kolis koos kasutütrega, kelle oli adopteerinud paarinädalaselt, Pärnusse, avades seal tütarlastekooli ning osaledes ka avalikus elus. 1881. aastal ilmus Suburgilt jutustus "Maarja ja Eeva", 1887 jutustus "Leeni, ehk igavene käsualune" (Suburg 1887e). 1885. aastal kolis Suburg oma kooli Viljandisse. Seal hakkas ta 1887. aastal välja andma Eesti esimest naistele mõeldud ajakirja *Linda*, mis muutus 1890. aastast nädalaleheks. Majanduslikult kujunes ajakirja väljaandmine aga raskeks ja vähetasuvaks, sest tellijaid oli vähe. Ka haritud (nais)lugejaid, kellele *Linda* ideed oleksid olnud mõistetavad, ei olnud piisavalt. Suburg oli *Linda* toimetaja kuni 1893. aastani, peale seda sai tegelikult toimetajaks H. Prants. 1898. aastal lõpetas Suburgi tütarlastekool Viljandis oma tegevuse ning Suburg kolis elama oma kasutütre juurde Oomuli-Egerile väimehe Jaan Lamba kodutallu, kus ta asutas väikese

erakooli kohalikele eesti lastele. Oomulis elades jätkas Suburg ka kirjutamist: sel perioodil on ilmunud jutustus "Linda, rahva tütar" ning hulk teisi tekste ajakirjanduses. Elu lõpuaastad veetis Suburg Valgas, kus ta 1923. aastal suri.

Suburgi mitmekülgne tegevus oli oma aja kontekstis tähelepanu vääriv. Oma intellektuaalsele andele leidis Suburg väljundi avalikus sfääris, kujunedes ühena vähestest naistest avaliku elu tegelaseks 19. sajandi lõpukümnenditel. Ta võttis sõna ajakirjanduses ning oli ajalehe *Pärnu Postimees* toimetaja 1878. aasta sügisest kuni 1879. aasta detsembrini. Suburgi väljaantud ajakiri *Linda* oli esimene naise toimetamisel ilmunud väljaanne Eestis (Mälk 2000, 168). Avaliku elu edendamisele oli suunatud ka Suburgi tegevus tütarlastekooli rajajana ja pedagoogina ning selleski valdkonnas oli Suburg uute ideede elluvija (Einasto 1969; Undla-Põldmäe 2002b). Lilli Suburg oli ka Eesti Kirjameeste Seltsi esimene naisliige.

Suburgi kirjanduslik tegevus ei piirdunud ainult ilukirjanduse loomisega. Ta kirjutamisvaldkond ulatus ilukirjandusest autobiograafiateni, ajalehesõnumitest ja -artiklitest kuni filosoofiliste esseedeni. Suburgi neli jutustust käsitlevad sootemaatikast ja keskenduvad naise rollile ja võimalustele ajastu kontekstis. Autobiograafilisi kirjutisi hakkas ta avaldama juba ajakirja *Linda* algusaastatel (nt. 1888d) ning need kulmineerusid ta autobiograafiaga (Suburg 1914) ning hiljem pikema perekonnaajalooga "Suburgi perekond" (1923). Samuti on Suburg avaldanud lastejutte (Suburg 1901; 1902; 1903; 1905b; 1923).

Suburgi arvukad artiklid annavad ülevaate ta mõttemaailmast ja ideelisest arengust ning nende temaatika ulatub naisküsimumest ja emantsipatsioonist (Suburg 1879a; 1887a; 1887c; 1888a; 1888b; 1889a; 1891a; 1891d; 1894; 1917) kriitika, eestluse käsitlemise ning filosoofiliste mõtisklusteni (Suburg 1880; 1887b; 1887d; 1888a; 1891b; 1891f; 1905a; 1919a). Ta on avaldanud kirjutisi ka ajastupoliitilistel tee-

madel, kirjutanud karskusliikumisest (Suburg 1891g), koolidest ja tütarlaste haridusest (Suburg 1883; 1884; 1889b; 1891c), laste kasvatamisest (Suburg 1888c; 1891e; 1919b), religioosist (Suburg 1909a; 1911) jne. Paljud Suburgi kirjutised ilmusid *Linda* nõuannete rubriikides, nagu "Näaklemise nurk Neidudele", "Nuramise nurk Naistele", "Kodu ja Kool" jt.

Peale *Linda* avaldas Suburg kirjutisi ka teistes Eesti väljaannetes – ajalehtedes *Pärnu Postimees*, *Sakala*, *Valgus* jm. (nt. Suburg 1879a; 1879b; 1880; 1883; 1884; 1886). Suburg jõudis elu lõpul ka rahvusvahelisele areenile, avaldades ühe spiritistliku sisuga artikli Saksamaal ilmunud ajakirjas *Psychische Studien* (Suburg 1913). Mõtleva ja kirjutava naisena oli Suburg viljakas kõrge vanuseni: tema kirjutisi võib leida veel ka 1920-te aastate alguse perioodikast (Suburg 1920, 1921, 1922a, 1922b, 1922c, 1923).

Taastrükis on Suburgi loomingust avaldatud jutustused "Liina" (1877, 2. tr. 1884, sm. k. 1892) ning "Maarja ja Eeva" (1881), mis mõlemad ilmusid uuesti 1927. aastal A. Raua redigeerituna. Samuti on taasavaldatud üksikuid Suburgi lastejutte (Suburg 1998). 2002. aastal ilmus Aino Undla-Põldmäe koostatud kogumik (Undla-Põldmäe 2002), mis koondab jutustused "Liina", "Leeni", "Linda, rahva tütar", kaks lühikest mälestusteksti ja mahukamad memuaarid "Suburgi perekonna elulugu" ning ainult ühe artikli. Allikapublikatsioonina on taasavaldatud ka Suburgi artikkel "Emancipirt" (Suburg 2004). Suburgi ülejäänud kirjutised – esseed, artiklid, lastelood, lühemad mälestused, kirjavahetused, päevik – on väheste eranditega jäänud omaaegsesse perioodikasse või – käsikirjalistena – arhiivihoidlatesse, eelkõige Eesti Kultuuriloolise Arhiivi. Avaldamata käsikirjadest võib mainida näidendid "Aino Kase" (EKLA, f 122, m 8: 20) või pikemaid kirjutisi "Naesterahva kujud Eesti algupäralises kirjanduses" (EKLA, f 36, m 2: 23) ja "Üks osa vaimu liikumist Eesti ärkamise ajal" (EKLA, f 122, m 7: 25). Viimane oli algselt mõeldud avaldamiseks (Tohver 1935; Undla 1935a,

222), vastusena Anton Jürgensteini arvustusele 1903. aasta *Lindas* (Jürgenstein 1903).

Lilli Suburgi kirjadest on avaldatud ta kirjavahetus J. Köleriga (Treufeldt 1933) ning ilmunud on ka paarileheküljeline katke Suburgi päevikust (Undla-Põldmäe 1987). Suburgi saksakeelne päevik (EKLA, fond 122, m 4: 1), millest on olemas ka osaline eestikeelne tõlge (EKLA, reg. 1992/70), pakubki rikkalikku allikmaterjali tema biograafia ja tegevuse uurimiseks, võimaldades laiemaaltki kaardistada ajastu mõttemalle ning ideelist konteksti.

Kirjutamine kui eneseväljenduse vorm oli Lilli Suburgi lahutamatuks kaaslaseks läbi terve elu, kuigi tema kriitikute etteheidete kõrval on ta ka ise tunnistanud, et eesti keeles kirjutamine on talle mõnikord probleeme valmistanud, sest hariduse sai ta saksa keeles ja see seik on negatiivselt mõjutanud ta eesti keele oskust (Suburg 1914). Isiklikul elukogemusel on olnud Suburgi ideede kujunemises otsustav roll. Nii on isiklikult kogetu pannud teda mõtlema ja kirjutama naisküsimusest, sest ta nägi enda ümber naiste kannatusi ja meeste toorust: "Sain nüüd korraga sellest naisenõudmisest, millest väljamaa kirjadest lugenud olin, aru. Ja, kuidas täit elukorda lõhkuvalt, pidin veel pärastpoole a i n u - õ i g u s e k o l e d a t v ö i m u t u n d a s a a m a. Piibu Jaani tragöödiast saadik ei ole enam naisküsimus mu hingest kustunud – ta on aegamööda kasvanud, mind eluteel tööle ja kirjutama ja kõnelema tõukanud ja sundinud." (Suburg 1914, 47). Ka Suburgi rahvustunne ja selle kajastamine loomingus põhineb isiklikul kogemusel. Selle äratajaks sai saksakeelne Pärnu kõrgem tütarlastekool "nimelt selle läbi, et põlastamise kihvtine nool õrnatundelisesse südamesse lasti" (Suburg 1914, 36). Oma elukogemustele leidis ta intellektuaalset tuge haigus-aastatel loetud kirjandusest, mh. ka Lääne-Euroopa mõtlejate (Kant, Rousseau, Pestalozzi, J. S. Mill jt.) töödest, mille najal ta kujundas lõpuks välja omaenese maailmavaate ja elufilosoofia: "Ta on Rousseault võtnud kasvatuspõhimõtteid,

aga jätnud kõigutamata oma kultuuriusu, on liitnud sellele valgustusaja ja ratsionalismi maailmaparanduspüüdlused ja võibolla ka inimar-mastuse. On toonud lisaks saksa idealistlikust filosoofiast kategoorilise imperatiivi ja Schilleri vaimustatud naisideali. On veel jõudnud näha positivistlikke miljöö- ja pärivusteoriasid ning sotsialistlikku ühiskonnakriitikat. Kõiki neid vastolulisigi elemente ühendab ja pehmitab aga autori suur inimesearmastus koos kõlblustun-dega.” (Undla 1935a, 210)

Lilli Suburgi kuvand 20. sajandi esimesel poolel

Suburgi üks põhjalikumaid uurijaid Aino Undla (hilisema nimega Aino Undla-Põldmäe) on toonud esile, et Suburgi kohta on jäänud kõlama Anton Jürgensteini, Suburgi põhilise arvustaja, ebaobjektiivne, ühekülgsest halvustav hinnang, mille teised on üle võtnud (Undla 1935b, 346). Jürgensteini vaatenurk on paljuski määratlenud Suburgi sõjaeelset retseptiooni ja avaldanud mõju hiljemgi.

Üks esimesi Suburgi käsitlusi leidub K. A. Hermann kirjanusloos (1898), mis paigutub veel 19. sajandi lõppu. Raamatus pole Suburgile pühendatud eraldi peatükki (nagu enamikele eesti autoritele), vaid teda käsitletakse raamatu lõpus proosakirjanikke tutvustavas lõigus. Hermann üldhinnang Suburgi kirjutistele on lühike ja konkreetne, sisaldades nii heakskiitvat mõistmist kui kriitikat: “Lilli Suburg kirjutas jutu “Liina” Eesti tütarlaste elust 1877, teine trükk 1884. See jutt näitab, kuda nimelt enne ja jaolt nüüd Eesti talutütarde käsi linnakoolides käib. Pääle selle kirjutas Suburg “Maarja ja Eeva” 1882. Aastal 1888 sai Lilli Suburg luba ajakirja “Linda” iseäranis Eesti naisterahvastele välja anda. Selles ajakirjas on tema siis ka õige suure hulga kirjan-dust avaldanud, mis muist väga kasulik lugeda, muist ka nõnda, et seda mitte igati hääks ei või kiita. Muidu on Lilli Suburg vaimukas naisterahvas.” (Hermann 1898, 518)

Anton Jürgensteini kirjutistest (Jürgenstein 1903; 1923; 1924; 1925) on kõige kriitilisema hoiakuga 1903. aastal ajakirjas *Linda* ilmunud artikkel “Naesterahva-kujud Eesti algupäralises kirjanduses”, kus Jürgenstein kritiseerib Suburgi naistegelasi (Jürgenstein 1903). “Liinale” heidab ta ette naistegelaste saksikust ning autori saksa-mõjulist keelekasutust, mis on “nii kange, nagu seda ainult sakslane võib kirjutada, kes eesti keelt igapäevases elus ei tarvita, tema naesterahvad on kõige oma olemise poolest Saksa naesterahvad” (Jürgenstein 1903, 96). “Liina” tähtsust näeb Jürgenstein rohkem poliitilisest kui kirjanduslikust seisukohast, leides, et see on siiski Suburgi järgmistest teostest parem. Liina kujus ei ole midagi “positiiv-eestilikku”, ta on näide sellest, milline “Eesti naesterahvas mitte ei pea olema” (98). Kokkuvõtvalt esitab Jürgenstein teose kohta hävitava hinnangu, leides, et Suburg ei tunne eesti naise loomust ja see kajastub ka ta naistegelastes ning seepärast ei sobi need ta raamatud ka eeskujuks eesti naistele (Jürgenstein 1903, 117).

Ka hilisemates kirjutistes on Jürgensteini suhtumine Suburgisse olnud kriitiline. Suburgi surma puhul kirjutatud järelehüüdes iseloomustab Jürgenstein Suburgit sõnadega: “... rahutu ja otsiv inimene, võitlushimuline, ande-rikas, aga tihti riisu iseenesega ja kaasaeglastega ka just oma saatusliku elukäigu tagajärjel” (Jürgenstein 1923, 49). Samuti heidab Jürgenstein Suburgile ette täielikku saksastumist, tema pettumust ja rahulolematust seoses perekonna jõukuse allamäge minekuga, millest Suburg enam üle ei saanud. Saksastumise põhjuseks polnud mitte ainult Suburgi “saksakeelne ja -meelne hariduskäik”, vaid ka lapsepõlv mõisniku majas, mis “tõstis tema nõudmised ja aated elu vastu niisama kõrgele nagu tema seltsilisel. Pärastine elu ja perekonna jõukuse allamäge minek ei vastanud aga kaugeltki enam nende nõuetele. Ja sealt tõusis konflikt eluga, pettumus ja rahulole-matus, millest Lilli ka siis enam lahti ei jõudnud saada, kui ta Jakobsoni mõjul väliselt sakslaste

vastaseks ja eesti naisõiguslaste eestvõitlejaks oli muutunud” (samas, 50). Oma eesti kirjanduse lühiülevaates toob Jürgenstein esile Suburgit kui esimest naisõiguslast, kuid tema üldhinnang Suburgi loomingule on jätkuvalt kriitiline: “Tema luuleand jutustustes on kehvapoolne, kompositsioon hõre, keel raskepärane ja saksa-maiguline” (Jürgenstein 1925, 22).

Mihkel Kampmaa oma *Eesti kirjandusloo peajoontes* (1. tr. 1913; 2. trükk 1933) leiab, et võrreldes Jakob Pärnaga on Suburg teisejärguline kirjanik (Kampmann 1913, 137). Suburgi eluloo narratiivi ilmub siin ka viide kibestumisele: Kampmaa väidab, et seoses ajakirja *Linda* väljaandmisega tekitas negatiivset vastukaja Suburgi naiste õiguste eest seismine ja “see tegi avaliku tegelase meele kibedaks, iga arvustuse vastu hellikuks ning usaldamatuks” (140). Kampmaa rõhutab C. R. Jakobsoni olulisust Suburgi kirjandusliku tegevuse mõjutajana (“Jakobson see oligi, kes Suburgist jutukirjaniku tegi”, 137) ja nimetab Suburgi ilukirjanduslikku loomingut “puhtalt tendentsjuttudeks”. “Liina” kohta väidab ta, et see äratas oma eesmärgi, “rahvusliku põhiidee” pärast suurt tähelepanu ja ärevust saksa ajakirjanduses. “Maarja ja Eeva” on aga vastuseks sakslaste etteheidetele. Kokkuvõtvalt leiab Kampmaa, et Suburg oli haritud ja edumeelne naine, kes astus välja silmakirjaliku vagaduse, joomatõve ja naise allasurumise vastu. “Seda teeb tema suure vaimustuse õhinaga ja tusedusega, kuid vahel närvilikult, eksalteritult, teravalt ja torkavalt” (139).

Villem Ridala õpiku *Eesti kirjanduse ajalugu koolidele* (II tr., 1925) II osas leidub suhteliselt põhjalik, kuigi paljuski Anton Jürgensteini seisukohtadele toetuv Suburgi käsitus, mis annab detailse ülevaate Suburgi elust. Kuigi raamat on mõeldud koolidele, toob Ridala ka allikaviiteid nii Suburgi teostele kui käsitlustele Suburgist. Ridala annab ülevaate ka Suburgi loomingust. Hinnang “Liinale” on kriitiline; heidetakse ette jutu vähest kunstiväärtust (tegelaskujutuses puudub vajalik sügavus, loos on palju “välispi-

dist”, “konventsionaalset”, nagu härraste kujutuses ja peokirjeldustes), kuid rõhutatakse samas ka selle teatavaid positiivseid jooni, peategelase tõetruud kujutust ja autobiograafilisest laadist tingitud elulisust: “Liinas seab Suburg Eesti rahvusliku haritud naise tüübi, tõsi küll veel üsna pääliskaudistes joontes esitatud, üles” (Ridala 1925, 112). Jutustused “Maarja ja Eeva” ning “Linda” saavad Ridalalt karmima hinnangu, näiteks heidetakse jutustusele “Linda” ette “ebamäärast üleüldisust” (115). Kokkuvõtvalt leiab Ridala, et Suburg toob oma juttudega eesti kirjandusse naisküsümuse ja on “tendentsilise naiskirjanduse” alustajaks. Suburgi jutud on nagu Jakob Pärna omadki “ainult Jakobsoni rahvuslike ideede illustratsioonid” (116) ja sellest tuleneb ka nende kunstiline nõrkus.

Suburgi retseptiooni on sõjaeelsetel perioodil kujundanud ka jutustuste “Liina” ning “Maarja ja Eeva” taastrükkid 1927. aastal, millest esimene ilmus koos August Raua eessõnaga. Eessõnas käsitletakse detailselt Lilli Suburgi elulugu ja isiksust ning see narratiiv sisaldab Anton Jürgensteini seisukohtade järelkajana (Undla 1935b, 346) otseselt negatiivseid hinnanguid Suburgi kohta. Suburgit nähakse kui isikut, kes oli igal pool “harjunud nägema kiusu ja urgitsemist oma isiku vastu” (10), samuti iseloomustatakse teda suuruse- ja tagakiusamismaaniat põdevana, mis väljenduvat ka tema teostes (11). Määratledes Suburgi rolli kirjanikuna väidab A. Raud, et Suburg ei ole “kirjanikuna kuigi tähtis, ka mitte ärkamisaja kirjanikkude hulgas” ning ka kirjanikuandi olevat temas vähe (11). Autobiograafilist elementi Suburgi teostes peab A. Raud alaväärseks, teoste taset vähendavaks. Suburgi loomingu positiivse väärtusena tuuakse esile naisküsümuse püstitamist ja naisõiguslasena nähakse Suburgis võimalikku eeskuju “paljudele meieaja naistele” (13).

Aino Undla põhilised Suburgi-uurimused paigutuvad samuti sõjaeelsetesse aega. 1935. aastal kirjutas ta mahuka, Eesti Akadeemiliste Naiste Ühingu poolt auhinnatud käsikirjalise

uurimistöo "Esimesed eesti naiskirjanikud, nende kujunemine, anded ja ideaalid" (Undla 1935a), kus käsitles kõrvuti Lydia Koidula ja Lilli Suburgi elu ja tegevust. 1935. aastal avaldas ta ka Suburgi päevikut ja jutustust "Liina" võrdleva artikli, mis oli tegelikult eelmainitud uurimuse üks väike osa (Undla 1935b). Tervikuna on selle uurimuse Suburgit käsitlev peatükk jäänudki käsikirja, kuigi osaliselt on ta seal esitatud seisukohti kasutanud hilisemates artiklites ja Suburgi *Kogutud kirjatööde* järelsõnades (Undla-Põldmäe 1966; 1969; 1981; 1987; 2002a; 2002b; 2002c). Ent oma aja kontekstis, sõjaeelsel perioodil, ei pääsenud need (v.a. artiklina avaldatud) seisukohad avalikku diskursust mõjutama.

Aino Undla uurimistöo Suburgist ongi senini jäänud kõige põhjalikumaks nii elu- kui loominguolulises osas. Rikkalikule allikmaterjalile tuginev uurimus annab ettekujutuse Suburgi kujunemisest, selle vaimsetest eeldustest ajastu ideestiku taustal, Suburgi tegevuse eri tahkudest nii kirjaniku, ajakirjaniku, pedagoogi kui avaliku elu tegelasena. Põhjalikumalt analüüsib Aino Undla Suburgi ilukirjanduslikke tekste ja Suburgi asutatud naisteajakirja "Linda", tuues uusi vaatenurki Suburgi tõlgendusse. Näiteks võrreldes Suburgi päevikut ta esikteose "Liinaga" on ta tõestanud "Liina" kui autori päevikule tugineva autobiograafilise teksti originaalsust, vähendades C. R. Jakobsoni arvatavat mõju, sest "päevik vastutab õige suure protsendi teose motiivide eest" (Undla 1935b, 354). "Liina" kohta antud hinnangus toob Aino Undla esile teose ideelise julguse oma aja kontekstis, leides samas, et õnneliku lõpuga trükiteos on igavam kui algkäsikirja analüüs tühja jooksvast inimelust: "Oleks olnud küllaltki huvitav teema ärkamisaja haritud naise traagika, keda ähvardab üksijääk vastava eesti seltskonna puudumisel, kui tahetakse hoiduda saksameelsetest ringidest. Aga mis mõte oleks olnud tol ajal niisugusel, peaaegu J. Aho "Õpetaja proua" umblootusetusega lõppeval teosel." (Undla 1935b, 354).

Aino Undla leiab, et Suburgi oma ajast ees olevate maailmavaateliste otsingutega võrreldes näib tema kirjandusliku ande areng katkendlikuna. Püüdes mõista selle põhjusi, pöörab ta tähelepanu ka sooliste aspektidele Suburgi kui nais autori loomingus ja määratleb Suburgi ande laadi naiselikuna. Ta leiab Suburgi loomingust teisigi naistele omistatud jooni, "enamikus just puuduste hulka arvatavaid", nagu objektiivse vaatlusande puudumist või ebahühtlast kompositsiooni. Ta väidab, et Suburgi teosed õnnestuvad niipalju, kuivõrd sinna on sulandatud autobiograafilist ainet, aga viitab ühtlasi ka Suburgi ande arengemisvõimelisusele. Samuti näeb ta vastuolu Suburgi ajastu esteetiliste nõudmiste järgi kohandatud loomingu ja ta tegeliku andelaadi vahel, mis ei võimaldanud ta andel esile pääseda: "Koguni teise pildi saame aga kui vaatlеме realistikumas stiilis hoitud puht-memuaarilisi kirjutisi ja veelgi vastuolulisemaks muutub olukord, kui meenutame autori filosoofilist laadi arutlusi, mis tavalisti naiselikkudele annetele saavutamatud. Nende jõulise naturalismini ulatuv sõnastus, karedasõnaline pildikus, julged võrdlused, tunnustavad autori suurt tundejõudu ja fantaasiaelavust. Ja peaaegu julgeks väita, et naturalistlik kirjandusvool oluiski Suburgi õige ja võltsimatu ande vabastajaks, kuna mõjustistele alluv autor novellikirjanduses on kergesti vale teele juhitud ajajärgu magemagusast nõudmisest. Ja kuna on ka küllalt tugevalt verre imbunud väikekodanliku seltskonna muljed kasvua vastuvõtlikku meelde. Ta ande iseärasus on veelgi intellektuaalse laadi ülekaal, nagu selgesti ilmneb "Lindas", võime anda talle veelgi esimese naisfilosoofi hüüdnime." (Undla 1935a, 232) Suburgi ande intellektuaalset laadi ongi ainsana märganud Aino Undla, hilisemad Suburgi käsitlejad ei ole seda aspekti ta loomingus tähele pannud ega oluliseks pidanud. Tervikuna näeb Aino Undla Suburgi loomingut vastuolulisena, realiseerimata arenguvõimaluste ja ajastust tulenevate piirangute kontekstis ning need tema seisukohad jäävad püsima ka ta hilisemates kirjutistes.

Sõja-aastatestki pärineb lisaks üks lühike ajalehekirjutis Suburgi kohta, tähistamaks Suburgi 20. surma-aastapäeva. Selle autor Oskar Kuningas, kes on Suburgit käsitlenud hiljemgi (Kuningas 1966a, 1966b), näeb Suburgi rolli teerajajana: “Oma paarikümne-aastase avaliku tegevuse kestel suutis siis L. Suburg saavutada küllaltki tõhusaid tulemusi, mis sunnivad meid vaatama sellele naisvõitlejale tõsise austusega. Imestama paneb ainult see “mehisus”, millega mõned kaasaegsed ladusid kõik ta ebaõnnestumised üksnes Suburgi isiklike nõrkuste (kel neid pole!) arvele, tegemata katsetki leida selleks ka toonaste olude kitsuses peituvaid põhjusi.” (O. K. 1943, 4).

Lilli Suburgi rolli eesti eksiilkirjanduse diskursuses näitab ilmekalt fakt, et Gustav Suitsu *Eesti kirjandusloos* (1953) ja Karl Ristikivi *Eesti kirjanduse loos* (1954) pole Suburgit üldse mainitud. Päris mööda mindud Suburgist siiski pole, sest mõneleheküljeline Suburgi käsitlus leidub Helmi Mäelo raamatus *Eesti naine läbi aegade* (1957, 33–41), mis esitab kronoloogilises perspektiivis eesti kultuuriloos oluliste naiste lühibiograafiaid, küündimata küll Suburgi loomingu analüüsini.

Nõukogude perioodi Suburgi elu- ja loomingu loo kujutamises

Nõukogude perioodi Suburgi-käsitlused tuginevad suures osas juba varem kinnistunud seisukohtadele ning uuenduslikuma lisandusena iseloomustab neid lähtumine klassipositsioonilt, mis oli nõukoguliku kirjanduskäsituse vältimatuks eeltingimuseks. Nõukogude aja kontekstis oli Suburgi feminism vastuvõetavam kui tema kirjanduslik loomingu või rahvuslik meelsus, mis on tekitanud etteheiteid saksluses ja väheses rahvalikkuses. Kuigi sellise seisukoha algeid võib näha juba Suburgi sõjaeelse retseptisioonis, kinnistus see nõukogude perioodil lõplikult Suburgi kuvandi osaks.

Üks esimesi nõukogudeaegseid ülevaateid Lilli Suburgist leidub Villem Altoa õpikus *Eesti kirjanduse ajalugu* (1946). Villem Altoa tekstist on tunda ajastule iseloomulikku, sest Suburgi loomingu tõlgendatakse marksistliku klassivõitluse võtmes. Näiteks “Liinale” heidab Altoa ette vähest rahvalikkust ja “töörahvale võõrast ilmet” sündmustikus. Ideeliselt peab Villem Altoa “Liinat” progressiivseks. Nõukogulik lähenemine ei ole siiski Altoa käsitluse domineerivaks jooneks; ajastukohased tõlgendused jäävad pigem illustratiivseteks lisandusteks, oluliselt muutmata käsitluse üldjoontes asjalikku ilmet. Tekstist on tunda, et Altoa toetub Aino Undla Suburgi-uurimusele (Undla 1935b), näiteks toob ta “Liinat” käsitledes esile selle, et teose autobiobiograafiline aines on võetud Suburgi päevikust. Etteheited “Liinale” on seotud jutustuse “väheses rahvalikkusega”: “Tegevus areneb võõras linnamiljööös, tegelasi pole näidatud töös ja tegevuses, vaid lausa pidutsemas. See annab sündmustikule peenutseva, töörahvale võõra ilme. Ideeliselt on Liina progressiivsem, kui seda oli ta ilmumisaegne eesti rahvuslaste programm. Tollal oli nõudeks üheõiguslus ja sellele baseeruv leplikkus mõisnikega (vrd. Jakobsoni näidendit “Arthur ja Anna” 1872, s.o. aasta enne “Liina” kirjutamist, ja Pärna jutustusi “Juhan ja Adele” 1879 ja “Must kuub” 1883). Nii on Suburg esimene, kes meie kirjanduses propageerib täielikku lahtilöömist sakslusest. Tõsi küll, ta joondub oma järgmises teoses “Maarja ja Eeva” (1881) käibel olevate programmiliste nõuetega. Seal sõlmitakse mitu abielu eestlaste ja sakslaste vahel” (Altoa 1946, 106–107). Altoa rõhutab ka Suburgi maailmavaate vabameelsust ja toob teda esile kui esimest naiste õiguste eest võitlejat, keda ei rahuldanud naistele määratud piiratud roll ja “kes nõudis naisele väärikat kohta mehe kõrval nii koduses elus kui ühiskonnas” (Altoa 1946, 107). “Sakslusest lahtilöömise” ja naiste õiguste eest võitlemise rõhutamine seostavad Altoa käsitlust nõukoguliku lähenemisviisiga.

Nõukogude perioodil ilmusid ka Aino Undla-Põldmäe ajalehekirjutised ja uurimuslikud artiklid Suburgist (Undla 1947; Undla-Põldmäe 1966; 1969; 1981; 1987), mis toetusid suuresti ta sõjaelsele uurimistöele ja mida – erandina – ei varjundanud eriti nõukogulik retoorika. Aino Undla-Põldmäe ühes varaseimas nõukogude perioodil avaldatud ajaleheartiklis “Naiste emantsipatsiooni pioneer” (1947) seisneb nõukogulike seisukohtadega arvestamine pigem Suburgi käsitlemises C. R. Jakobsoni võitluskaaslasena rahvusliku liikumise kontekstis. Sisuliselt aga annab Aino Undla ülevaate Suburgi elust ja tegevusest, kirjeldab ta maailmavaate arengut ja näitab teda kui oma ajast ees olevat mõtlejat, kes seisib alati vaeste ja rõhutute poolel.

Seevastu ajaloolane Karl Laigna on kümme aastat hiljem esitanud Lilli Suburgi rollist ametliku, nõukogude ajaloo põhimõtetele tugineva käsitluse, mille seisukohad on üle võetud ka hilisemasse “ametlikku” kirjanduslukku. Laigna rõhutab Suburgi ilukirjandusliku loomingu kunstilist väheväärtuslikkust, kuid toob esile ta rolli võitlejana ja eesrindlike ideede propageerijana: “Suburg oli aktiivne võitleja eesti rahvusliku liikumise demokraatlikus leeris. Selena tuleb teda ka hinnata. Ei ole põhjust üles puhuda tema ilukirjanduslikke teeneid, kuid kirjanduslugu ei tohi temast ka täielikult mööduda. Veel enam põhjust on Suburgist kõnelda Eesti ajaloos, eriti kultuuriajaloos.” (Laigna 1956, 4).

Endel Sõgla toimetatud *Eesti kirjanduse ajaloo* II köite (1966) Suburgi käsitlus, mille autoriks on Oskar Kruus, kujutabki endast ametlikku Suburgi elu- ja loomingulookirjutust, mis on saanud Suburgi nõukogudeaegsete käsitluste aluseks (nt. Kruus 1971; Nirk, Sõgel 1975). Sealt pärit seisukohti leidub ka veel taasiseseisvumisjärgses *Eesti kirjandusloos* (2001).

Suburgi eluloo kirjeldus selles nõukogude-

iseloostatakse Suburgi ja Koidula suhteid Pärnu tütarlastekoolis hea vahekorra muutumisega “sügavaks lõheks”, Suburgi vanemaid peetakse “saksikuks”, karjamõisa Waldburgi nimi on “uhkeldav”, perekond sai “mõisnikusarnasteks” ja harrastas “mõisalikku” eluviisi. Rõhutatatakse C. R. Jakobsoni rolli Suburgi kujunemises ja maailmavaatelistes otsingutes, püüdes näidata, et Suburg kuulus Jakobsoni leeri, toetades Jakobsoni rahvuslikku aadet. Räägitakse nii Suburgi tütarlastekoolist kui ajakirjast “Linda”, kusjuures viimast käsitlev lõik on asjalikum ning neutraalsemas stiilis kui ülejäänud tekst.

Suburgi loomingu käsitluses määratletakse ta peateoseks “Liina”, mida ta “hiljem ei suutnud ületada”, ning jutustuse menu põhjusena nähakse tema ilmumist rahvusliku liikumise kõrgajal, “mille ideedele ta hästi vastas”, ning autobiograafilisust, päeviku kasutamist algallikana. Etteheited “Liinale” lähtuvad osalt ka marksistlikust käsitlusest ja klassipositsioonilt antud hinnangust (nt. on olustikus vähe rahvalikku), mis meenutab Altko käsitlust. Kuigi rõhutatatakse “Liina” osa “rahvusliku mõtteviisi propageerijana”, siis naiste õiguste teemat “Liinas” peaaegu ei puududata. “Liina” taandataksegi rahvusliku temaatika ja klassivõitluse teenistusse, mis oli nõukoguliku käsitluse ideoloogiliseks eelduseks – rõhutada klassivõitluse kaudu kirjanduse ideoloogilist rolli. Samasugune ideoloogiline hinnang tabab ka Suburgi järgmist jutustust “Maarja ja Eeva”, mida peetakse “Liinaga” võrreldes ideoloogiliselt tagurlikumaks. Jutustust “Linda, rahva tütar” hinnatakse progressiivsemaks. Tuuakse ka esile “Linda” naisõiguslikku ideestikku. Teost võrreldakse K. Krimmi ja Chr. Kannikese jutustustega, kuid see jäävat Vilde ja Liivi teoste varju. Suburgi memuaaride “Suburgi perekond” kohta antud hinnang on tunnustavam, kuid ette heidetakse nende “subjektiivsus ja ebakriit-

lik produktsioon väikesemahuline. Kuid oma aktiivse tegutsemistahte ja algataja-osa tõttu tõusis ta ajajärgus esile. Suburg oli Eestis esimene naiste õiguste eest võitleja, keda ei rahuldanud baltisaksalik konservatiivne vaade, mis naise tegevuse sfääri piiras kolme *K*-ga (*Kinder, Küche, Kirche*). C. R. Jakobsoni mõjul suhtus kirjanik kirikusse ning pastoreisse eitavalt. Oma ilukirjanduslikes teostes ning artiklites nõudis ta naisele väärikat kohta mehe kõrval perekonnas ja ühiskondlikuski elus. Nagu kirjatöödega, nii püüdis Suburg ka oma tütarlastekooliga ning esimese naisteajakirjaga kasvatada uut laimat silmaringi ja rahvusliku mõtteviisiga naiste põlvkonda” (Eesti Kirjanduse... 1966, 356).

See nõukogude ideoloogiliselt positsioonilt antud hinnang, mis mõtestab Suburgi loomingu klassivõitluse vaatenurgast (mille ideoloogiliseks raamistikuks oli arusaam algupärasest jutukirjandusest kui rahvusliku liikumise ideede propageerijast ja feodaalkorra igandite vastu võitlejast), ei küüni eelkõige klassivõitlusliku lähenemise tõttu mõistma Suburgi loomingu eripära. Kuigi tunnustatakse Suburgit naisõiguslasena, on hinnang tema kirjanduslikule loomingu kriitiline, nähes seda “väikesemahulisena” ja tema annet “tagasihoidlikuna”. Ka Suburgi memuaaridele heidetakse ette nõukoguliku klassivõitluse seisukohalt problemaatilisi jooni – “subjektiivsust ja ebakriitilisust”, seega selge klassipositsiooni puudumist. Selle nõukogulikult kriitilise hinnangu järelkajad on jäänud püsima osalt tänaseni.

Lilli Suburgi kuvand tänapäeval

Kaasaegset Lilli Suburgi-kuvandit iseloomustab varasemaga võrreldes suurem varjun dirikkus, sest nõukogudeaegne kinnistunud kuvand on hakanud tasapisi muutuma tänu ühiskonna vabanemisele ideoloogilisest survest ning võimalusele tuua esile uusi ja mitmekesi-

seid seisukohti. Taasiseseisvumisaja algul taas toodetakse siiski veel nõukogulikele, eelkõige 1966. aasta kirjandusloos seisukohtadele toetuvat Suburgi-kuvandit (Kruus 1995; Kruus, Puhvel 2000), mis võetakse kokku uues *Eesti kirjandusloos* (2001). Sealne kokkusurutud Suburgi-käsitlus, ilmudes vahetult enne Suburgi *Kogutud kirjatöid* (2002), annab Suburgi kirjanduslikule loomingu kriitilise hinnangu. Jutustuse “Liina” puhul heidetakse ette, et “psühholoogiline kude, keel ja stiil jätavad soovida”, järgmised Suburgi jutustused aga ei küüni väidetavalt kunstiliselt kõrgele. Rõhutatakse Suburgi memuaaride “Suburgi perekond” tähtsust rahvusliku liikumise perioodi kajastajana, s.t. neile omistatakse väärtust pigem rahvusliku ajalookirjutuse, mitte autobiograafia kui omaette žanri seisukohalt, mida teos õnnestunult edendas. Tuuakse esile ka Suburgi tegevus ajakirjanikuna “naisküsimuse püstitamises” ning ajakirja “Linda” roll kriitika arendamises ja rahvahariduslikus osas. Samas ei kirjutata sõnagi Suburgi tütarlastekoolist, rääkimata viitamisest selle kultuuriloolisele tähtsusele. Käsitluses vastandatakse taas kord Suburgit Koidulaga, võimendades stereotüüpi Suburgi väiksemast andest ning määratledes sedakaudu ta positsiooni marginaalsena. Kokkuvõttev hinnang kõlab järgmiselt: “Tagasihoidlikuma andega L. Suburg ei kerkinud Koidulaga võrreldavale positsioonile, kuid tema tegevus mõjus oma ajas siiski mitmeti tähenduslikuna” (Annus, Järv jt. 2001, 95).

Tänapäevase Suburgi kuvandi kujunemises on kõige rohkem kaasa rääkinud Aino Undla-Põldmäe koostatud ja järelsõnadega varustatud Lilli Suburgi *Kogutud kirjatööd* (2002), mille käsikiri valmis tegelikult juba nõukogude aja lõpul, kuid mis ilmus alles pärast koostaja surma. Algselt oli Aino Undla-Põldmäel plaanis avaldada Suburgi valitud teosed kahes köites, kuhu oleksid ta ilukirjanduslike teoste ja memuaristika kõrval kuulunud ka Suburgi päevik ja valik artikleid (Veiper 1990). Kuna see kavatsus ei saanud teoks, jäi Suburgi tööde

väljaanne ühekõiteliseks ja ei kajasta seega ta loominguga üht olulist poolt, mille kaudu avaneks Suburg kui mõtleja.

Aino Undla-Põldmäe järelsõnad (Undla-Põldmäe 2002a, 2002b, 2002c) Suburgi tööde valimikule on ta sõjaeelsete uurimuste (Undla 1935a, 1935b) ning käsikirja jäänud eeltööde ettevaatlikud übersõnastused, kohandatud nn. rahvaväljaande vajaduste ja stiiliga. Näiteks puuduvad neis allikaviited, mis muudab allikate ja neil põhinevate seisukohtade väljaselgitamise lugeja jaoks keerukaks. Tegemist on siiski väga olulise teosega, mis kujundab ümber Suburgi kuvandit. Raamatu järelsõnad avavad Suburgi loominguga ja tegevuse tagamaid, avardades arusaamu ta isiksusest ning ajastu ideelisest kontekstist. Ka Suburgi loominguga taasavaldamise fakt iseenesest on tähenduslik, vormides uue tekstikogumi lisamisega ümber kirjanduslikku kaanonit, mille kujunemises mängibki olulist osa tekstide väljaanne kui kaanonit loov fakt. Kuigi tegu pole tekstikriitilise väljaandega, mistõttu Suburgi tekste on ka keeleliselt redigeeritud, muutes nad tänapäeva seisukohast loetavamaks, asetab teos Suburgi loominguga uude taustsüsteemi juba ainuüksi oma mahukuse tõttu. See muudab ettekujutust Suburgi ilukirjanduslikust toodangust kui "napist" ja kunstiliselt küündimatust, esitades seda küllaltki mahuka ja samas eripärasena.

Aino Undla-Põldmäe asjatundlikud järelsõnad Suburgi tegevuse eri tahkudest toovad esile isiku ja ajastu vastuolud. Suburgi kui oma aja kontekstis väga haritud naise tegevusvälja kitsendasid ühelt poolt ühiskonna võimalused ja teisalt jäigad soorollid, mis piirasid naiste osalemist avalikus elus. Aino Undla-Põldmäe rõhutab, et Suburg oli mõtete ja tegudega oma ajast ees (Undla-Põldmäe 2002, 479). See ongi üheks põhjuseks, miks teda ja ta tegemisi ei mõistetud ei ta eluajal ega tema hilisemate kriitikute poolt.

Muutustele altimad on olnud võõrkeelsele lugejale suunatud Suburgi-käsitlused: lisaks Suburgi *Kogutud kirjatööde* lühiretsensioonidele

ingliseelse lugeja jaoks (Kronberg 2003; Henrikus 2004) on põhjalikumad ülevaated tema elust ja tegevusest leidnud tee saksakeelsesesse eesti kirjanduse ajalukku (Hasselblatt 2006) ning inglisekeelsesesse ülevaate teosesse naisliikumisest Ida-, Kesk- ja Lõuna-Euroopas (Tamul, Lätt 2006). Need käsitlused ei toetu valitsevale kirjandusajaloo diskursusele, vaid autorid on püüdnud luua uutset vaatenurka Suburgi elu ja tegevuse mõistmiseks.

Cornelius Hasselblatti mahukas saksakeelne eesti kirjanduse ajalugu (2006) vaatleb Suburgi elu ja tegevust eesti kirjanduse ajaloo kontekstis, rõhutades Suburgi tähtsust nii feministi, pedagoogi, kirjaniku kui ajakirjanikuna. Autor väidab, et Suburgi rolli eesti kultuuriloos ei saa määratleda sirgjooneliselt ja ühetähenduslikult. Samuti viitab autor Koidula ja Suburgi vastandusele eesti kirjanduslookirjutuses, kus Suburg on sattunud automaatselt kaotaja rolli kui Koidula oletatav vastane (Hasselblatt 2006, 287).

Käsitlus esitab Suburgist värskema vaatepunkti kui (varasemad) eestikeelsed kirjanduslood, tuues esile diskursiivse raamistikuga, milles Suburgi ja ta tegevust on tõlgendatud. Antakse ülevaade Suburgi eluloost ja ta tegevuse eri tahkudest, sealhulgas tutvustatakse ka Suburgi ajakirjanduslikku tegevust ajakirja "Linda" loomisega. Analüüsitakse Suburgi ilukirjanduslikku loomingut, keskendudes jutustusele "Liina", mis kuulub varasema eesti proosa tähtsamate dokumentide hulka. Kuigi "Liina" kohta leiab autor, et puhttehnilisest küljest on sellel puudujääke, kindlustas Suburg sellele vaatamata teosega endale koha eesti kirjandusloos, sest probleemistikku, mida "Liinas" kirjeldati, polnud kunagi varem niimoodi käsitletud. See selgitab ka "Liina" suurt edu, sest raamatu 2000 eksemplari müüdi kiirelt läbi, nii et 1884. aastal anti raamatust välja kordustrükk ja 1892. aastal tõlgiti see soome keelde. Suburgi hilisemate jutustuste vähese edu põhjusena näeb autor nende ilmumist teistsuguses kontekstis. (Hasselblatt 2006, 289)

Inglisekeelsele lugejale suunatud Ida-, Kesk- ja Lõuna-Euroopa naisliikumise ülevaate teose Suburgi-käsitlus (Tamul, Lätt 2006) on samuti vaba traditsioonilistest Suburgi elulookirjutusega kaasnevatest negatiivse varjundiga hinnangutest, püüdes selle asemel anda ülevaadet Suburgi elu ja tegevuse erinevatest aspektidest ning tuues esile Suburgi kui Eesti esimese feministi oma aja kontekstis. Lisaks detailsele ülevaatele Suburgi eluloost käsitletakse ka ta loomingut, eelkõige jutustust "Liina" ja sellele osaks saanud reaktsioone eesti ja baltisaksa ringkondades, ning ka Suburgi hilisemaid teoseid "Maarja ja Eeva", "Leeni", "Linda, rahva tütar".

Suburgi erandlikkus oma aja sotsiaalse reeglistiku kontekstis leiab samuti äramärkimist: näiteks fakti, et Suburg adopteeris üksiku, vallaalse naisena väikese kasutütre, interpreteeritakse kui julget ja enesekindlat sammu traditsioonilisel perekonnamodelil põhinevas ühiskonnas (Tamul, Lätt 2006, 545). Käsitletakse ka Suburgi suhet 20. sajandi alguse naisliikumisega, sest Suburg sai 1916. aastal Tartu Naisseltsi auliikmeks, samuti asutati Tartu Ülikoolis 1923. aastal Lilli Suburgi nimeline stipendium naisüliõpilaste toetuseks.

Kirjanduslookäsitluste kõrval on Suburgi kuvandi kujundamises oma roll ka ajakirjandusel, mis võib olemasolevaid hoiakuid nii võimendada kui ka muuta. Ajakirjanduses on Suburgile pisut tähelepanu pööratud eelkõige seoses tema juubelitega (nt. Eisen 1991; Kanoshina 2001; Loik 2006), kuid uusi vaatenurki esitab nendest ainult ajaloolase Ramon Loigu käsitlus. Kirjutises nähakse Suburgi elutööd mitmetahulise mana, kui ainult feminismi vaatenurgast, rõhutades ta võrdõiguslikkuse sõnumi aktuaalsust kogu ühiskonnale tänapäevani. Tunnistatakse Suburgi oma ajast ees olemist ühiskonnas, kus tütarlaste haridus piirdus üldiselt vaid kolme klassiga külakoolis. Kuna artikli tonaalsus on Suburgi ideid ja tegemisi mõistev ja puuduvad Suburgi eluloonarratiivi traditsiooniliselt kuuluvad etteheited, toob käsitlus Suburgi kuvandisse

positiivse(ma) joone, avades sel moel võimaluse kuvandi ja selle kaudu ka kaanoni muutumiseks.

Lilli Suburgi isiksus

Lilli Suburgi kuvandil on veel üks tahk, mis on nähtamatu allhoovusena tema biograafiaga kaasas käinud. See on Suburgi isiksus, ta tegutsemis- ja väljenduslaad, mis ei mahtunud ajastu soolisse mudelisse, naistele etteantud raamidesse. Aino Undla on tõdenud: "Vähestel on olnud Lilli Suburgi vaenustatud isikule öelda sooje sõnu, sama vähesed on tema annetest aru püüdnud saada" (Undla 1935a, 228). Suburgi isiksuseomaduste suhtes ongi sageli väljendatud kriitilisi seisukohti. Tuntuimaks kriitikuks on olnud Anton Jürgenstein, kes veel Suburgi surma puhulgi kirjutatud artiklis rõhutab tema "iseenesega ja kaasaeglastega riius olemist" (Jürgenstein 1923, 49) või peab aastajagu hilisemas kirjutises Suburgi iseloomu "hüsteeriliseks" (Jürgenstein 1924, 399).

Suburgi kainen mõistust ja ratsionaalsust on tõlgendatud negatiivses võtmes kui küündimatust mõista loomingulist põlemist ja luulet (Tohver 1935, 452) ning Suburgi iseloomu kohta on väidetud, et see olnud "loomult tundlik, kergesti haavuv, auahne ja närviline" (Tohver 1935, 451).

Ühena vähestest on Aino Kallas näinud Lilli Suburgit positiivsemas valguses: "Ka Lilli Suburgis on sedasama elektrit olemas, sädemekene ajavaimust pea pool sada aastat tagasi. Kui näha tema vanadusesgi nii peenejoonelist ja intelligentset nägu, terve tema aprakehalise olevuse elavust, vaimlist paenduvust, tema häid mälu ja petmata kõneandi, tema osavõtmist kõige oleva ja tuleva vastu, – siis küsib imestanult kas Eesti hariduselu tõesti on olnud ka küllalt rikas, et niipalju vaimlist kapitali, nii palju mootorilist jõudu aastakümnete üksildusesse ja unustusesse jätta." (Kallas 1916, 57).

Suburgi karakter ja väljenduslaad oli terav ja otsekohene, mitte leebe, kütkestav või meeldida püüdev, nagu eeldas ajastuomane naiselikkuse arusaam, ning see on mõjutanud ka ta kirjutiste retseptiooni. Nii on leidnud ka Aino Undla-Põldmäe: "Lilli Suburg oli meie naiskirjanike hulgas see, kelle isiksus tööd kaasatõmbavalt ei hõlbusta, keda kaasaeg eriti ei armasta – okkiline kibuvitsapöösas, solvuv, salvav ja ärrituv. Aga põhimõtete nimel kindel, taganematu, ideejulge, kõikeütlev." (Undla-Põldmäe 1987, 11).

Suburgi isiksuseomadused, mis ei sobinud kokku oma aja naiselikkuse mudeliga, omandasid selles kontekstis negatiivse värvingu ja määratlesid teda (ning selle kaudu ka ta tegevust ja loomingut) kui ebanaiselikkku. Naiselt ei eeldatud otsekohest väljenduslaadi ja oma seisukohtade kaitsmist avalikkuse ees. Suburgi intellektuaalne lähenemisviis võis ajastu soolistest diskursustest taustal mõjuda võõrastavana ja ründavana. Samas ei võetud teda ka meestega võrdväärse partnerina, sest suhtumine naise osalemissse Eesti avalikus elus 19. sajandi lõpukümnenditel oli kõike muud kui vabameelne ja demokraatlik.

Ka Suburgi elukäik ei mahtunud naisele ettenähtud raamidesse. Tollases ühiskonnas, mis põhines traditsioonilisel perekonnamudelil, oli üksikema saatuse valimine julge samm, nõudes otsustavust ja enesekindlust (Tamul, Lätt 2006, 545). Suburg on ka ise oma hilisemates kirjutistes ära märkinud vallaliseks jäämise mõju oma saatusele (Suburg 1914).

Tähelepanu väärrib veel üks aspekt Suburgi kuvandis – ta välimus, mida on peetud ebaatraktiivseks. Suburgi visuaalne imago kajastub temast tehtud fotodel. Kahel Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilinud fotol, millest ühel on Suburg noorena ja teine kujutab teda 75. sünnipäeva puhul peetud austamisel Sihakapuul (EKLA, A-37: 311; A-37: 5077), on osa ta näost kaetud rätikuga. Noorpõlvefotol mõjub rätik võõrkehana, olles lõua varjamiseks seotud ebaloomulikult alt üles, vanas eas tehtud fotol

näib rätik loomulikumana, ealiselt sobiva riie-tumisdetailina ning seda muljet võimendab veel Suburgi asend – käele toetatud nägu. Ajakirjanduses leidub veel kaks vanemaa fotot, kus rätik katab samamoodi paremat põske (Jürgenstein 1923, 51; *Postimees* ... 1909, 35). Rätikut kasutas Suburg oma näodefekti varjamiseks. Tegemist oli kaasasündinud põsepealse südamekujulise kasvajaga, mille eemaldamine Tartu haiglas ebaõnnestus, jättes järele inetu armi, nagu on Suburg oma autobiograafias selgitanud (Suburg 1914, 35).

See välimuse puudujääk on mõjutanud Suburgi eneseusaldust ja selle kaudu mitmeid ta elus tehtud valikuid, kinnitab sama autobiograafia: "Minu meelsuse peale on aga see sündimise plekikene vististi tähtsalt mõjunud. Esiteks: kuulen ma kusagil ühe lapse hädakisa, siis ei hoi mind ei müürid, ohjad tagasi, ma pean appi tõttama. [---] Teiseks: on ehk argdus, mis mind mõnelgi korral on tagasi hoidnud, õnne nokkast vahvalt kinni haarama – nagu sakslased ütlevad – sellest veast võrsunud." (Suburg 1914, 36)

Samas on võimalik, et tavalisest erinev välimus on teatud määral kujundanud ka Suburgi kriitikutest suhtumist ta isikusse ja selle kaudu ka ta tegemistesse laiemalt. Naise puhul on tavaliselt välimusel suurem kaal kui mehe puhul ja puudujääke välimuses on lihtsam seostada "kibestunud feministi" stereotüübiga – see on mõttemudel, mis toimib edukalt veel tänapäevalgi ja mille kaudu on lihtne soosüsteemi kritiseerivaid naisi marginaliseerida. Suburgi puhul võis eripärane välimus, seostatuna ta elukäiguga – teadlikult valitud vallalise naise ja üksikema saatusega – võimendada temas "kibestunud naise" nägemist. See "kibestumus" kanti üle ka ta loomingule.

Vähemalt üks Suburgi kritiseerija, Lydia Koidula vend Eugen Jannsen on ka otsesõnu Suburgi välimust negatiivses võtmes kommenteerinud: "Oli ju Lilli Suburg sündinud vigase näoga, mis noore plika isiku tegi ebameeldi-

vaks.” (Jannsen 1927, 382). Ei ole raske märgata sellist suhtumist taustahoovusena Suburgi teemiste ja loomingu tõlgendust varjutamas. See tuleb eriti esile võrdluses Lydia Koidulaga, kelle visuaalsed kujutised ja tekstuaalsed representatsioonid (nagu näiteks kaasaegsete mälestused) rõhutavad ta välimuse kütkestavust ja silmapaistvust. (vt. nt. Jannsen 1927, 381)

Suburgi vastuolulise kuvandi põhjusi

Suburgi biograafilises representatsioonis võib märgata vastuolulisi jooni. Tema isikule antud kriitilisi hinnanguid on kantud üle ta teemistele ja kirjutistele, mis pole võimaldanud vaadelda neid erapooletu pilguga. Suburgi kuvandi kujunemine toob esile fakti ja fiktsiooni probleemi: kui palju on eluloonarratiivis faktuaalset tausta ja kui palju fiktsiooni, nagu hoiakuid ja suhtumisi, mis käivad eluloonarratiiviga kaasas, kuid pole alati tõestatavad. Sellised hoiakud on mõjutanud Suburgi elu ja loomingu käsitlemist olulisel määral. Ühekülgselt tõlgendamist on soodustanud see, et pole niivõrd toetatud originaalallikatele, s.t. Suburgi enda kirjutistele, vaid talle hiljem kriitikute poolt antud hinnangutele, mida on suhteliselt kriitikavabalt tekstist teksti üle võetud ja korratud. Suburgi loomingu tõlgendustreid on kujundanud ka fakt, et ta kirjutised on olnud taastrükkide vähesuse tõttu kaua aega järeltulevate põlvede jaoks suhteliselt tundmatud.

Koidula kaasaegse ja kooliõena on Suburg saanud pigem kriitiliste hinnangute osaliseks, teda on Koidulale vastandatud kui rivaali ja vähem andekat kirjanikku, kuigi Suburg pole tegelikult Koidulale konkurendiks. Suburgi aktiivne tegevusperiood paigutub hilisemasse perioodi, 1880. aastatesse, kui rahvusliku liikumise kõrgaeg oli juba möödas. Juba ainuüksi seetõttu ei ohusta ta kuidagi Koidula asendit rahvuslikus liikumises. Samuti ei kattu nende tegevusvaldkonnad: Suburg kirjutas eelkõige

jutustusi, esseesid, artikleid, mälestusi ja autobiograafiaid, mitte luulet ja näidendeid, nagu Koidula. Ka oma pedagoogilises ja ajakirjanduslikus tegevuses käis Suburg iseseisvat rada. Seda Koidula ja Suburgi vastanduse aspekti Suburgi representatsioonis on märganud ka Cornelius Hasselblatt, väites, et kirjandusajalookirjutuses on Suburgile automaatselt omistatud kaotaja roll (2006, 287).

Suburgi biograafiline representatsioon seotub kirjandusliku kaanoni küsimusega, viidates nii kaanoni kujunemise eeldustele kui eluloonarratiivi osakaalule selles. Kuigi autobiograafilisus oli Suburgi kirjutiste tugevaks küljeks, on autobiograafia kui žanri marginaalseks peetud asend määratlenud ta loomingu retseptsiooni. Eesti kirjandusloos pole autobiograafiat peetud täieõiguslikuks kirjanduslikuks žanriks, pigem on see paigutatud kirjanduse ääremadele. Autobiograafilise alge suur osakaal on mõjutanud kriitikute suhet Suburgi loomingu: seda on peetud napiks ja selle algupärasuse määra pole alati mõistetud. Näiteks jutustuse “Liina” puhul on sageli rõhutatud Carl Robert Jakobsoni suurt rolli selle sünnis, kuigi teos tugineb tegelikult suures osas Suburgi päevikule. Sageli on kõrvale jäetud ka Suburgi lastejutud, sest lastekirjandustki on peetud teisejärguliseks kirjanduse valdkonnaks. Suburgi publitsistika, ajakirjanduses avaldatud artiklid ei ole samuti mahtunud ta loomingu üldpilti, kuigi need kajastavad intellektuaalsemat poolust, mida Suburg oma ilukirjanduslikus loomingu ei saanud välja arendada.

Suburgi feministlikesse ideedesse on suhtunud kohati positiivsemalt kui tema kirjanduslikesse töödesse või rahvuslikku meelsusesse. On rõhutatud Suburgi kui naiste õiguste eest võitleja rolli, kuid ette on heidetud saksastumist ja selle kajastamist loomingu, näiteks seda, et Suburgi loodud naiskujud pole sobinud rahvuslikuks eeskujuks eesti naistele.

Suburgi saksakeelne haridus ja saksa kultuuritaust oli teguriks, mis võimaldas kriitikutel

teda marginaliseerida. Sellele vaatamata või just seetõttu oli Suburg oma ajast ees, piiriliseja, kelle "murdumine ühest kultuurist, keskkonnast teise" on varju jäänud (Undla-Põldmäe 2002, 479). See oli üheks põhjuseks, miks ta kirjutisi ja tegevust oma aja kontekstis ei mõistetud. Suburg kasvas saksa kultuurikeskkonnast eesti omasse. Saksa kultuurikontekst muutis võimalikuks Suburgi intellektuaalse arengu, sest sealt pärinesid või selle kaudu vahendusi paljud ideed, mida Suburg eesti kultuuriruumis loovalt edasi arendas. Eesti kultuuriruumis puudus sel ajal näiteks omakeelne filosoofiline traditsioon, millele ta oleks saanud toetuda. Suburgi püüdlus saksa alget eesti kontekstis kodustada näitab, et ta nägi ennast eesti mõtlejana.

Ka Suburgi auditoorium oli väikesearvuline. Mitte ainult haritud naisi polnud 19. sajandi lõpukümnenditel vähe, sest eesti (talu)naiste üldine haridustase piirdus tavaliselt küla(valla) kooliga, vaid nappis ka haritlasi ning üldse intellektuaalsete huvidega inimesi. Ühiskonna üldine arengutase ei pakkunud Suburgi ideedele ja tegevusele soodsat pinnast. Suburgi ideed võisid tunduda radikaalsete ja võõrastena toonasel ühiskonnas, kus iga vabamat mõtteavaldust ahistas tsensuur ja kus soorolle piirasid väikekoodanlik baltisaksa konservatiivsus ühelt poolt ning naisi alavääristavad seadused ja tavad teiselt poolt. Võideldes oma ideede ja maailmavaate eest ning väljendades oma seisukohti avalikkuses omaenda nime all, võttis Suburg endale avalikus diskursuses meheliku positsiooni, s.t. asetas end rolli, mis sel ajal (1880-tel) kuulus peamiselt meestele. Ka see fakt võis tema kui naise suhtes tekitada võõristust.

Kriitiline Suburgi-käsitlus tekkis juba 20. sajandi algul. Anton Jürgensteini kirjutised määratlesid paljuski Suburgi loomingut retseptiooni ja kujundasid ta eluloo ning loomingut käsitlust. Nõukogude perioodil, mil asetati rõhk ajastuga sobivale ideoloogilisele tõlgendamisele, mõtestati Suburgi loomingut eelkõige klassivõitluse vaatenurgast. Eraldiseisvaks jäävad Aino Und-

la-Põldmäe Suburgi-uurimused, mille lähtekohtaks on olnud Suburgi elu ja tegevuse põhjalik allikakriitiline analüüs. Need said alguse juba 1930-te aastate keskel, kuid suures osas käsikirja jäänuna ei mõjutanud need oluliselt avalikku diskursust. Nõukogude perioodil jäid Aino Undla-Põldmäe seisukohad Suburgi "ametliku" biograafiakirjutuse varju, leides laiemal kõlapinnal alles Suburgi valitud teoste ilmumisega 2002. aastal. Taasiseseisvumisperioodil on esile kerkinud uusi, värskeid vaatenurki Suburgi elu ja tegevuse uurimises. Võibki väita, et kuigi kirjandusajaloolistes hinnangutes on Suburgi kohta pikka aega kehtinud kinnistunud mõttemallid, on need viimasel aastakümnel hakanud muutuma, viidates kogu Suburgi käsitluse diskursiivse raamistiku muutmise võimalusele.

Allikad:

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv:

Suburg, Lilli. Aino Kase. EKLA, f. 122, m. 8: 20.

Suburg, Lilli. Naesterahva kujud Eesti algupäralises kirjanduses. EKLA, f. 36, m. 2: 23.

Suburg, Lilli. Üks osa vaimu liikumist Eesti ärkamise ajal. EKLA, f. 122, m. 7: 25.

Suburgi, Lilli. Päevik. Sks. k. EKLA, f. 122, m. 4: 1; EKLA, koopiad, m. 394: 1; osaline eestikeelne tõlge: EKLA, reg. 1992/70.

Undla, Aino (1935a). Esimesed eesti naiskirjanikud, nende kujunemine, anded ja ideaalid. EKLA, reg. 1992/70.

EKLA fotokogu, fotod Lilli Suburgist: A-37: 311; A-37: 5077.

Kirjandus:

Annus, Epp; Järv, Ants jt. (2001). *Eesti kirjanduslugu*. Koolibri, Tallinn.

Eesti kirjanduse... = *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites*. II kd. (1966). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kir-

- Jananduse Instituut. Peatoim. E. Sõgel, toim. E. Nirk. Eesti Raamat, Tallinn.
- Einasto, Eva (1969). L. Suburg pedagoogina. *Rmt-s Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloo küsimusi, I*. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 41–58.
- Eisen, Ferdinand (1991). Eesti naine, tule ahju tagant välja ehk 150 aastat Lilli Suburgi sünnist. *Haridus*, 9, 47–49.
- Hasselblatt, Cornelius (2006). *Geschichte der estnischen Literatur: von den Anfängen bis zur Gegenwart*. De Gruyter, Berlin, New York.
- Hermann, Karl August (1898). *Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani*. Tartu.
- Hinrikus, Rutt (2004). Lilli Suburg. Kogutud kirjatööd. *World Literature Today*, Sept., 3–4, 110.
- Jannsen, Eugen (1927). Avalik kiri pr. Aino Kaldale (sünd. Krohn). *Eesti Kirjandus*, 7, 376–385.
- Jürgenstein, Anton (1903). Naesterahva-kujud Eesti algupäralises kirjanduses. *Linda*, 3, 41–43; 6, 96–98; 7, 116–117; 9, 149–150; 12, 202–203; 17, 299–300; 21, 366–367.
- Jürgenstein, Anton (1923). Lilli Suburgi surma puhul. *Eesti Kirjandus*, 2, 49–54.
- Jürgenstein, Anton (1924). Järelsõna Lilli Suburgi poolt “Eesti Kirjanduses” avaldatud “Suburgi perekonna” kohta. *Eesti Kirjandus*, 9, 395–400.
- Jürgenstein, Anton (1925). *Eesti kirjandus. Lühike ülevaade kirjanduse arenemisest*. Asveto, Tartu.
- Kallas, Aino (1916). Lilli Suburg 1841–1916. *Naiste Töö ja Elu*, 8, 57.
- Kanoshina, Silvi (2001). Lilli Suburgi tee aidamehe tütest eesti naisliikumise rajajaks. *Pärnu Postimees*, 1. VIII, 11.
- Kronberg, Janika (2003). Short outlines of books by Estonian authors. *Estonian Literary Magazine* no. 17, autumn, 40–50. <http://elm.einst.ee/issue/17/short>
- Kruus, Oskar (toim.) (1995). *Eesti kirjarahva leksikon*. Eesti Raamat, Tallinn.
- Kruus, Oskar; Puhvel, Heino (koost.) (2000). *Eesti kirjanduse leksikon*. Eesti Raamat, Tallinn.
- Kruus, Oskar (1971). Lilli Suburg. *Rmt-s Naine hanesulega. Kirjutisi naiskirjanikest*. Eesti Raamat, Tallinn, 32–46.
- Kuningas, Oskar (1966a). Pärnu kajastusi Lilli Suburgi loomingus. *Pärnu Kommunist*, 3. VIII.
- Kuningas, Oskar (1966b). Täiendavaid andmeid Lilli Suburgist. *Kommunist*, nr. 114, 24. IX.
- Laigna, K. (1956). Lilli Suburgi osast Eesti kultuuripärandis. *Sirp ja Vasar*, nr. 44, 2. XI, 4.
- Loik, Ramon (2006). Lilli Suburgi aegumatu sõnum. *Pärnu Postimees*, 5. VIII.
- Mäelo, Helmi (1957). *Eesti naine läbi aegade*. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund.
- Mälk, Maret (2000). Eesti naisajakirjanike esimesed põlvkonnad. *Rmt-s Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1904*. Koost. E. Lauk. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 165–189.
- Nirk, Endel; Sõgel, Endel (toim.) (1975). *Eesti kirjanduse biograafiline leksikon*. Eesti Raamat, Tallinn.
- O. K. = Oskar Kuningas (1943). Eesti naisliikumise tee-rajajaid. Lilli Suburgi 20. surmapäevaks. *Postimees*, nr. 33, 10. II, 4.
- Postimees = *Postimees 1857–1907: 50-aastase kestuse mälestuseks*. Tartu.
- Raud, August (1927). Lilli Suburg. *Rmt-s Lilli Suburg, Liina: ühe eesti tütarlapse elulugu, tema enese jutustatud*. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 5–13.
- Ridala, Villem (1925). *Eesti kirjanduse ajalugu: koolidele*. II jagu. 2. tr. Noor-Eesti, Tartu.
- Ristikivi, Karl (1954). *Eesti kirjanduse lugu*. Tõrvik, Stockholm.
- Suburg, Lilli (1879a). Kahe poolega jutukene. *Sakala Lisaleht*, nr. 9, 3. III.
- Suburg, Lilli (1879b). Kaebdus “Revalsche Zeitungis” üle. *Sakala Lisaleht*, nr. 10, 10. III, 1.
- Suburg, Lilli (1880). Ei ole võimalik! ei lähe mitte! *Sakala Lisaleht*, nr. 47, 22. XI.

- Suburg, Lilli (1883). Lühikene kutse läbirääkimisele Eesti tütarlaste koolitamise üle linna "elementar koolides". *Sakala*, nr. 6, 16. II, 1–2.
- Suburg, Lilli (1884). Tütarlaste koolitamisest. *Valgus*, nr. 41, 18. VIII, 4.
- Suburg, Lilli (1886). [Viljandist. Seltsi elust]. *Postimees*, nr. 27, 28. VI, 2.
- Suburg, Lilli (1887a). Sõnakene suguõdedele. *Linda*, nr. 1, 2–4.
- Suburg, Lilli (1887b). Kriitik. *Linda*, nr. 1, 36–37.
- Suburg, Lilli (1887c). Paarrahvas ja üksikud. *Linda*, nr. 2, 66–71; nr. 3, 97–100.
- Suburg, Lilli (1887d). Et nüüd see aeg käes on... *Linda*, nr. 3, 104–107.
- Suburg, Lilli (1887e). Leeni, ehk igavene küsualune. *Linda*, nr. 1, 4–10; nr. 2, 51–57; nr. 3, 83–97.
- Suburg, Lilli (1888a). Emancipirt! *Linda*, nr. 7, 247–250.
- Suburg, Lilli (1888b). Mis piavad meie nüidse-aja Eesti nais-terahva püüdised olema. *Linda*, nr. 3, 79–83; 4, 139–142.
- Suburg, Lilli (1888c). Kodu ja kool. *Linda*, nr. 2, 70–71; nr. 5 ja 6, 236–237; nr. 8, 321–323; nr. 9, 367–369; nr. 11 ja 12, 477–478.
- Suburg, Lilli (1888d). Minu kolm sõbra. *Linda*, nr. 1, 22–28; nr. 2, 67–70; nr. 4, 133–136; nr. 6, 231–235; nr. 9, 366–367; nr. 11 ja 12, 479–488.
- Suburg, Lilli (1889a). Naisterahvaste õiguste suurendamine meie Läänekubermangudes. *Linda*, nr. 6, 224–226.
- Suburg, Lilli (1889b). Vene keel ka meie tütarlaste koolides. *Linda*, nr. 1, 36–40.
- Suburg, Lilli (1891a). Naisterahvas. *Linda*, nr. 5, 80–82.
- Suburg, Lilli (1891b). Arvustus. *Linda*, nr. 5, 82.
- Suburg, Lilli (1891c). Meie koolidest. *Linda*, nr. 12, 185–187; nr. 13, 201–203.
- Suburg, Lilli (1891d). Abielu. *Linda*, nr. 12, 195–197.
- Suburg, Lilli (1891e). Manitsuse sõna emadele laste- kasvatamises. *Linda*, nr. 16, 253–254; nr. 17, 273–275.
- Suburg, Lilli (1891f). Töö. *Linda*, nr. 28, 454.
- Suburg, Lilli (1891g). Piame oma tungivaks kohuseks, ka auusatele Linda lugejatele korra oma arvamisi ühe meie kubermangudes suurte tähtsusse tõusnud küsi- muse kohta avaldada. *Linda*, nr. 29, 465–468; nr. 32, 515–517.
- Suburg, Lilli (1894). Naisterahva olek olevikus. *Linda*, nr. 27, 419–421; nr. 28, 436–437; nr. 29, 451.
- Suburg, Lilli (1901). Vanaema jutud. *Lasteleht*, nr. 3, 39–42; nr. 6, 82–3.
- Suburg, Lilli (1902). Vanaema jutud. Vanaema enese elust. *Lasteleht*, nr. 5, 70–74; nr. 7, 100–109; nr. 8, 117–119; nr. 10, 151–155; nr. 11, 167–170.
- Suburg, Lilli (1903). Harry taevas. *Lasteleht*, nr. 4, 50–55.
- Suburg, Lilli (1905a). Inimese elu sügavused ja kõrgused ja igapäevane elu. *Linda*, nr. 1/2, 18. I, 27–29.
- Suburg, Lilli (1905b). Õnnelik jalutu Marleene. *Lasteleht*, nr. 1, 4–7.
- Suburg, Lilli (1909a). Naisterahvas kirikus. *Rahva Päevaleht*, nr. 133, 20. VI, 5; nr. 137, 26. VI, 1; nr. 138, 27. 06, 2; nr. 139, 29. 06, 1.
- Suburg, Lilli (1909b). [Autobiograafia]. Rmt-s *Posti- mees 1857–1907. 50-aastase kestuse mälestuseks*. Tartu, 243–244.
- Suburg, Lilli (1911). Tegelik religioon. *Olevik*, nr. 31, 23. VI, 511–512.
- Suburg, Lilli (1913). Zu dem "Versehen der Mütter" und von "symbolischen Träumen". *Psychische Studien*, 9. heft, September, 40. Jahrg., 514–517.
- Suburg, Lilli (1914). Minu saatusega võitluskäik. *Naiste Töö ja Elu*, nr. 5, 35–37; nr. 6, 44–48; nr. 7, 53–56; nr. 8, 57–62; nr. 9, 68–72.
- Suburg, Lilli (1917). Naiselikkus oma pääjõudude ja ülesannetega. *Naiste Töö ja Elu*, nr. 22, 171–174.
- Suburg, Lilli (1919a). Kuidas sa sured. *Naiste Töö ja Elu*, nr. 9, 65–67; nr. 10, 73–75.
- Suburg, Lilli (1919b). Meie õnnetumate laste kaitseks. *Naiste Töö ja Elu*, nr. 12, 90–92.

- Suburg, Lilli (1920). Sikkana Jaak. *Naiste Töö ja Elu*, nr. 8, 60–62.
- Suburg, Lilli (1921). Talunaine. *Naiste Töö ja Elu*, nr. 9, 67–68.
- Suburg, Lilli (1922a). Jaan Vilter, Sikkana Jaagu onu-poeg. *Naiste Töö ja Elu*, nr. 3, 18–19.
- Suburg, Lilli (1922b). Eesti naistele. *Postimees*, 15. VII, nr. 157, 7.
- Suburg, Lilli (1922c). Armsad suguõed! *Naiste Töö ja Elu*, nr. 12, 93.
- Suburg, Lilli (1923). Veel üks vanaema jutujupikene. *Lasteleht*, nr. 1, 8–12.
- Suburg, Lilli (1923/1924). Suburgi perekond. *Eesti Kirjandus*, 1923, 4, 182–192; 5–6, 275–287; 7, 324–335; 8, 363–378; 9, 415–429; 10, 469–480; 11, 538–541; 12, 559–567; *Eesti Kirjandus*, 1924, 1, 40–48; 2, 85–93; 3, 125–127; 4, 154–164; 6, 252–261. Ilmunud ka rmt-s Suburg, Lilli (2002), *Kogutud kirjatööd*. Koost. A. Undla-Põldmäe. Eesti Raamat, Tallinn.
- Suburg, Lilli (1877/1927). *Liina: ühe eesti tütarlapse elulugu, tema enese jutustatud*. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu.
- Suburg, Lilli (1881/1927). *Maarja ja Eeva, ehk sugu-luse truudus ja armastus mehe vastu*. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu.
- Suburg, Lilli (1998). Vanaema jutud. Vanaema enese elust. Rmt-s A. Jaaksoo (koost.), *Hundil on need hullud jutud. Eesti lastekirjanduse antoloogia*, 3. kd. Steamark, Tallinn, 83–91.
- Suburg, Lilli (2002). *Kogutud kirjatööd*. Koost. A. Undla-Põldmäe. Eesti Raamat, Tallinn.
- Suburg, Lilli (2004). Emancipirt! *Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri*, 1/2, 180–182.
- Suits, Gustav (1953). *Eesti kirjanduslugu*. 1. kd.: algusest kuni ärkamisaja lõpuni. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund.
- Sulkunen, Irma (2004). *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1831–1892*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 952. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Tamul, Sirje; Andra Lätt (2006). Lilli (Caroline) Suburg. In Fransisca de Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi (eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Central European University Press, Budapest, New York, 544–547.
- Tohver, Liis (1935). L. Koidula Lilli Suburgi arvustustules. *Üliõpilasleht*, nr. 11, 19. X, 451–453.
- Treufeldt, Berta (1933). Lilli Suburgi kirjavahetus prof. Koeloriga. *Eesti Naine*, 3, 68–72.
- Undla, Aino (1935b). Uusi andmeid Lilli Suburgist. *Eesti Kirjandus*, 8, 346–354.
- Undla, Aino (1947). Naiste emantsipatsiooni pioneer. Lilli Suburg C. R. Jakobsoni võitluskaaslasena. *Järvlane*, nr. 27, 8. III.
- Undla-Põldmäe, Aino (1966). Lilli Suburg ja tema ajakiri "Linda". *Keel ja Kirjandus* 8, 487–494; 9, 529–537. Ilmunud ka: Undla-Põldmäe, Aino (1981). *Koidulauliku valgel*. Uurimusi ja artikleid. Eesti Raamat, Tallinn, 277–304.
- Undla-Põldmäe, Aino (1969). "Sakala" võitluses saksa ajakirjandusega. *Tee Kommunismile*, nr. 34, 22. märts. Ilmunud ka pealkirjaga "Lilli Suburgi "Liina" Jakobsoni "Sakala" ja "Revalische Zeitung" poleemikas rmt-s Undla-Põldmäe, Aino (1981), *Koidulauliku valgel*. Uurimusi ja artikleid. Eesti Raamat, Tallinn, 273–276.
- Undla-Põldmäe, Aino (1981). *Koidulauliku valgel*. Uurimusi ja artikleid. Eesti Raamat, Tallinn.
- Undla-Põldmäe, Aino (1987). Lindast. Lilli Suburgi päevikust. *Nõukogude Naine*, 10, 11–12.
- Undla-Põldmäe, Aino (2002a). Järelsõna. *Rmt-s Lilli Suburg, Kogutud kirjatööd*. Koost. A. Undla-Põldmäe. Eesti Raamat, Tallinn, 461–480.
- Undla-Põldmäe, Aino (2002b). Lilli Suburgi tütarlastekool. *Rmt-s Lilli Suburg, Kogutud kirjatööd*. Koost. A. Undla-Põldmäe. Eesti Raamat, Tallinn, 481–491.
- Undla-Põldmäe, Aino (2002c). Ajakiri Linda. *Rmt-s Lilli Suburg, Kogutud kirjatööd*. Koost. A. Undla-Põldmäe. Eesti Raamat, Tallinn, 493–501.
- Veiper, Ene (1990). Elu koos Koidula ja Suburgiga. Jutuajamine Aino Undla-Põldmäega. *Reede*, nr. 19, 11. mai, 4.

Soospetsiifilise eesti laste- ja noortekir- janduse lätetel: C. R. Jakobsoni tütarlaste- lugemik *Helmed*

Ave Mattheus

Eesti laste- ja noortekirjanduse uurimises on veel palju valgeid laike. Üheks neist on tekstides esinevate soolise käitumise mustrite, soorollide ja -stereotüüpide analüüs (vt. Parijõgi 1939; Sillaots 1939; Krusten 1999; Vaher 2000; Mikk 2002; Kiviselg 2004; Tarrend 2004; Tarrend 2005/2006; Tarrend 2006). Omaette valdkonna laste- ja noortekirjanduse sootundlikus uurimises moodustavad spetsiaalselt tüdrukutele või poistele suunatud tekstid, nn. soospetsiifiline kirjandus, mille alla võib paigutada lugemissoovitused ja -keelud, vanemlikud nõuanded või õpetussõnad, eksemplid ehk hoiatuslood, intentsionaalsed tüdrukute- ja poisteraamatud.

Sarnaselt muu maailmaga tähistavad ka Eestis soospetsiifilise lastekirjanduse algust tüdrukutele mõeldud tekstid, samas kui poiste puhul ei peetud sooküsimust pikka aega tähtsaks, sest neid võrdsustati ju inimestega. Kuid erinevalt paljudest Lääne-Euroopa rahvastest, kellel eksisteeris tüdrukutekirjanduse alaliike juba keskajal, spetsiifilisemas mõttes siiski alates 18. sajandist (vt. Grenz 1981; Barth 1994), ilmusid esimesed eesti algupärased tüdrukuteraamatud alles 19. sajandi teisel poolel. Murrangulise tähtsusega on meie jaoks 1870-ndad aastad, mil nägi trükkivalgust lausa mitu tüdrukutele või

noortele neidudele mõeldud ilukirjanduslikku teost. 1877. aastal ilmus Lilli Suburgi autobiograafiliste sugemetega jutustus *Liina. Ühe eesti tütarlapse elulugu, tema enese jutustatud* ja 1880. aasta alguses Carl Robert Jakobsoni *Helmed. Kooli Lugemise raamat tütarlastele*. Mõlemad teosed valmisid 1870-ndate aastate keskpaigas, Suburgi tekst 1873. aastal (Undla-Pöldmäe 2002, 468) ja Jakobsoni lugemik 1875./1876. aasta talvel (Kahu 1969, 416), mistõttu seda kümnendit võib pidada eesti algupärase soospetsiifilise lastekirjanduse sünniajaks. Kuigi meie tüdrukutekirjanduse rajamise au kuulub Suburgile, võtan käesolevas artiklis vaatluse alla Jakobsoni *Helmed*, mis tundub mulle lastekirjanduse kontekstis mõneti olulisemana.

Esiteks on Jakobsoni tütarlastelugemik vaieldamatult suunatud lastele või teismeliste, Suburgi teksti võib lastekirjanduseks pidada vaid tinglikult. *Liinas* kujutatakse retrospektiivselt ühe tütarlapse sirgumist naiseks, tema eluolu, easpetsiifilisi tegevusi, mõtteid ja tundeid, kuid samas ka teemasid, mis ei ole eriti lastepärased (nt. seisuslikud vastuolud, rahvuslikud ideaalid, abiellumine jms.). Teiseks pakub Jakobsoni lugemik oma 140 lugemispala ja 25 illustratsiooniga (tiitellehel seisab ekslikult arv 24) kokku 187 leheküljel rohkem kirjanduslikke tüdruku- ja naisekujusid kui Suburgi jutustus ning on sootundliku analüüsi seisukohast seega huvitavam uurimismaterjal. Kolmandaks on lugemiku näol tegemist kooliraamatuga, mis võis jõuda suurema hulga noorte lugejateni kui *Liina* ja ühtlasi mõjutada ka nende maailmavaadet.¹ Ja lõpuks kallutas kaalukausi Jakobsoni lugemiku uurimise kasuks asjaolu, et *Helmeid* ei ole meie kirjandus- ja/või kasvatusteaduses põhjalikumalt käsitletud, samal ajal kui *Liina* kohta on üht-teist uurimuslikku juba ilmunud (Undla-Pöldmäe 2002).

Käesoleva artikli eesmärk on tutvustada Jakobsoni lugemikku ja selles esitatud imaginaarseid naise- ja tüdrukukujusid, analüüsida tekstides esinevaid soolise käitumise mustreid,

soorolle ja soostereotüüpe ning tuua välja nõuandeid ja näpunäiteid, mida selles lugejale pakutakse. Enne lähema analüüsi juurde asumist on aga vaja teada, millistes (laste)kirjanduslikes ja pedagoogilistes oludes *Helmed* sündis, sest see aitab paremini mõista, milline suhe valitseb kirjanduslike kujutluspiltide ja omaaegse naise/tüdruku tegeliku elu vahel, samuti hinnata teose tähtsust meie kultuuriruumis.

(Laste)kirjanduslik kontekst

C. R. Jakobsoni *Helmed* on žanrimääratluselt koolilugemik ja seega aimetekst (LKS 2006, 10, 112j.). mida eesti lastekirjanduse uurimise traditsioon ei ole sugugi mitte alati käsitlenud oma uurimisobjektina. Mitmed meie kesksed lastekirjanduse ajaloo käsitlused (vt. nt. Sööt 1969; Krusten 1995) lähtuvad arusaamast, et lastekirjandus on ennekõike ilukirjandus, mille hulka ei kuulu kooliõpikud, pedagoogilise suunitlusega jutu- ja õpetusraamatud, religioossed tekstid, ajalehe- ja kalendrijutud jms. aimekirjandus. Siiski tõdetakse neis töödes, et mida kaugemale ajas tagasi minna, seda rohkem hägustuvad piirid ilu- ja aimekirjanduse vahel ning uurimise tuleks kaasata ka mitteilukirjanduslikke tekste. Mõned eesti lastekirjanduse algusaegade käsitlused (nt. Järv 1989) pühendavadki koolikirjandusele suhteliselt palju tähelepanu, kuid ei anna siiski ammendavat ülevaadet kõikidest omal ajal viljeldud žanritest ja ilmunud teostest.

Olen seisukohal, et varase eesti lastekirjanduse uurimisel tuleks kindlasti analüüsida ka mitteilukirjanduslikke tekste, sest kuni 19. sajandi viimase veerandini oli eestikeelne lastele mõeldud kirjandus suures osas pragmaatilise suunitlusega aimekirjandus. Tekstid, mida täiskasvanud laste jaoks kirjutasiid, olid paigutatud kas õpetus- või kooliraamatutesse, perioodiliselt ilmuvatesse trükistesse, palve-, laulu- või juturaamatutesse ja teistesse tarbekirjanduse väljaannetesse. Samuti ei tohi ära unustada, et sõnakunstiloomingut esines meie varastes laste-

lugudes veel vähe; tekstides domineeris didaktilis-moraliseeriv hoiak, mis lähendab neid automaatselt kasvatusliku põhitooniga aimekirjandusele. Pealegi on arusaam kunstipärasusest ajas muutuv, väärtushinnanguline ja autorite ning kirjandusuurijate kokkulepete tulemus ega ütle midagi selle kohta, mida lapsed omal ajal tegelikult lugesid või hindasid.

Eesti lastekirjanduse piiride määratlemist varasel arenguperioodil raskendab ka asjaolu, et puuduvad alusuuringud, mis selgitaksid lapse ja lapsepõlve tähendust tol ajal. Kas ja kuidas nähti lapses spetsiifilise elutunnetuse, vajaduste ja võimetega olendit, et üldse võiks rääkida lastele suunatud kirjandusest, ning mil moel need hoiakud tekstides peegelduvad? Kuigi need olulised küsimused vajavad veel selgitamist, on kindel, et paljud tolaeagsed lapsed said oma esimese lugemiskogemuse täiskasvanutele mõeldud lugusid kuulates või nende tekste lugedes. Käesoleva uurimuse kontekstis ei ole näiteks väheoluline, et enne *Helmeste* ja *Liina* ilmumist oli noor eestikeelne publik tuttav vaga Jenowewa, kannatliku Helena, Mai Roosi ja teiste neitsite haledate elulugudega, mis populaarsete rahvaraamatutena levisid siinmail juba alates 1840-ndatest aastatest ning kujundasid hoiakuid ja arusaamu tüdrukute/naiste elust. Naisekuvandid, mida pakub Jakobsoni tütarlastelugemik, erinevad vagaduseraamatute omadest märkimisväärselt, kuigi ka need on tugevasti seotud traditsioonilise sooideloogiaga, mille kohaselt kuulub naine kodu ja perekonna sfääri, mees aga teostab end ennekõike väljaspool kodu.

Kuna eesti lastekirjandus tekkis valgustusajal, millele on iseloomulik ühendada endas õpetlikud ja meelelahutuslikud elemendid, pakuda n.-ö. teadmisi läbi mängu, siis on paljud 18. ja 19. sajandist pärit lastetekstid segavormilised; neis on koos nii aime- kui ilukirjanduse elemendid. Selliseid teoseid võib nimetada hübriidideks, kusjuures paralleelsusi ja põimumisi esineb nii sisu kui ka vormi tasandil. Kõige

klassikalised hübriidid on aabitsad ja õpik-lugemikud, kus lisaks lugema (ja kirjutama) õppimise harjutustele ning teabetekstidele ümbritsevast eluolust võib leida ka luuletusi, jutustusi ja muid ilukirjanduslikke palu. Õpik-lugemike vaieldamatuks meistriks kujunes 19. sajandi teisel poolel eesti rahvusliku ärkamisaja juhtfiguur, Carl Robert Jakobson.

Kõik Jakobsoni emakeele ja kirjanduse õpik-lugemike sarja *Kooli Lugemise raamat* osad (I – 1867, II – 1875, III – 1876), kaasa arvatud *Helmed. Kooli Lugemise raamat tütarlastele* (1880)² on hübriidid. Teoste para- ja arhitektuaalsed signaalid (G. Genette'i järgi) – pealkiri, kuulumine õpperaamatute seeriasse, peatükide temaatiline ja meetodiline liigendus, illustatsioonid – võimaldavad rääkida aimetekstidest, kuid nad on ka ilukirjanduse kogumikud, sest neis on palju laule, jutustusi, muinasjutte, mõistatusi, vanasõnu jms. Lisaks sellele on aimeteadmisi vahendavad palad esitatud fiktsionaalseid strateegiaid kasutades. Kord alustab jutustaja isikupäraste lüüriliste tähelepanekutega koduõuel, et tutvustada lugejale näiteks kärnkonna, pärnapuud, taeva lootust või mõnd muud loodusnähtust, siis jälle on fakti-info paigutatud raamjutustusse (nt. selgitab ema lastele tee päritolu ja valmistamisprotsessi). Lugemikes leidub rohkesti personifikatsioone (õlekõrred või viljavihud pajatavad ise oma elust ja saatusest), võrdlusi, epiteete, onomatopoeesiat ja muid kunstilisi kujundeid. Nii jõuab aimetarkus ümbritsevast maailmast, looduse ringkäigust, inimeste harjumustest, ajaloosündmustest jms. lugejani ilukirjanduslikke võtteid kasutades.

Ajal, mil hakkasid ilmuma Jakobsoni kooliraamatud, oli eestikeelne lastekirjandus jõudnud küll juba oma mitmekesisustumise faasi, kuid ta oli veel endiselt tagasihoidlik nii žanride, teemade kui autorite poolest ja peaaegu nähtamatu eesti kirjanduse üldpildis. Esimestele eestikeelsetele (ka lastele mõeldud) ilmaliku sisuga moraliseerivatele juturaamatutele, mis ilmusid 18./19. sajandi vahetusel baltisaksa päritolu

estofiilide Friedrich Gustav Arveliuse, Friedrich Wilhelm von Willmanni ja Johann Wilhelm Ludwig von Luce sulest, pakkusid 19. sajandi esimestel kümnenditel täiendust Otto Wilhelm Masingu, Georg Gottfried Marpurgi, Karl Ernst von Bergi jt. aabits-lugemike tekstid ning Joachim Gottlieb Schwabe ja Gustav Adolf Oldekopi kalendrites ilmunud luuletused.

Rahvusliku ärkamise ajal, 1850.–1860. aastatel algas meie lastekirjanduse temaatiline ja vormiline avardumine. Uudsenähtelisesse patriootilises sisus ja nendega seotud žanrid – vanade eestlaste eluolust rääkivad (muinas) jutud, kohalegendid, müüdid (Kreutzwald, Faehlmann, Hurt), isamaaline lüürika ja kodukandi loodust ülistavad laulud (vennad Carl ja Martin Körber, Koidula). Lisaks kirjutasiid Carl Körber (proosa) ja Johann Voldemar Jannsen (luule) laste igapäevastest tegemistest: karjas käimisest, mängimisest loomadega koduõuel, koerustükkide tegemisest. Ikka õpetlik-moraliseerivalt, head ja halba selgelt vastandades.

Jakobson, kes on meie lastekirjanduse kontekstis seni tähelepanu pälvinud vaid kooliõpikute koostaja³ ja teiste eesti autorite loomingu propageerijana, oli ka tähelepanuväärne algupärane looja, kes rikastas meie ärkamisaegset lastekirjandust uute teemade ja vormidega ning aitas edasi arendada teisi. Kuigi käesoleva uurimuse maht ja suunitlus ei võimalda põhjalikult peatuda Jakobsoni lastekirjanduslikul tegevusel, olgu siiski ülevaatlilikult nimetatud selle olulised jooned.

C.R. Jakobsoni lastekirjandus- alane tegevus

Lastekirjanikuna viljeles Jakobson peamiselt proosat ja luulet, kusjuures esimese iseloomuliku tunnuseks on torkab selles, nagu ka tema täiskasvanutele loodud tekstides, silma religioosse ainese vähesus või lausa puudumine, samuti kriitiline hoiak kiriku ja kirikutegelaste suhtes. Ajastu üldist meelsust arvestades oli see enne-

kuulmatu, tänasest seisukohast vaadatuna aga traditsioone loov samm, sest ka meie hilisemas lastekirjanduses leidub religioosset ainet suhteliselt vähe. Uuenduslikuks võib pidada ka seda, et *Helmestega* tõi Jakobson meie lastekirjandusse tüdrukute ja noorte neidude teema ning rõhutas naiste hariduse tähtsust. Mitte ükski autor enne ja pärast teda ei ole suutnud ühtede kaante vahele koondada nii palju tüdrukutelugusid ja ka erinevaid naisekujusid.

Temaatilises plaanis domineerivad Jakobsoni algupärases lastele mõeldud luules isamaalised meeleolud (nt. "Oh mo ilus isamaja", H KLRT nr. 125⁴) ja lüürilised või regivärsi imitatsioonidel põhinevad looduspildid (nt. "Kevadine ilu ja elu", KLR II nr. 23; "Kannikene", H KLRT nr. 82). Ka proosas on ta peamiselt käsitlenud Eestimaa heroilist minevikku ja rikast kultuuripärandit (nt. "Kuidas Eestlased enne wanast elasid", KLR I nr. 177; "Vanad eestlased ja nende elu", KLR II nr. 101; "Tallinna Doom-pää mägi", KLR II nr. 143).

Vormilises mõttes torkab silma Jakobsoni värsside kujundirikkus ja heakõlalisus, kuigi leidub ka kohmakaid riime ja konarlikku sõnaseadet. Tema proosale on iseloomulikud sissepõimitud värsikatked, näiteks stroofid *Kalevipojast*, teiste laulikute teostest või omaenda luuletustest. Proosa ja luule samaaegne kasutamine tekstis võimaldab rääkida hüübriidsusest teksti või žanri tasandil ning toetab tähelepanekut, et segavormilisus on iseloomulik tolle aja tekstidele, kuid eriti Jakobsoni töödele.

Jakobsoni lasteloomingust leiab mitmeid hüübriidsuse vorme, mis annavad tunnistust tema kirjanduslikust andekusest, erinevate keele-, stiili- ja kujutustehnikate registrite oskuslikust valdamisest. Näiteks võib tuua tema lugude segavormilise stiili ja vahelduvad jutustamise perspektiivid. Jakobson alustab oma tekste sageli subjektiivse mina-jutustusena ja kasutab ka mitmesuguseid lugeja-kõnetamise võtteid (nt. meie-vorm, pöördumisi stiilis "sina, laps" jt.), kuid siirdub seejärel sujuvalt asisele ja

faktirohkele infoedastusele. See on kaval nipp lugeja tähelepanu köitmiseks ja omamoodi "huvikonksu" tehnika (vt. LKS 2006, 58). Esmalt loob autor usaldusväärse suhte noore lugejaga, pakub talle samastumisvõimalusi, kuid läheb seejärel märkamatult üle keeruliste nähtuste selgitamisele ja faktide esitamisele. Selle tagajärjel ei pane laps teksti käest, vaid elab ja mõtleb sellele aktiivselt kaasa.

Eriti tähtsal kohal Jakobsoni lastekirjanduslikus tegevuses oli võõrkeelse materjali tõlkimine ja mugandamine. "Võõraid" mõttemalle ja vorme eesti oludele ja eesti lugejale vastuvõtavaks kohendades leidis Jakobson talle huvipakkuvad teemad ja töötas välja oma isikupärase stiili ning pani ühtlasi koos teiste kaasaegsetega aluse ainulaadsele eesti (laste)kirjandusele. Seda, milline tõlkija ja mugandaja Jakobson konkreetselt oli, milliseid tekste ja autoreid ning mis eesmärgil ta vahendas, kas tema tegevus erines mingis mõttes tema kaasaegsete omast ja kuidas "võõra" kultuuri ülekanne Eesti oludesse täpselt välja nägi, peavad näitama edasised teemakohased analüüsid. Siinkohal piirdun vaid Jakobsoni tõlketgevuse ühe uurija Meelik Kahu tähelepanekute refereerimisega.⁵

Kahu väidab, et Jakobson on olnud hea keele- ja ainetundja; tema lugemispalad on kirjutatud tolle aja kohta väga heas eesti keeles ja tekstivalik on avardanud oluliselt väikeste lugejate silmaringi. Jakobson ei ole välismaiseid eeskujusid mehhaaniliselt üle võtnud, vaid on algmaterjaliga tõsiselt ja loovat tööd teinud (Kahu 1969, 474). Sisult/mõttelt on tema tõlked alati korrektsed, sõna-sõnalist tõlget esineb suhteliselt vähe. Rohkem on vabatõlget, mis teeb vahenduse rahvapärasemaks ja kohati isegi humoristlikumaks kui originaali. Vaba ja tähenduse järgi tõlkimine tähendab muu hulgas lauseperioodide muutmist, mõõtühikute, isikunimede, kuude nimetuste jms. sobitamist eesti kultuurikonteksti. Samuti on Jakobson kasutanud ümberjutustust, refereeringuid ja kärpeid (nt. välismaised koha- ja isikunimed, liiga

detailne faktiinfo, pedagoogilised, loodusteaduslikud või religioossed mõttearendused) või lisanud tekstidesse omapoolseid täiendusi (nt. viited Eesti loodusele, kultuurile ja talurahva elule, rahvuspedagoogilised vaated jms.). Kõik selleks, et tekst oleks arusaadav ja vastuvõetav selle kasutajatele, eesti kooliõpilastele.

Lastekirjanduse tõlkimisel suhtutakse mugandustesse üldiselt sallivamalt, kui täiskasvanute kirjanduse puhul, sest laste kui algajate lugejate jaoks peetakse oluliseks konteksti tutvustamist, keeruliste nähtuste selgitamist lihtsalt ja lastepäraselt, võõra kultuuritausta avamist tuttava kaudu jms. (vt. O'Sullivan 2000; Tarrend 2003). Samuti on mugandamine üldlevinud kooliõpikutekstide puhul. Koolikirjanduses hinnataksegi autori headust ennekõike selle põhjal, kui hästi ta suudab võõrast materjali omakeelseks ja -meelseks muuta. See, kas tõlge järgib lähteteksti mõtteloogikat ja stiilieripärsid või viitab korrektselt palade autorlusele, ei ole nii oluline.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Jakobson oli üks olulisemaid rahvusliku ärkamisaja lastekirjanikke, tõlkijaid ja mugandajaid, kes tõi omaaegsesse kirjandusse uusi teemasid ja vorme ning aitas kinnistada teisi. Tõlkijana suutis ta sisse elada võõra teksti maailma ja žanri eripäradesse ning tundis suurepäraselt sihtkultuuri ja oma tekstide adressaati. Tema tegevus lastekirjanduse vallas vääricks palju põhjalikumat analüüsi, kui meie kirjandusuurimises on senini sündinud või siinkohal võimalikuks osutus.

Pedagoogiline kontekst ja eesti naiste haridusvõimalused 19. sajandil

Kuna *Helmed* on kooli lugemise raamat tütarlastele, on oluline küsida, millised olid meie neidude haridusvõimalused teose ilmumise ajal ja kas lugemikule leidis piisavalt kasutajaid.

Eesti hariduselu areng 19. sajandil on tihe-
dalt seotud nii Vene tsaaririigi poliitika, kohaliku baltisaksa ülemkihi hoiakute kui ka eestlaste rahvusliku ärkamisaja püüdlustega. Mahukad uurimused, mis käsitlevad Eesti kooli ajalugu (Andresen, 1974; Andresen 1995; Laul 1989), näitavad, et 19. sajandit iseloomustas haridusküsimustes suur rahvuslik, sotsiaalne, regionaalne ja sooline tasakaalustamatus. Jõukamatesse ühiskonnakihtidesse kuuluvatel saksa (aadli või kodanlaste) lastel olid paremad väljavaated haridust omandada kui eesti talupoegade järeltulijatel, linnarahvas oli maaelanikega võrreldes oma laste koolitamisel mõnes mõttes eelisolukorras ja Lõuna-Eestis ehk Vene tsaaririigi Liivimaa kubermangus oli rahva lugemisoskus ja haridustase parem kui Põhja-Eestis ehk Eestimaa kubermangus. Lõunapoolsetes piirkondades oli ka rohkem talurahva alamastme haridusasutusi, küla- ja kihelkonnakoole kui põhja pool. Ent ühes aspektis olid kõik Eesti geograafilised piirkonnad, rahvuslikud grupid ja sotsiaalsed klassid terve 19. sajandi vältel ja veel kauemgi sarnased – kõikjal ja kõikides elanikkonna kihtides pöörati tüdrukute koolitamisele tunduvalt vähem tähelepanu kui poiste harimisele.

Naiste hariduse vaevalisest arendamisest baltisaksa ringkondades on kirjutanud Heide W. Whelan (1995). Ta kirjeldab probleeme, mis sobivad iseloomustama ka eesti soost tüdrukute koolitamist, kuigi rahvuslikus ja sotsiaalses plaanis oli neil gruppidel muidugi palju erinevusi. Näiteks kasvõi asjaolu, et pikka aega ei pidanud valitsevad kihid hariduse andmist eesti talurahvale üldse vajalikuks, olgu nad siis poisid või tüdrukud.

Laias laastus võib Eesti 19. sajandi hariduselu arengu jagada kahte etappi. Kuni sajandi keskpaigani korraldasid haridusasju peamiselt baltisaksa rüütelkonna esindajad, mõisnikud ja pastorid, kes elasid ja tegutsesid Vene tsaaririigi nn. Balti erikorra tingimustes. Alates 1860-ndatest aastatest, mil keskvoim hakkas karpima sakslaste laiaulatuslikke õigusi ja vabadusi ning

liitma Balti provintse tugevamalt Venemaaga, võtsid haridusküsimustes initsiatiivi üle vastloodud kohalikud vallavalitsused, kus rääkisid jõuliselt kaasa ka eesti rahvusliku liikumise esindajad, kihelkonna- ja külakoolmeistrid, vallakirjutajad, köstrid jt. Siinse käsitluse jaoks pakub ennekõike huvi 19. sajandi teine pool, kuid lühidalt on vaja iseloomustada ka eelnevat perioodi, sest see moodustas lähtealuse hilisematele arengutele.

Baltisaksa hariduspoliitika märksõnadeks olid talurahva alahindamine ja alavääristamine, neile antava koolihariduse piiramine lugemisõpetusega ja koduõppe eelistamine rahvakoolidele. Valdav osa baltisaksa ülemkihist oli arvamisel, et ristiusu põhitõdede omandamiseks piisab talupojale lugemisoskusest, mida sai omandada kodus. Kirjutamis- ja arvutamisoskust ning muid teadmisi ei peetud maarahva jaoks oluliseks ja sellepärast ei olnud vaja asutada ka vastavaid koole. Kuni 1830-ndate aastateni tegutseski Eestis suhteliselt vähe külakoole, valdav enamus lastest oli koduõppel või omandas algteadmisi rändõpetajate käe all. Järgnevatel kümnenditel olukord muutus, rajati palju uusi alamastme haridusasutusi, kus hakati üha enam õpetama ka kirjutamist ja arvutamist ning kuhu pääses mõlemast soost talulapsi, kuid edasiõppimisvõimalusi oli neil väga vähe.

Pärast külakooli läbimist sai väike osa lastest minna ulatuslikuma õppekavaga kihelkonnakooli, mille eesmärgiks oli külakoolmeistrite, vallakirjutajate ja mõisaametnike ettevalmistamine. Õppeaeg kõikus seal kahe ja kolme talve vahel ning vastu võtta eelistati 14–17 aastasi poisse, (vanemate) huvi või ressursside puudumise korral ka teisi lapsi (vt. Laul 1989, 347jj.). Siiski oli kihelkonnakoolide võrk 19. sajandi esimesel poolel veel väga ebahütlane, neid hakati hoogsamalt rajama alles sajandi keskpaiku (Lõuna-Eestis) või viimasel veerandil (Põhja-Eestis) (vt. Andresen 1974, 73jj.). 1860-ndatel aastatel tegutses Lõuna-Eestis 34 kihelkonnakooli, kuid Põhja-Eestis oli neid ainult üks, Virumaal (And-

resen 1974, 75j.). Seda, et eesti talulapse haridustee piirdus reeglina külakooliga, näitab ametlik statistika. Kooliaruannete kohaselt õppis 1859. aastal kõikides talurahvakoolides 37 900 last, neist kihelkonnakoolides vaid 1463 ehk 3,9 % (vt. Laul 1989, 365), kellest omakorda valdav enamik olid poisid.

Linnalapsed, keda oli eestlaste hulgas maalastega võrreldes tunduvalt vähem, olid alghariduse mõttes veelgi kehvas olukorras, sest nemad said esimest koolitarkust esialgu omandada vaid linna saksakeelsetes avalikes elementaarkoolides või sooliselt diferentseeritud tasulistes erakoolides. Tütarlastele alghariduse andmises etendasidki kõrgema õppemaksu ja muude koolikuludega erakoolid tunduvalt suuremat rolli kui avalikud koolid. Rakveres, Paides, Haapsalus, Kuressaares ja Valgas puudusid tütarlaste elementaarkoolid üldse ja neis keskustes said neiud õppida vaid erakoolides (vt. Laul 1989, 405jj.).

Esimene eesti õppekeelega linna elementaarkool alustas tööd Tartus 1837. aastal ja selles õppisid nii poisid kui tüdrukud (Laul 1989, 394jj.), esimeseks eestikeelseks tütarlaste elementaarkooliks võib pidada Anna Jacobsoni 1842. aastal asutatud kooli Viljandis, mis siiski suleti juba 1845. aastal direktri surma tõttu (Laul 1989, 396jj.).

Tänases mõttes keskhariduse said nii maa- kui linnalapsed terve 19. sajandi vältel omandada ainult kõrgemates saksakeelsetes koolides, mida nimetati kreisikoolideks, naissoost õpilaste puhul tütarlastekoolideks. "Kõrgemad tütarlaste linnakoolid asutati Tallinnas (1851. a.), Pärnus (1852. a.), Tartus (1853. a.) ja Kuressaares (1858. a.). Koole pidasid üleval linnaomavalitsused. Aegamööda kujunesid neist 7-klassilised tütarlastekoolid, mille õppeprogramm vastas gümnaasiumi omale ja kus õpetust anti saksa keeles." (Andresen 1995, 162). Avalike koolide kõrval tegutses ka arvukalt tütarlaste (kõrgemaid) eraõppeasutusi, millest paljud olid asutatud juba 19. sajandi alguses (vt. Laul 1989, 446jj.). Samas

oli tütarlastekoolides kehvem ja piiratum kooli-programm kui poistekoolides, madalama tase-mega õpetajad ja viletsam inventar (vt. Whelan 1995, 170j.). Õppetöö kestis seal erinevatel perioodidel 5–7 aastat.

Kuigi tütarlastekoolid mängisid Baltimaade naiste hariduse edendamisel olulist rolli, õppisid neis vaid vähesed eestlannad. Õigemini teame me tänapäeval vaid vähese nimesid, sest enamik saksakeelse hariduse saanutest sulandus baltisaksa ühiskonda ja minetas sideme eesti keele ja kultuuriga. Vaid need, kellel oli olemas rahvuslikult meeletatud (perekondlik) tugi, nagu näiteks Lydia Koidula, Lilli Suburg või C. R. Jakobsoni vanim õde Natalie Auguste Johanson-Pärna, suutsid endas säilitada eestikeelsuse ja -meelsuse ning seda ka edasi arendada.

Poiste teekond viis kreisikoolist edasi gümnaasiumisse ja seejärel üliskooli, tüdrukute haridustee Baltimaadel tipnes aga kogu 19. sajandi vältel kõrgema tütarlastekooliga. Edasi oli noorel neiul võimalik sooritada vaid nn. suur eksam Tartu Ülikooli või mõne poistegümnaasiumi juures, mis andis talle koduõpetajanna kutse. See oli tol ajal naiste jaoks ainus vaimse töö alal kättesaadav amet, kuid sugugi mitte kõikjal ja kõigi poolt aktsepteeritud (vt. Whelan 1995, 175).

Ka eesti soost tüdrukute puhul tuleks küsida, mida sai ta oma haridusega maal peale hakata? Koduõpetajaid vajasis ainult aadlikud või rikkad kodanlased, kooliõpetajana võis naine küll teatud tingimustel töötada, kuid seda tegid siiski vähesed (vt. Laul 1975), köstriametit keelas naisterahval pidada kirikuseadus. Talupojauhiskonnal puudus 19. sajandi keskpaiku veel vajadus koolitatud naisterahvaste järele ja sellepärast ei tehtud ka pingutusi naiste hariduse arendamiseks.

1860-ndatel aastatel Vene tsaaririigi sise-poliitiline olukord muutus: 1861. aastal kaotati Venemaal pärisorjus, mõni aasta varem oli Eesti- ja Liivimaal vastu võetud talurahvaseadused, mille tulemusena said talupojad hakata

talusid päriseks ostma. Tekkisid kapitalistlikud omandisuhted ja algas ühiskonna kiire industrialiseerimine. 1863. aastal kehtima hakanud uus passikorraldus lihtsustas talupoegade liikumist (ka väljapoole kubermangu piire) (vt. Talve 2004, 376), kümnendi keskpaiku viidi sisse üldine koolikohustus, mis tähendas nn. sundkooli sisseseadmist. Administratiivsete reformidega, eriti nn. kogukonnaseadusega, üritati Balti kubermange siduda tihedamalt Venemaaga, koolide ülalpidamine ja inspekteerimine viidi mõisa ja kiriku hoole alt 1866. aastal loodud vallaomavalitsuste haldusalasse. Tehti samme Balti erikorra kaotamiseks ja vene keele juurutamiseks ametlikus asjaajamises. Tsaaririigi laiaulatuslikud reformid ja samal ajal aktiveerunud rahvuslik liikumine aitas palju kaasa eesti ühiskonna organiseerumisele ja otsustusprotsesside iseseisvumisele ning mõjutas tugevalt ka rahva-hariduse arengut.

1860-ndatel ja 1870-ndatel aastatel suurenes hüppeliselt rahvakoolide ja neis õppivate laste arv, küla- ja kihelkonnakoolide võrk ühtlustus üle kogu maa, kasvas kihelkonnakoolide osatähtsus, millest sai oluline rahvusliku eneseteadvuse kujundaja. Lugemise kõrval hakati kõigile lastele õpetama kirjutamist ja arvutamist, mõnedes koolides ka geograafiat, vene ja saksa keelt ning teisi aineid. “Kogu Eesti 731 691 talupoja kohta tuli 1881. aastal 70 kihelkonna- ja 1221 luteri usu külakooli (45 000 õpilasega)” (Andresen 1995, 113). Kui loendisse lisada ka andmed õigeusu koolide kohta, oli rahvakoolide arv Eestimaal juba tähelepanuväärne. Võeti kasutusele uued õppeplaanid ja -programmid, õppevahendid ja õpikud, pidevalt parandati koolmeistrite ettevalmistust ja meetoodilisi oskusi.

Naiste hariduse vallas kujunes oluliseks sündmuseks spetsiaalsete kihelkonnakoolide rajamine tütarlastele. “Esimene tütarlastele määratud kihelkonnakool asutati 11. novembril 1857 Põlvas” (Andresen 1974, 151j.), kuid ei ole teada, kui kaua see tegutses. Intensiivsemalt asuti tütarlastekoole rajama alles 1870-ndatel

aastatel: 1871. aastal avati tütarlaste kihelkonnakool Paistus, 1875. aastal Rõuges ja Tarvastus, 1880-ndate aastate alguses Võnnus, Räpinas ja Helmes (*ibid.*). Ajakirjandus reageeris tütarlaste kihelkonnakoolide asutamisele ja nende edukale toimimisele aktiivselt, arutledes mitmes artiklis naishariduse vajaduse üle ning soovitades ka teistel seda eeskujuga järgida.⁶

Sellesse aega langeb ka Jakobsoni tütarlastelugemiku *Helmed* ettevalmistamine ja väljaandmine, mis oli arvatavasti mõeldud tütarlaste kihelkonnakoolide õpperaamatuks. Kuigi eelpool kirjeldatud arengud näitavad, et lugemiku potentsiaalsete kasutajate arv ei saanud olla kuigi suur, sest vastavaid koole oli veel liiga vähe, nad töötasid katkendlikult ja sedagi ainult Lõuna-Eestis, oli jää siiski hakanud liikuma ja Jakobson asus omalt poolt naiste hariduse edendamist aktiivselt propageerima.

Jakobson ja tütarlastekoolituse küsimused

Üks esimesi naishariduse teemalisi sõnavõtte Eesti ajakirjanduses kannab pealkirja "Miks on tütarlaste kolitamist ni wägga tarwis?" ja see ilmus kellegi A. H. sulest 1872. aasta 5. jaanuari *Eesti Postimehes*. Artikkel kajastab hästi tol ajal maarahva hulgas naishariduse kohta ringelnud arusaamu ja hirme. Muu hulgas võib sealt lugeda järgmist: "Kuhhu naesterahwas omma kolitarkusega lähähb? Kas ta muido lehmi, lambaid tallitada ei mõista? Ehk ütle, mis on Sarwe Andres sanud, et ta tütre kolitanud? Tütred issa rahha raisk'wad, ommal kleidiriet ostwad" (A. H. 1872). Kuid artikli autor hurjutab, et niisugune hoiak on kaugemas perspektiivis ohtlik, sest kui me koolitame ainult oma poegi ja jätame tütred lammaste sarnaseks, siis saame sellest tulevikus vaid ise kahju, "sest tütarlastest peawad meie eddespididised abbistajad, emmad, perrenaesed, lastekaswatajad, majalukud ja teate isegi, mis muido kõik weel sama;" (*Ibid.*)

Neist mõtetest koorubki välja artikli olulisim sõnum, mis kordub ka paljudes teises samateemalistes artiklites: tütarlastekoole ei ole vaja selleks, et meie tütardest suured kirjatargad või vaimuhiiglased teha, vaid selleks, et nad oskaksid oma majapidamist puhtana ja korras hoida, lapsi kasida ja mehele võrdvärsed partnerid olla. "Õppetagem neile peale puhtuse, mis haritud inimene tallo seisuses peab mõistma, et pärrast sulg, nõel, sukkawarras, lemekulj ja lehmanissa, võimän ja pessokurrik, wokkirattas ja kangasugga kõik willedaste nende käes käiwad, ning et nad isse õnnelikud wõiwad olla ja õnnelikuks teha neid, kedda neile on lodud." (*ibid.*)

Artikli autor ei kiida heaks maaneidude saatmist linnakoolidesse, vaid astub välja tütarlaste kihelkonnakoolide kaitseks, kus talutüdrukud saaksid omandada kõiki majapidamises vajaminevaid oskusi. Tänapäeval võiksime öelda, et A. H. räägib kutsehariduse tähtsusest tütarlastele, mis oli tol ajal kahtlemata väga edumeelne mõte, kuid tähelepanu väärib ka see, et tema meelest on naisele haridust vaja selleks, et ta suudaks olla võrdväärne partner oma mehele ja kasvatada lapsi, kes hakkavad üles ehitama tuleviku ühiskonda. Seega põhjendatakse tütarlaste koolitamise vajadust rahvuspoliitiliste eesmärkidega.

Sarnaselt kõlavad ka Jakobsoni naiste hariduse teemalised seisukohad, mida ta avaldab ligi kahekümne aasta jooksul oma ajaleheartiklites ja mis moodustavad ka *Helme*ste ideelise selgroo. Üks Jakobsoni esimesi sõnavõtte naiste koolitamise küsimuses, artikkel "Ema-armastusest" ilmus *Eesti Postimehes* 1866. aastal. Sellest leiame ühe põhimõtte, mis jääb tema pedagoogiliste vaadete tuumana kehtima kogu eluks. See kõlab nõnda: "[...] õpetagem ja koolitagem ka oma tütarlapsi, et neist ükskord emad saavad, kes teavad ja mõistavad, mis nende kohus on [...] Tehkem, et meil mõistlikumad emad on, siis saab meil ka mõistlikum ja parem rahvas olema!" (Jakobson 1959, 19). Jakobsoni järgi tuleb emasid õpetada sisendama oma lastesse

kolme tüüpi armastust: armastust jumala, ligimese ja isamaa vastu. Kui ligimese- ja kodumaa-armastus jäid tütarlastekoolituse olulisteks märksõnadeks läbi tema kõikide kirjutiste ja ka kooliõpikutekstide, siis jumala-armastust, nagu ka kasvatamist vitsa abil, mida ta antud artiklis veel legitiimse karistusmeetodina mainib, hilisemates töödes enam ei leia.

Oma elutöös, 1878. aastal asutatud ajalehes *Sakala*, võtab Jakobson tütarlaste koolitamise teema juba esimestest numbritest alates üles ja avaldab kolmeosalise artikliseeria "Meie tütarlaste kasvatamine" (Jakobson 1878). Programmiliseks võib pidada ka 1881. aasta jaanuaris *Sakalas* ilmunud artiklit "Meie tütarlaste koolitamisest", kus selgitatakse meeste ja naiste "talitusvalla" erinevusi (Jakobson 1881). Lisaks nimetatutele on Jakobson avaldanud artikleid laste kasvatamisest, käsitööõpetuse parandamisest tütarlastekoolides, tutvustanud naiste olukorda mujal maailmas jms., mis kõik tegelevad otseselt või kaudselt eesti tütarlaste hariduse edendamisega.

Artiklis "Meie tütarlaste koolitamisest" ütleb Jakobson, et meestel ja naistel on ühiskonnas kindel roll ja tööjaotus: "Mehe eesmärk on enamasti elutarviduste püüdmistes see, oma varandust suurendada ja üleüldist head korda julgeks teha. Vaimuvallas uurib ta uusi mõtteid ja astub vahvusega võideldes isamaa teele. Naise eesmärk on aga see, seda, mis juba on, kokku hoida ja tema abiga elu majas ja perekonnas ilustada ja armsaks teha. Mehe vaimuvõitlemist juures on ta nagu elustav päikene, kes ise tööd ei tee, aga kelle armsad kiired, kuhu nad paistavad, elu ja sigindust sünnitavad. Igaühel on oma tööpiir, kuhu suurt osavust tarvis läheb. Seda osavust peab kool edendama." (Jakobson 1959, 293)

Eelpool öeldust tulenevalt on eestikeelsele tütarlastekoolile Jakobsoni arvates kolm põhilist ülesannet. Esiteks peab kool õpetama tüdrukuid lapsi kasvatama, et neist saaksid head emad oma lastele ja ennekõike poegadele,

kes hiljem hakkavad hoolitsema ühiskondliku heaolu eest. Teiseks peab kool andma tütarlapsele näpunäiteid selle kohta, kuidas kanda hoolt kodu ja majapidamise eest, st. õpetama neid õmblema, süüa tegema, loomi talitama, peenramaad harima jms. Kolmandaks peab kool suunama noori neide olema õrnad ja hoolitsevad kaaslased oma meestele, milleks neil tuleb täiustada oma hingeomadusi, nagu altruism, headus, ohvrimeelsus jms. Ainsa vähegi vaimse tegevusena peab Jakobson oluliseks õpetada tüdrukutele eesti rahvalaulu ja kombestikku ning rahvapäraste riiete valmistamist, et nad oskaksid oma esivanamete traditsioone hoida ja austada.

Kuigi Jakobson räägib oma kirjutistes ka sellest, et naine peab olema vaba, mitte "kui meelevallata laps mehele paljaks saagiks" (Jakobson 1959, 126), ei pea ta selle all silmas naise vabanemist mehe eestkoste alt ja sõltumatust iseseisvalt mõelda või tegutseda, mis kodu piires on siiski lubatud ja isegi soovitud, vaid hoopis seda, et meessugu peab suhtuma naisesse kui abikaasasse ja emasse austusväärset, mitte kohtlema teda kui kaitsetut orja või looma.

Viimati nimetatud mõte on küll igati kiiduväärne, kuid oma põhivaadetes näeb Jakobson naisel vaid bioloogilise funktsiooni teostajat ja vaimsete huvideta vähenõudlikku koldehoidjat. Tekib küsimus, millega seletada Jakobsoni vaadete konservatiivsust, eriti kui arvestada seda, et tema lähikonnas oli palju vaimsete huvide ja võimetega naisi? Olgu nimetatud kasvõi tema enda õed Natalie Auguste Johanson-Pärna, Rosalie Friederike Jakobson ja Ida Alvine Thomson, kes kõik olid haritud ja intelligentset naised, õed Suburgid – Lilli, Julie ja Laura – , kellega Jakobson tutvus oma Kurgja-aastatel, lähedane kirjasõber Lydia Koidula ja miks ka mitte Jakobsoni abikaasa Julie Jakobson, kes oli samuti saanud hariduse saksakeelses tütarlastekoolis.

Ühelt poolt on Jakobsoni vaadete traditsioonilisus seletatav tema kujunemisaastate ja

haridusteega, teisalt tollaegses eesti ühiskonnas kehtinud arusaamadega. Jakobson oli pärit traditsiooniliste soorollidega hernhuutlikku rangust austavast perekonnast; tema isa oli köster ja kihelkonnakooli õpetaja, ema kodune. Jakobson läbis kooli üldkursuse isa käe all eesti keeles, kuid õppis hiljem juba kihelkonnakooli saksakeelses harus, kust siirdus edasi Valka, Jānis Cimze saksakeelsesesse kõstrite ja kihelkonnakoolmeistrite seminari (vt. Jansen, Põldmäe 1968, 8jj.). Nagu paljud teisedki rahvuslased, kes olid hariduse saanud saksakeelsetes koolides, võttis Jakobson üle baltisakslaste mõttemalle ja käitumismustreid, mida iseloomustas muu hulgas konservatiivne sooideoloogia. Lisaks sellele tellis Jakobson kogu oma teadliku elu jooksul saksa perekonnaajakirja *Gartenlaube*⁷, mis toetas samuti traditsioonilist perekonna- ja ühiskonnaideaali.

Traditsioonilis-konservatiivse sooideoloogia järgi on naistel ja meestel bioloogilisest erinevusest tingituna erinev sotsialiseerumisprotsess ja erinevad ülesanded elus. Seega tuleb tüdrukuid ja poisse koolitada eri koolides ja erinevate õppekavade järgi. Mehe loomus olevat pigem produktiivne ja seotud tegevustega, mis nõuavad mõistuse kaasamist, naise loomus aga retseptiivne ja seotud tunnete ning emotsioonidega. Mees teostab end väljaspool kodu, naise ülesandeks on kodu hoidmine ja kaunistamine ning laste kasvatamine (vt. Whelan 1995, 163). Täpselt sellisest ideoloogiast on kantud ka kõik Jakobsoni kirjatööd, kaasa arvatud tütarlastelugemiku *Helmed* tekstid, ja tema muud initsiatiivid naiste hariduse vallas. Näiteks tahtis ta eesti talukultuuri edendamiseks rajada Kurgjale piimatalituse näidiskooli, kuhupidi võetama 18-aastasi tütarlapsi (vt. Jansen, Põldmäe 1968, 119).

Kui Jakobsonile oleks antud rohkem elu- päevi, oleks tema naiste hariduse edendamise püüdlused ehk edasi arenenud ja rohkem vilja kandnud, kuid paraku jõudis ta kokku panna ja trükki toimetada vaid oma tütarlastelugemiku esimese osa.

Helmete ülesehitus

Jakobsoni tütarlastelugemik *Helmed* koosneb 140 tekstist, mis on paigutatud viide peatükki: “Ema hõlmas ja isa majas”, “Õues ja aias”, “Perekonna ja ligimeste seas”, “Metsas ja põllul”, “Wana-ema targad jutustamised”, “Kodumaa elu ja olu”. Nagu peatükkide pealkirjad näitavad, keerlevad lugemiku palad kodu(maa) ja selle looduse ning perekonna ümber. Kui kodumaa loodus on kõikide Jakobsoni *Kooli Lugemise raamatu* osade keskne teema, siis tüdrukute-lugemikus on perekondlikule elule suuremat tähelepanu pööratud kui teistes osades. Samal ajal on *Helmetes* väga vähe tekste, mis tutvustaksid teisi maid ja rahvaid või teaduse ja tehnika saavutusi, mis olid tugevalt esindatud lugemikuseeria esimestes osades. Küllap võib välismaailma eluolu ja teadussaavutuste väljajäämist tüdrukutele mõeldud tekstikogust seletada sellega, et Jakobson ei pidanud neid valdkondi tütarlaste jaoks tähtsaks. Piisas sellest, kui tulevane perenaine omandab teadmised kodusest elust ja majapidamisest.

Luule ja proosa on lugemikus esindatud enam-vähem võrdses mahus, kusjuures luuletusi või laule leidub nii eraldi tekstidena kui ka proosapalade sisse põimituna. Neis väheses uurimustes, kus tütarlastelugemikust seni juttu on tehtud, mainitakse alati, et selles on palju teiste eesti autorite tekste ja võrreldes teiste Jakobsoni kooli lugemise raamatutega ka suhteliselt rohkem rahvalaule. Tõepoolest, üle poole kõikidest lugemiku paladest, täpsemalt 74, kuulub eesti autoritele, näiteks L. Koidulale, A. Reinvaldile, Fr. R. Kreutzwaldile ja K. E. Malmile, kui nimetada neid, kes on esindatud suurema arvu tekstidega. Rahvalaule on lugemikus kokku 6, aga kui neile lisada mitmed eesti rahva ennemuistsed jutud (nr. 115 “Vägev vähk ja täitmata naine”), katkendid *Kalevipojast*, mõistatused ja ligi 40 vanasõna, siis saame üsna representatiivse pildi eesti rahvaluule eri vormidest ja võime tõepoolest öelda, et rahva-

pärimusel on selles lugemikus tähtis roll. Lisaks veel õpetlik-harivad tekstid, milles tutvustatakse rahvapärimuse alaliike (nr. 130 "Eestirahva lauludest") ja rahvakombeid (nr. 74 "Mardid") ning selgitatakse nende hoidmise ja edasi kandmise tähtsust.

Maailmakirjanduse tekste, mille autorid on teada või kindlaks tehtud (vt Kahu 1969), on *Helmestes* 15, kuid 33 pala autorlus on endiselt lahtine. Ühegi välisautori nime ei ole tõlgete või muganduste all mainitud ja nii võib vaid põhjalik uurimustöö välja selgitada, kelle tekstidega on tegemist. Mõne pala päritolu on siiski lihtne tuvastada, nagu näiteks lugu nr. 60 pealkirjaga "Tuhka-Triinu", mille all seisab millegipärast F. R. Kreutzwaldi nimi, või parun Münchhauseni seiklused. Teiste tekstide autorluse välja selgitamine seisab veel ees. Meelik Kahu on suutnud tuvastada 12 teksti päritolu (Kahu 1969, 466), mina lisan omalt poolt veel kolme teksti algalikad. Nimelt on Jakobson oma õpik-lugemike koostamisel kasutanud saksa koolikirjaniku Hermann Wagneri loodusteadusliku suunitlusega neljaosalist lugemikusarja *Entdeckungs-Reisen* (1862–1863), mis viib väikesi lugejaid avastusretkedele elutuppa (1. osa), majja ja õue (2. osa), metsa ja aasale (3.osa) ning põllule ja nurmele (4. osa).⁸ *Helmeste* lood nr. 44 "Tolm toas" ja 45 "Õhk toas" on Wagneri lugemiku 1. osa 15. jutustuse "Staub und Stubenluft" tõlke-mugandused eesti keelde, kusjuures Wagneri pikast jutust on Jakobson teinud kaks pala. Kindlalt võib ka väita, et *Helmeste* 99. jutustus "Maa-mesilane" pärineb Wagnerilt. See on tema lugemiku 3. osa 11. pala "Die Hummelkönigin und ihr Volk" lühendatud tõlge eesti keelde. Wagnerilt on Jakobson laenanud ka selle jutustuse illustratsiooni, mesilasekärje pildi.

Üldse on tütarlastelugemik oma aja kohta rohkesti ja kõrgetasemeliselt illustreeritud. 25 illustratsioonist 5 kannab Jakobsoni noorima venna Eduard Magnus Jakobsoni signatuuri või initsiaale, kuigi nii mõnigi signeeritud töö on tegelikult pärit saksakeelsetest õpikutest

ja lugemikest, mida C. R. Jakobson *Helmeste* koostamisel kasutas (nt. "Lauljad metsa linnud" lk-1 101 on osa H. Wagneri lugemiku 3. osa lk-1 110 paiknevast illustratsioonist). Eduard Jakobson, kes oli üks esimesi eesti soost ksülograafe, osav ja viljakas illustraator (Mikk 1975, 37), on illustreerinud ka teisi oma venna *Kooli Lugemise raamatuid*.

Illustratsioonides võib eristada kolme temaatilist gruppi, mis vastavad lugemiku ideelisele suunitlusele. Kõige rohkem kujutatakse piltidel naissoost tegelasi, väikeseid tüdrukuid või täiskasvanud naisi, neile "igiomases" kodus tegevusvallas. Emad kiigutavad last, panevad neid magama või jagavad neile koduõpetust, väiksemad lapsed (nii poisid kui tüdrukud) mängivad õues, korjavad lilli või marju ja karjatavad loomi. Teisalt on lugemikus looma- ja taimepilte, nagu neid leidis rohkesti ka teistes Jakobsoni koolilugemikes, ja kolmanda tüübina võiks nimetada algustähtede kaunistusi ehk initsiaalillustatsioone.

Tekstide temaatilises paigutuses ilmneb mõningaid küsitavusi nii adressaadi vanust ja sugu kui ka üldist pedagoogilist suunitlust silmas pidades. Igal peatükil on oma kindel teema, kuid sekka juhtub ka lugusid, mis sinna eriti hästi ei sobi. Näiteks töötab esimene alapealkiri "Ema hõlmas ja isa majas" lugusid, mis räägivad vanemate ja (väike)laste vahelisest armastusest, emahoolest ning kodutundest ja neid me sealt tõepoolest leiame. Kuid selles alapeatükis on ka moraliseerivaid targutusi inimeste kohustus-test teiste vastu ja ühe vana mehe (!) mõlgutus sellest, kui hea on ikka kodus olla. Need lood räägivad küll koduarmastusest, kuid mitte eriti lastepäraselt. Peatükk lõpeb tekstidega, mille teemaks on noore naise lahkumine isakodust (nr. 19 "Pulmalaul"), kuid ka need ei sobi oma hoiakute poolest ennekõike väiksematele lastele mõeldud temaatilisse blokki.

Teine alapeatükk "Õues ja aias" viitab sellele, et siin tuleb juttu erinevatest taimedest ja loomadest ja nii see tõesti on – populaarteaduslikud

selgitused vahelduvad loodusluule ja jutukestega inimeste ja loomade suhetest –, kuid leidub ka õpetussõnu toa koristamise kohta. Põneva floo-
rast ja faunast pajatava lugemismaterjali kõrval ei unusta Jakobson ka oma tütarlastekoolituse programmi, mille eesmärk on kasvatada tüdruk hoolsaks majapidajaks.

Kolmas peatükk “Perekonnas ja ligimeste seas” jätkab esimeses peatükis alustatud koduse elu teemat, kuid pajatab enamasti täiskasvanud inimestest, kusjuures kõik tekstid võib kokku võtta sõnadega: naise ennastohverdav tegutsemine abikaasa, isa või laste heaolu nimel. Peatüki avab C. R. Linnutaja programmiline luuletus “Peremees ja perenaine”, mis räägib sellest, kuidas mees peab laias ilmas rasket võitlust pere heaolu nimel, sõidab ringi, istutab ja külvab, vaeb ja valvab, naine aga, mehe laste ema, on kodu valitsejanna. Ta talitab aias, hoiab puh-
tust, kasib lapsi, ketrab ja koob ning on ööd ja päevad väsimata rakkes. See peatükk sisaldab kõige rohkem ja kõige otsesemaid õpetussõnu tulevastele emadele ja perenaistele, kusjuures paljudest tekstidest kumab läbi soov elada hierarhiliselt korrastatud maailmas, kus naine oleks allutatud mehe ülemvõimule.

Neljas peatükk kannab pealkirja “Metsas ja põllul” ja selles käsitletakse taas kodumaa loodust, kuid tekstid on kunstipärasemad ja poeetilisemad, kohati isegi härdad. Selles peatükis kohtame rohkesti mõtisklusi loodusnähtuste kohta (nr. 84 “Mõtted allika kaldal”, nr. 85 “Rohi”, nr. 101 “Öö” jt.) või personifitseeritud lugusid, kus jutustajaks taimed ja loomad (nr. 94 “Vihkude jutlus”). Taas ei ole ära unustatud tulevase perenaisi, kellele jagatakse teadmisi leiva(jahu) saamisloost (nr. 95 “Leib”), linataimedest jms. Mõneti ebaloomulikult mõjuvad peatüki lõppu paigutatud Koidula morbiidsed tekstid surnud kavaleridest ja noorikutest, samuti raskepärane mõtteluule.

Viies peatükk “Wana-ema targad jutustamised” kannab selgelt tõlkimise või mugandamise pitsert, sest selles on tähelepanu keskmes

võõramaised kangelased või juhtumused. Kuid mitte naised, nagu võiks oodata vanaema jutustustest möödunud aegadest, vaid hoopis mehed – valitsejad, sõdurpoisid, kunstnikud või teised silmapaistvad isiksused (nr. 119 “Madonna della Seedia”). Mõned eesti rahvalaulud (nr. 108 “Neiokeze, noorekeze”) või -jutud, mida siit samuti leiab, ei haaku minu meelest peatüki üldise ideelise suunitlusega ja üldse tundub see peatükk olevat temaatilises mõttes lugemiku kõige ebahütlasem.

Viies ja viimane peatükk “Kodumaa elu ja olu” pakub patriootilisi tekste. Siit leiab luuletusi, mis ülistavad kodumaa looduse või keele ilu, kurdavad kodust lahusoleku piina (nr. 126 “Wõeral maal”) ja töötavad igavest ustavust Eestile. Katkendid *Kalevipojast* ja eelpoolnimetatud rahvapärimuse tutvustused on samuti suures osas paigutatud sellesse peatükki. Luge-
mikus leidub ka üksikuid murdepalu, näiteks võru- või tartumurdelisi laule rahvalaulukogumikust *Vana kannel*, kohalegende ja -muistendeid, kuid need ei ole ilmingimata paigutatud sellesse peatükki, vaid laiali pillutatud terve raamatu peale.

Kuigi kirjandusloolistes käsitlustes rõhuta-
takse, et *Helmestes* ei ole ühtki piibli- või lau-
luraamatu teksti, leiab lugemikust siiski kor-
duvalt pöördumisi kõigeväelise Jumala poole. Heaks näiteks on kasvõi Kreutzwaldi luuletus “Litanei” (nr. 139), mis on asetatud raamatu märgilisele, eelviimasele kohale. *Helmed* lõpe-
tab aga igati ootuspäraselt luuletus pealkirjaga “Isamaa”.

Tütarlastelugemikku elavdavad mõned humoristlik-fantastilised jutustused, mis mõju-
vad enamjaolt tõsiste ja asiste tekstide taustal meeldivate eranditena. Lugejale pakutakse igave-
se hädavarese Laur Lontjala (nr. 61) ja suure kelkija parun Münchhauseni (nr. 89) lustakaid juhtumisi. Kuid Lontjala loo juures mõjub häirivalt, et tema äpardused kirjutatakse kõik puuduliku koduse kasvatuse arvele, mille eest vastutavad teadupoolset esmajoonest emad.

Negatiivsete ning grotesk-koomiliste näidete abil manitsetakse selles loos tulevase emasid kasvatusvigadest hoiduma.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Jakobsoni tütarlastelugemikus domineerivad kodu ja perekonnaga seonduvad tekstid ning illustratsioonid, samuti looduskirjeldused ja -meeleolud. Täiesti puuduvad lood, mis tutvustaksid lugejatele välismaailma nähtusi, teaduse ja tehnika saavutusi, kaugeid maid, eksootilisi kultuure jms. Mõnes mõttes on see ootuspärane, sest Jakobsoni arvates kuulus naine kolme kuulsa *K – Kinder, Küche, Kirche* – sfääri, olgugi et tema ideoloogias asendas kirikut rahvus.

*Helme*ste adressaat ja vastuvõtt

Kuna Jakobson ei ole oma lugemikku varustanud eessõnaga, on raske öelda, mis vanuses lastele ta selle suunata kavatses ja kas *Helmed* oli mõeldud vaid kooliraamatuks või ka iseseisvaks koduseks lugemiseks. Teemade, tegelaskonna ja jutustamise viisi järgi otsustades võib oletada, et teose adressaatideks olid pigem teismelised neiud kui väikesed tüdrukud, seega tõenäoliselt kihelkonnakoolide kasvandikud, kelle vanus kõikus tavaliselt 14–17 aasta vahel (vt. Andresen 1974, 148). Vaid mõned üksikud esimese peatüki lood räägivad väikelastest, on lühikesed ja keeleliselt lihtsad (nr. 3 “Ema laulu-heal”, nr. 4 “Õhtu palve”, nr. 6 “Laps ja kana-pojad”, nr. 7 “Uued riided”).

Kui lugemiku adressaatideks olid tütarlaste kihelkonnakoolide õpilased, siis võiks oodata, et lugude keskmis on teismelised tüdrukud oma easpetsiifiliste iseärasustega, vaimse, emotsionaalse ja füüsilise küpsemise probleemidega. Paraku ei leia me siit tekste, mis kujutaksid noorte neidude mõtte- ja tundemaailma või naiseks küpsemise rõõme ja muresid. Selle asemel pakutakse pildikesi juba täisikka jõudnud naiste, peamiselt emade, abikaasade ja toimekate taluperenaiste argipäevast ning natukene ka isakodust lahkumisest, mille toob

kaasa abiellumine (rahvalaulud). Ka enamikus tekstides esinev jutustamise perspektiiv ei ole naisele omane või naise (tunde- ja vaimu)elu spetsiifikat mõistev, pigem nähakse inimsuheteid ja ümbritsevat maailma kas sooliselt neutraalselt või mehe vaatenurgast.

Mõnes mõttes on naisvaatepunkti ja naise või tütarlapse mõttemaailma puudumine 19. sajandi meesautori loomingus ootuspärane. Naine ei olnud tolelaegses eesti ühiskonnas (veel) huvitav teadmiste allikas või uurimisobjekt. Küllap usuti, et naisel ei ole mõtteid, mis pakuksid laiemalt huvi või väärisksid propageerimist, rääkimata sellest, et oleks väärtustatud väikeste tüdrukute või noorte neidude maailma või tajutud nende ealist ja arenguspetsiifilist eripära. Naiste alarepresenteerituse tõttu avalikkuses nappis ka nende endi hääli, mis oleksid naise spetsiifilise elukogemuse, esiemadelt pärit teadmised või ürgnaiseliku tarkuse kuuldavale toonud. Seetõttu võib Jakobsoni lugemikku mõnes mõttes pidada omas ajas julgeks ettevõtmiseks, *terra incognita* kompamiseks, kuhu tema kaaslased veel pikki aastakümneid talle järgneda ei söandanud. Paraku õnnestus see julge ettevõtmine vaid poolenisti, sest lugemiku vastuvõtt jäi tagasihoidlikuks.

Kui *Helmed* 1880. aasta varakevadel pärast pikka koostamis- ja väljaandmisprotsessi lõpuks Tartus Mattieseni trükikojas ilmus, olid Jakobsoni ootused kõrgele kruvitud. Sellest annab tunnistust tema erakirjavahetus, kus ta oli oma sõpradele lugemiku tulekut juba mitu aastat ette kuulutanud. Ometi levis *Helmed* vaevaliselt ja kuigi Jakobson kutsus kirja teel oma võitluskaaslasti lugemikku tutvustama,⁹ kõneldi veel 14. novembril 1883. aastal Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul Tartus Jakobsoni tütarlastelugemiku suuremast ja energilisemast levitamise vajadusest (Laidvee 1991, 51). Kahjuks ei selgu ei Jakobsoni kirjavahetusest ega ka meie kooli ajalugu käsitlevatest uurimustest, kas ja kuidas *Helmeid* koolides kasutati, nii et lugemiku vastuvõtu ja rakendamise kohta on raske midagi öelda.

Mõnevõrra rohkem allikaid on meil lugemiku ajakirjanduslikust retseptisioonist, kuid vaid kaks retsensiooni või õigemini küll lühitutvustust räägivad samuti sellest, et *Helmeste* ilmumist märgati vähe. Nädalalehe *Perno Postimees* 1881. aasta 12. numbris, rubriigis “Uued raamatud”, ilmus tütarlastelugemiku esimene lühike tutvustus. Initsiaali S taha varjunud kriitik ütleb, et lõpuks ometi on kolme venna ehk Jakobsoni *Kooli Lugemise raamatu* kolme esimese osa kõrvale ilmunud kauaoodatud tubli ja ilus õde, mis näib “kõigiti oma auusa vendade väärioline olewat” (S 1881, 1). Seejärel loetleb anonüümne retsensent üles lugemiku peatükid, öeldes, et “[k]õigist neist üksiku tükidest loob osav kirjanik wiimaks ühe terve elukäigi õpetuse, kus need lu’od kõik teine teise kõrvale sünnivad kui ilusad helmed.” Ja lisab veidi barokselt väljendudes, et: “[t]ee, keda mööda last elu sisse wiiakse, on puhas läbi õitsewa lilledest ja mööda wärske, jahutava allikatest” (*Ibid.*).

Helmed leidis omal ajal ära märkimist ka ühe teise kriitiku, Gustav Johannes Treumanni poolt. Oma 1881. aastal ilmunud trükises *Eesti Uuem kirjandus. Lühike täädus igast uuemast Eesti keele raamatust* annab Treumann teada, millised raamatud möödunud aasta jooksul on eesti keeles ilmunud ja iseloomustab neid paari lausega. *Helmeste* puhul ütleb ta, et “tütarlastele lugemiseks seisku see raamat esimeste seas”, kuid mainib kriitiliselt, et raamatus ei ole “ainust sõna laste sõbrast Jeesusest, ei ainust laulukest temast” (Treumann 1881, 16), mistõttu ei saavat seda üllitist pidada kooli lugemise raamatuks või teda hoopiski kiita. Treumanni kriitika mõjub tänasel päeval arusaamatuna, kuid tolleaegses kontekstis, kus jumalasõna juhtis ja määras inimeste elu, oli see igati mõistetav – *Helmestes* puudusid ju religioossed tekstid.

Hilisemal ajal on *Helmestest* siin-seal kooli- või kirjandusloolistes käsitlustes juttu tehtud (vt. Elango 1957; Kahu 1969; Robert 1957; EKA 1966, 232j.), kuid alati jääb tüdrukutele mõeldud lugemiku populaarsete *Kooli Lugemise raamatute*

esimeste osade varju ja tema käsitlemisel ei jõuta kaugemale üldsõnalisest (sisu)tutvustusest.

Kuigi tütarlastelugemikule osaks saanud vastukaja oli napp, tõi see siiski välja olulisi põhjusi, mis pärssisid teose levikut. Need olid esiteks religioosete tekstide puudumine, teiseks *Kooli Lugemise raamatute*, eriti aga selle esimese osa suur populaarsus, mis varjutas Jakobsoni kõigi teiste kooliõpikute edu, ja kolmandaks, mida arvustused küll ei nimeta, kuid mida võib pidada kõige olulisemaks põhjuseks – potentsiaalsete lugejate, s.t. kaudselt ka tütarlastekoolide vähesus. 19. sajandi teise poole Eestis ei oldud veel piisavalt mõistetud eesti tüdrukute/naiste harimise vajalikkust ega nähtud kasu, mis sellest kogu ühiskonnale võib tõusta. Samas pole välistatud, et tunnetati selgelt, et lugemisoskus ja koolitarkuse omandamine muudab naised isiksusena liialt iseseisvaks ja iseteadlikuks ning lõpptulemusena ka juhitamatuks või kontrollimatuks. See aga oleks ähvardanud senist mugavat patriarhaalset elukorraldust.

Kahtlemata võisid lugemiku levikut pidurada mitmed teisedki põhjused, näiteks lastekirjanduse madal prestiiž ühiskonnas ning lastekirjanduse kriitika puudumine, Jakobsoni vastuolud rahvusliku ärkamisaja tegelastega, tema suur hõivatus teiste töödega (*Sakala* käivitamine, Kurgja talu ülesehitamine ja tegevus põllumajandusseltsides) ja lõpuks ka tema varane surm, mis ei võimaldanud paljusid alustatud asju lõpuni viia. Kuid teose kehvas levikus võis “süüdi olla” ka see, et tüdrukud ja naised ei võtnud seda tekstikogumikku omaks, sest nad ei tundnud end neis lugudes ära. Naisekuvand, mis neile lugemiku lehekülgedelt vastu vaatas, oli mehe silmadega nähtud ja meesterahva käega vormitud.

Helmeste naisekuvand ja soostereotüübid

Tütarlastelugemiku tüdruku/naisekuvandi uurimisel võib vaadelda mitmeid teksti tasan-

deid, näiteks kujutatud tegelasi ja süžeekäike, kasutatud kunstilisi kujundeid, jutustamise perspektiivi, lugudest kooruvat moraalit, allteksti jms. Alljärgnevalt analüüsingi pilti tüdrukust/naisest, mida *Helmed* vahendavad, ja mõtisklen selle üle, kuidas suhestuvad need kirjanduslikud kuvandid 19. sajandil elanud naiste igapäevaeluga. Lisaks sellele kõrvutan lugemiku naisekujusid pisteliselt tekstides esinevate mehekujudega ja tõmban paralleele Lilli Suburgi jutustuse "Liina" tüdruku/naisekäsitlusega.

Juba pealiskaudselgi sirvimisel torkab silma, et *Helmeste* paljude palade kangelased on meessoost – kuningad ja teised valitsejad, sõdurpoisid, kunstnikud, taluperemehed jms. (nr. 40 "Jalaka Juhan", nr. 114 "Kes on suurem isand", nr. 118 "Aleksander I ja Wene kaptein", nr. 120 "Kopikas" jpt.). Naissoost tegelased mängivad neis mehekesksetes tekstides vaid taustarolli, näiteks kui vaikselt toimetavad abikaasad ja ohvrimeelsed emad (nr. 20 "Mehed isamaa eest") või puuduvad sootuks. Kui lähtuda arusaamast, et patriarhaalse ühiskonna keskmes on mees – rahva valitseja, (pere)isa, abikaasa, vend või mõni meessoost lähisugulane, kelle ümber keerleb kogu naispere elu, siis on meestegelaste rohkus ja keskne positsioon paljudes tekstides ootuspärane. Ometi tuli korduvalt imestada, miks lugemikku on võetud mitmeid läbi ja lõhki "meestejutte", nagu näiteks pala nr. 62 "Meister Pigikäpp".

Naistegelasi on *Helmestes* enamasti kujutatud hoolitsevate emade ja/või abikaasadena (nr. 3 "Ema laulu-heal", nr. 10 "Emasüda"), töökate perenaistena (nr. 65 "Wana Saareniidu Truuta" jpt.) ning enastohverdavate (isa)tütardena (nr. 55 "Belisar ja tema tütar"). Harvem leiab lugusid usinatest ja lahketest neidudest (nr. 39 "Armuline süda loomade suhtes", nr. 110 "Usin neu") või tillukestest tüdrukutest (nr. 6 "Laps ja kanapojad", nr. 8 "Maailma ohud ja patud"). Siiski on mitmete rahvalaulude, regivärsi imitatsioonide või luuletuste tähelepanu keskendunud noortele meheleminekueas tütarlastele, kes

ketravad endale veimevakka (nr. 46 "Warblane ukse ees"), tunnevad rõõmu noor olemisest (nr. 108 "Eesti neiud wanal ajal") või kurbust isamaast lahkumise (nr. 21 "Isa talust lahkumine") ja armastatu kaotuse (nr. 96 "Linataim", nr. 97 "Neiu kanga juures") pärast.

Kujutatud naistegelased on enamuses talutüdrukud või -naised ja seega lugemiku potentsiaalsele adressaadile sarnase elukogemusega. Linnapreilised ja suurilmadaame, printsesse ja kuningatütred või rahvaraamatutest tuttavaid vagasid neitseid *Helmestest* ei leia. Mõne üksiku proosapala kangelanna on küll pärit kaugematest maadest (nr. 50 "Maria Grotius"), kuid jutustuse süžeeikäigus ei ole midagi eksootilist või fantastilist ja seega pakuvad ka võõramaiste tegelastega lood eesti lugejale piisavalt samastumisvõimalusi.

Teistest enam kerkib esile hoolitseva emakuju. Ema on see, kes loeb lastega koos õhtupalvet, laulab nad magama, hoolitseb nende toidu ja riiete eest, jagab seletusi maailma asjade ja nähtuste kohta, käib pühapäeval lastega koos marjul või kirikus, jutustab neile lugusid vana aja elust, lohutab, kui lastel on mure ja rõõmustab koos nendega. Emahoolest ja -armust, tema muretsevast südamest ja lahkest lauluhäälest on juttu nii luuletustes kui ka proosapalades. Emarolli erinevaid variatsioone leiab ka loomtegelastega tekstidest. Näiteks ohverdab jutukeses "Ema süda" (nr. 11) linnuema enda, et kaitsta oma poegi looduse stiihia eest; mõistuloos "Harakas ja tema lapsed" (nr. 122) ajab harakaema järeltulijad pesast välja, et need õpiksid iseseisvale elus toime tulema.

Emarolliga on lahutamatu seotud tragi ja tubli perenaise tegelaskuju, sest üks korralik ema on enamasti ka suure majapidamise valitseja. Tõelise ideaali ja kohati isegi fantastikasse kalduva tegelaskujuna kerkib teiste hulgast esile eeskujulik ema, tubli talupidaja, empaatiline ja altruistlik ühiskonnaliige Tiio (nr. 49 "Tiio, üks õige laste-ema ja maja-pidaja"). Lesestunud Tiio kasvatab üksi oma kolme last ja on enda juurde

elama võtnud ka oma orvuks jäänud õetütre. Vaatamata kõigile eluraskustele, millega Tiio rinda tuleb pista, saab ta oma majapidamisega suurepäraselt hakkama: “[---] mil kombel see Tiio nii heaste päewast päewa läbi ajab?” – Mil kombel? Tiio tegi kõik omal ajal, ning igal asjal oli tema juures oma koht. Maja walendas puh-tusest, aknaruudud oliwad kõik terwed, lapsed käisiwad puhtas riides ja terweis kingades, ning tarwilikud kooliraamatud oliwad neil ka kõik omapäralt. Nii heaste omad kui laste riided kudas ta lõngadest, keda ise enne oli kedranud ja wärwinud. Oli ta pesul, siis käisiwad tema käed kärmemine, kui su; ükski tükk ei läinud kuiwatamisel katki, ükski kangas pleekimisel rikke. Labidas käis maad kaewates tema käes, kui oleks temal kohedat lund kühweldada, aga mitte rasket mulda; seemete külwi-aja tundis ta paremine pääst ära, kui kõige parem kalender. Noored tüdrukud küsisiwad sagedaste tema käest nõuu. Igal pool võeti teda hea meelega tööle, ja temal ei olnud millaski töö puudust.” (Jakobson 1880, 52jj.) Tiio on ka hoolitsetud ja kena aed, kus õitsewad kaunid lilled ja kasvavad toredad viljapuud ning peale selle oskab ta ka targasti majandada ja tuleviku eest hoolt kanda. Oma usina tööga kogutud rahaülejäägid viib ta kord aastas linna tagavarakassasse, kus need intressi koguvad ja tema laste tulevikku ning tema enda vanaduspäevi kindlustada aitavad. Kui külarahvas Tiiole küsib, kas ta ei tahaks valda valitseda ja teisi juhtida, siis lükkab ta selle ettepaneku kindlalt tagasi, sest ei taha lahkuda oma armsast kodust ja lastest, kellesse ta on väga kiindunud. Ja nii ei jäägi jutustajal muud üle, kui tõdeda, et “[t]öö oli tema tugi, lootus Jumala headuse ja armu peale tema troost, ja tema lapsed tema rõõm” (*ibid.*).

Töökatest perenaistest, kuid ennekõike kohustustest, mis naist suure majapidamise juures ootavad, räägivad ka mitmed kirjanduslike elementidega kaunistatud aimetekstid (nr. 42 “Ämblikud”, nr. 43 “Kirp”, nr. 44 “Tolm toas”, nr. 45 “Õhk toas” jt.). Muu hulgas võime sealt

lugeda järgmist: “Iseäranis on aga naisterahwa hool, selle eest muret pidada, et toa õhk puhas ja selge on. Nagu tolm selle hoolepidamises puh-tuse heaks naisterahwa waenlane oli, nii on seda neile ka puudulised hooned ja elutoad, kus õhku võimalik ei ole uuendada ja puhastada. See on üks mõistlik naisterahwas ja kiituse wäärt, kellel iga hommiku esimeseks tööks on, toa-aknad lahti teha ja tolmu ärapühkida, ja nimelt nõnda pühkida, et tolmu rätiku sisse jääb ja õues välja puistatakse. Talwel aga peaksiwad igas toas õhu-aknad olema, kust puhast õhku sisse wõib lasta.” (Jakobson 1880, 49) Nagu eelpool öeldud, on antud loo puhul tegemist tõlkemugandusega Wagnerilt, kuid see ei mängi antud juhul rolli, sest Jakobson on jutu oma lugemiku jaoks välja valinud ja peab vahendatud teadmist eesti tütarlastele oluliseks.

Toodud näidete põhjal võib jääda mulje, et naistegelased on lugemikus igati positiivsed ja eeskujulikud ning pilt tüdrukust/naisest ilus ja ideaalne. Nii see siiski ei ole, sest Jakobson pakub ka terve rea näiteid negatiivsest tegelaskujudest ja käitumismustritest, millest mõningaid võib pidada lausa kinnistunud stereotüüpideks. Näiteks leiame lugemikust loo ihnsast ja õelast miniast, kes tahab oma ämmast-äiast lahti saada (nr. 18 “Kuidas sina wanematele, nõnda so lapsed sinule”), laisast perenaisest, kes ei viitsi oma asjatoimetusi õigel ajal ära teha (nr. 17 “Weikesed kohused ja armastuse awal-dused”) või hellitatud ja isepäisest peretütrest, kes saksakeelses linnakoolis hariduse saanuna püüab talurahvaseisusest kõrgemale tõusta ja oma päritolu unustada (nr. 56 “Soomöldri Leena”). Üks mõtlemapanev ja misogüünne lugu kannab Otto Wilhelm Masingu initsiaale (nr. 63 “Vesi teeb imet”). Selles on juttu riiakast ja rumalast abielunaisest, kes armastab oma mehele vastu vaielda ja saab selle pärast mehe käest pidevalt kere peale. Naine pöördub abi saamiseks “ühe väga hea, targa ja terase meelega proua” (!) poole, kes annab head nõu: kui mees ja naine tülitsevad, siis hoidku naine suu kinni

ja tüli lõpeb iseenesest, kui mees naist peksab, siis ärgu vaielgu naine vastu, sest enamasti on ikka tema süüdi. Nõuandele lisaks saab riiakas abielunaine kaasa pudelikese (ime)veega, millest tuleb tüli tekkides suu täis võtta ja siis lahe-nevadki probleemid kiiresti.

Nii nagu positiivsete kangelannadega lood teenivad lugejale eeskuju pakkumise pedagoogilist eesmärki, nii üritab Jakobson ka negatiivsete naistegelastega tekstide abil noort lugejat hoiatada, hurjutada ja soovitavale käitumisele suunata. Mõnikord on moraal selge sõnaga jututuse lõppu lisatud, teisel tuleb see ridade vahelt üles leida.

Helmestes esinevate tütarlapse/naisekujude ning nende rolli- ja käitumismustrite puhul torkab silma, et naiste elus puudub üks väga oluline valdkond, tegelemine vaimse tööga. Olgu selleks siis õppimine, lugemine, laulmine, joonistamine, lugude vestmine, mõtisklemine maailma asjade üle või mõni muu intellektuaalne tegevus. Tütarlastelugemiku kangelannad ei näita üles mingit huvi oma vaimusfääride laiendamise vastu, kuigi seda võiks kooliõpikult eeldada. See-eest leiavad aga lugemiku meestegelased mitmes tekstis aega filosoferimiseks, elu, loodusnähtuste ja inimsuhete üle järele mõtlemiseks (nr. 14 "Pühapäewal", nr. 86 "Taewa-sini" jt.).

Võib ju olla, et vaimsete tegevuste vastu ei osanud huvi tunda ka 19. sajandil reaalselt elanud eesti talutüdruk/-naine, kuid eriti suur kontrast tekib, kui võrrelda Jakobsoni lugemiku kangelannasid Lilli Suburgi jututuse "Liina" tegelaskujudega. Nii "Liina" nimikangelast kui ka teisi jututuse (nais)tegelasi iseloomustab püüdlus vaimukõrgustesse – koolitarkuse ja uute teadmiste omandamine on üks kesksemad teemasid selles tekstis. Liina õpib ühelt poolt enese arendamise ja täiustamise eesmärgil ning sellepärast, et talle meeldib maailma asjadest rohkem teada saada, teiselt poolt kannustab teda eestluse idee, mis on muu hulgas seotud ka sooviga ületada sotsiaalne ebavõrdsus seisuste

vahel. "Üksi mina ise võin oma vaimu ja eluviisi poolest ennast au sisse tõsta, au sees üleval hoida; [...] Oh kui palju on sakste uhkuse paiste all eesti õdesid ja vendi!" ohkab "Liina" minajutustaja (Suburg 2002, 36).

Jakobsoni lugemikus torkab häirivalt silma veel ühe tegelaskujusid või nende rollikäitumist iseloomustava tunnuse puudumine. See on seotud naiste omavahelise suhtevõrgustikuga, mis hõlmaks ema ja tütre, õdede ja teiste lähisugulaste, sõbrannade, aga miks ka mitte mingil põhjusel rivaalitsevate naiste omavahelist suhtlust. Jakobsoni *Helmeid* lugedes jääb mulje, nagu ei läviks naised omavahel peaaegu üldse, ei sõbrustaks ega vahetaks kogemusi, ei saaks üksteisega kokku ega tülitseks. Tegelikult see muidugi nii ei ole ja seda näitab ka Lilli Suburg oma jututuses "Liina". Liina kujunemisel mängivad kesket rolli tema lapsepõlves ja nooruses sõlmitud sõprussuhted pereliikmete, naabrilaste, kooliõdede ja teiste (soo)kaaslastega ning see mõjub väga usutava ja loomulikuna.

Lisaks sellele, nagu ka eespool mainitud, on Jakobsoni lugemikus liiga vähe kujutatud teismelisi tütarlapsi ja seega ka nende elu puudutavaid tähtsaid arenguprotsesse – füüsilist, emotsionaalset, vaimset ja sotsiaalset küpsemist. Naise spetsiifilise elukogemuse ja naiste elule iseloomulike suhtevõrgustike väljajäämine lugemikust on arvatavasti seletatav sellega, et tekstid on kirja pannud, valinud, tõlkinud ja mугandanud meessoost autor, kes vaatab ümbritsevat maailma patriarhaalse vaatenurga kaudu.

Traditsioonilist meheliikust esindav vaatepunkt väljendub ka tekstide kunstilises vormimises, tegelaste ja sündmustiku kujutamises ning õpetussõnadest või moraalis, mis lugudest koorub. Maskuliinse kirjutuse iseloomulike elementidena torkavad näiteks silma epiteedid, võrdlused, metafoorid, sümbolid, personifikatsioonid jm. kunstilised kujundid, mida kasutatakse tegelastest rääkimisel. Mitmes tekstis iseloomustatakse naissoost tegelasi keha- ja looduse vallast pärinevate atribuutide või võrd-

piltide abil, mehe kirjeldamisel valitakse omadussõnu aga pigem vaimusfääridest. Naised on tekstides tavaliselt ilusad, õrnad, leebed, tagasihoidlikud, altruistlikud, alistuvad ja tundlikud, mehed seevastu tasakaalukad, kainelt arutlevad, leidlikud ja vaimukad.

Nii näiteks tõmmatakse loos "Pärna puu" (nr. 30) paralleel naise ja kauniõielise ning magsalõhnalise pärna vahele, meest aga võrreldakse tugeva tammega: "Ehk küll pärn üks väga suur ja tore puu on, siiski on temal enam naisterahwa sarnast ilu, kui meesterahwa sarnast tugevust. Kõik tema olemine on ell ja mahe: tema koor on peenikene ja painuv nagu lina, tema südame kujulised laiad lehed on pehmed, tema õied on täis mett ja lõhna, ning tema ladw kahiseb, nagu üks waikne Lehekuu õhtu" (Jakobson 1880, 28). Naiselikul pärnal on jutustaja arvates hoopis teine loomus kui mehe võrdpildiks oleval kare-dal ja sitkel tammel.

Teisal võrreldakse naist, täpsemalt toitvat ema, eluandja veega: "Aga nagu muretseja ema, kes wäsimata hoolega majas talitab, pea aidas pea keldris käib, pea lauda poolt tuleb, pea aias kõnnib, et kõik laua peal koos oleks, kui pere ja lapsed sööma istuvad: nii woolab wesi ojades ja jõgedes mere poole, tõuseb sealt lühikese wiituse järel kui udu-aur õhu sisse üles, heidab sealt kui kosutaw kaste taimede peale, woolab kui wihtm jänuse maa poole, sadab mägede ja muu kõrge kohtade peale, kogub ennast seal allikateks ja ojadeks kokku, ja jookseb siis, oma toidutavaid andeid ümberringi laiail pillates, uueste mere poole alla" (Jakobson 1880, 34).

Naise seostamine looduse, keha, emotsionaalsuse ja passiivsusega väljendub tekstides ka selles, et naised nutavad palju, kannatavad vaikselt ülekohtu all või õigemini soovitatakse neil seda teha (nr. 67 "Halasta ja kannata", nr. 68 "Maailmale ära ütle"), on empaatilised ja alati nõus abivajajaid aitama. Saame näiteks teada, et naine peaks olema kui sinikannikene, kes "waikses alanduses õitseb ja ilma kärata ja kiituseta õhku kõige magusama lõhnaga täidab.

[---] Wagusalt head teha, mitte wäsida, kui ka auus tegu tasumata, tundmata, tähelepanemata jääb waimu suuruse ja südame headuse juures ikka alandlikuks jääda, – see ehitab igäüht kui krooniga, see on waimu tõsine suurus ja ülen-dus." (Jakobson 1880, 106) Tõepoolest, mitmes tekstis jäävad naiste heateod ja altruism märkamata ning vääriliselt tasumata, samal ajal kui meeste osalust neis meenutatakse veel aastaid hiljemgi.

Heaks näiteks on siin jutustus "Auusa inimese rõõm" (nr. 52), kus perenaine Kai otsustab oma rikkalikust viljasaagist saadud tulu küla vaestele laiail jagada, samal ajal kui Kai mees Kaarel teeb ettepaneku rahaülejäädid magusa napsi peale kulutada ja kahekesi mõni hea ja rõõmus õhtu veeta. Kai ütleb mehele: "kuidas wõin ma raha pillates rõõmus olla, kui minu naabrid nälja kätte lõppemas on!" (Jakobson 1880, 62) ja kohe leiab ka mees, et need on arukad mõtted ning paneb ette, et naine küpsetaks raha eest vallavaestele ja lastele leiba ning lisaks kingikottidesse veel üht-teist lihakraami. Mõeldud-tehtud ja külarahval rõõmu kui palju, nii et "weel tänapäeval räägivad nad [st. külaelanikud] talurentniku Kaarli hea-teust" (Jakobson 1880, 64). Kaist, idee algatajast ja ka täide viijast, ei tea aga keegi enam midagi. Ennastohverdavatest abikaasadest või oma vanemaid, eriti isa, armastavatest tütardest võib lugeda ka mitmest teisest lugemiku tekstist.

Kokkuvõtteks

1870-ndad aastad olid eesti naiste ajaloo jaoks murrangulised; asutati esimesi tütarlastekoole, ajakirjanduses võeti aktiivselt sõna naiste hariduse teemal ja ilmus mitu tüdrukutele või neidudele mõeldud soospetsiifilist teksti, nende hulgas ka *Helmed. Kooli Lugemise raamat tütarlastele* (1880). *Helmed* on kokku pannud meie rahvusliku liikumise suurkuju Carl Robert Jakobson, kes oli ka üks aktiivsemaid naishariduse eest võitlejaid.

Jakobsoni teeneid eesti laste- ja noortekirjanduse arendamisel, samuti naiste hariduse edendamisel ei ole meie kultuuriloos senini piisavalt hinnatud. Ometi oli ta meie tüdrukutekirjanduse eessammuja, heatasemeliste lastetekstide autor, avarapilguline ja kogenud tõlkija ning vahendaja. Mitmekümne aasta vältel hoidis Jakobson ajakirjanduses üleväl ja täiendas oluliste mõtetega naiste hariduse teemalist mõttevahetust. Võib oletada, et kui tema elupäevad ei oleks jäänud nii lühikeks, oleks ta neis valdkondades ellu viinud veel palju plaanitud ettevõtmisi (nt. piimanduskool tütarlastele, *Helmeste* 2. osa).

Aeg, mil Jakobson elas ja tegutses, oli eesti ühiskonna jaoks murranguline. Siis alles otsiti teid ja võimalusi, mis muudaksid pikka aega orjuses ja alanduses elanud rahva vabadeks otsustajateks oma saatuse üle. Neis otsingutes toetuti sageli võõrastele eeskujudele ja võeti üle käitumis- ja mõttemalle, mis ei olnud sugugi alati eesrindlikud. Üheks niisuguseks oli maa ülemkihi, baltisakslaste, juures kanda kinnitanud traditsiooniline soosüsteem, mida oma töödes ja väljaütlemistes aitas Eesti oludesse juurutada ka C. R. Jakobson. Jakobson esindas oma kirjutistes patriarhaalset maailmapilti, mille järgi põhineb meid ümbritsev maailm isa seadusel ja on mehekeskne. Meest seostatakse vaimu, mõistuse, aktiivsuse ja teadvustatud tegevusega ja ta asub hierarhiliselt kõrgemal positsioonil kui naine, keda seostatakse tunnete, kehalisuse, passiivsuse ja vähe reflekteeritud tegevusega.

Sellise maailmapildi ehedaks väljenduseks on ka Jakobsoni tütarlastelugemik *Helmed*. Esmapilgul võib küll tunduda, et õpik-lugemik astub välja naiste õiguste kaitseks, nõudleb neile paremaid haridusolusid ja seab tütarlapse/ naise ühiskondliku tähelepanu fookusesse, kuid lähemal vaatlusel ilmneb, et tegemist on traditsioonilise patriarhaalse kirjutusega, mis kaldub kohati isegi naisi ala- ja naeruvääristama. Teoses küll propageeritakse teatud mõttes pilti arukast ja iseseisvalt mõtlevast naisest, kuid omandatud

teadmisi rakendagu ta üksnes koduseinte vahel ja lastekasvatuses. Seda, et naised võiksid mees- tega võrdväärselt tegutseda ka vaimses sfääris või kaasa lüüa avalikus elus, siin veel mõistetud ei ole.

Arvestades Jakobsoni keskset rolli 19. sajandi teise poole eesti kultuuri- ja hariduselusel, samuti poliitikas, on selge, et lugemikus esitatud seisukohtadel, suhtumistel ja hoiakutel võis olla lai kandepind. Ja sellepärast julgen väita, et *Helmed* on oluliselt vorminud seda paradigmat, mille alusel siinmail tütarlastesse ja naistesse suhtuti ja kuidas nendest kirjutati.

Märkused

- 1 Korrektsuse huvides olgu öeldud, et Jakobsoni tütarlastelugemikust ilmus vaid üks 3000 eksemplariline trükk, kuid Suburgi jutustus "Liina" on antud välja tervelt neljal korral. 19. sajandil ilmus teos kahel korral, 1877. ja 1884. aastal, á 2000 eksemplaris, 3. trükk nägi ilmavalgust 1927. ja 4. trükk 2002. aastal. Lisaks sellele ilmus "Liinast" 1892. aastal ka soomekeelne tõlge, mis näitab, et tekst levis isegi üle keelepiiride. Jakobsoni tütarlastelugemikust on kordustrükke esitatud vaid üksikutest paladest. Erinev on olnud ka teoste vastuvõtt kriitikas. Kui Jakobsoni lugemiku olemasolu märkas omaaegne kriitika vaid kahel korral, mida vaaten lähemalt allpool, siis Suburgi jutustus põhjustas pikaajalise poleemika nationalismi ja saksastumise teemadel nii eesti- kui saksa keelses pressis. (vt. Undla-Põldmäe 2002, 473jj.).
- 2 Kuigi meie kirjandus- ja kasvatusteaduslik uurimus ei ole *Helmeid* senini käsitlenud *Kooli Lugemise raamatute* sarja kuuluvana, viitab raamatute kokkukuuluvusele siiski sarnane pealkiri, paralleelid ülesehituses ja ideelises suuniluses. Tüdrukutele mõeldud lugemik on sarja pealkiri muutunud alapealkirjaks ja täienenud sõna "tütarlastele" võrra. Ka *Helmeste* dateerimata käsikirja esialgse lihtsa pealkirjaga *Kooli Lugemise raamat tütarlastele* (EKLA, f 47, m 55: 1) kinnitab lugemike kokkukuulumist. Lisaks võib välja tuua asjaolu, et teise jao eessõnas ütleb Jakobson, et võib aega minna, enne kui neljas ja viies jagu välja tulevad (Jakobson 1875, 3). Kuna autor jagas mahukaks paisunud koolilugemiku teise osa käsikirja enne trükkiminekut kaheks – "esimesed 6 peatükki moodustasid "Kooli Lugemise raamatu" II osa, ülejäänud 8 peatükki – III osa" (Kahu 1969, 415) –, siis võib oletada, et IV ja V osana pidas ta silmas tüdrukutele mõeldud kooliraamatuid. Sellest, et tütarlastelugemik oli plaanitud kaheosalisena, annab tunnistust märke *Helmeste* tiitelhelal "Esimene jagu". Teine osa jäi siiski ilmutamata, nagu jäi ilmutamata ka meetodiline abivahend "Tejuhataja neile, kes Kooli Lugemise raamatust lapsi lugema ja kirjutama õpetavad", mille tuleku kuulutas autor välja juba oma koolilugemike esimese osa eessõnas.
- 3 Lisaks juba nimetatud *Kooli Lugemise raamatutele* on Jakobsoni sulest ilmunud ka meetodiliselt uuenduslik aabits *Uus aabitsaraamat, kust viiekümne päevaga lugema ja kirjutama võib õppida* (1867), geograafiaõpik *Veikene Geograafia* (1868), saksa keele õpik *Saksa keele õppimise raamat* (1878) ja mitmesugused põllumajandusalased nõuanderaamatud. Oluline on rõhutada ka seda, et *Kooli Lugemise raamatu* I osa kujunes suursündmuseks nii eestikeelses õppekir-

- janduses kui meie kultuuriloos tildse; aastail 1867–1906 anti seda välja kokku 16 trükis ja üle 200 000 eksemplari (Kahu 1969, 413).
- 4 Näitetekstidele viidates kasutan lühendeid KLR I, II ja III, mis vastavad *Kooli Lugemise raamatu* esimesele osadele, ja H KLRT, mis on vasteks tütarlastelugemikule *Helmed*. Kuna kõikide lugemike kõik tekstid on nummerdatud, siis osundan ka mina vastavale järjekorranumbrile, mitte lehekülgedele, kus nad paiknevad.
- 5 Jakobsoni tõlkepõhimõtetest saab veidi aimu, kui lugeda tema tõlkekriitikat (vt. ka Põldmäe 1962). Näiteks ilmus 6. detsembril 1867. a. *Eesti Postimehes* (nr. 49) tema sulest arvustus, kus oli vaatluse all kolm saksa keelest tehtud tõlget. Jakobson ütleb selles, et tõlkija peab keelt, millesse ta tõlgib, hästi mõistma, tõlgitava teose sisu ja vormi algkeeles täielikult tundma ning jälgima, et need tõlkides kaotsi ei läheks (vt. Jakobson 1959, 45j.). Need on nõuded, mis ei ole oma aktuaalsust kaotanud tänapäevalgi ja mida Jakobson ka oma töödes rakendas.
- 6 Vt. näiteks *Eesti Postimees*, nr. 1, 5. jaanuar 1872; nr. 39, 27. september 1872; nr. 48, 29. november 1872; nr. 36, 5. aprill 1873; nr. 11, 12. märts 1880 ja nr. 12, 19. märts 1880; *Sakala*, nr. 3, 18. märts 1878; nr. 4, 25. märts 1878; nr. 5, 1. aprill 1878; nr. 2, 10. jaanuar 1881 jpt.
- 7 Perekonnaajakiri *Gartenlaube* ilmus aastatel 1853–1943 Leipzgis ja kujunes 19. sajandi teise poole kõige populaarsemaks saksa ajakirjaks (1875. aasta tiraaž oli näiteks 382 000 esemplari), mida telliti kõikides elanikkonnakihtides ja ka rohkesti väljapoole Saksamaad. Üks perekonnaajakirjade põhieesmärke oli tugevdada ja harmoniseerida patriarhaalseid perekondlikke struktuure, kinnistada naisi veelgi tugevamalt perekonna ja koduse elu juurde. Perekonnaajakirjad kompenseerisid oluliselt naiste puudulikku kooliharidust (vt. Liesenhoff 1976), nad pakkusid lugemiseks populaarteaduslikke tekste teaduse ja tehnika edusammudest ning ilukirjanduslikke palasid. Lisaks sellele oli *Gartenlaube* ka tugevalt nationalistlikult meelestatud. *Gartenlaube* lähem analüüs võiks pakkuda huvitavaid avastusi nii Jakobsoni *Sakala* uurimisel kui ka tema pedagoogiliste ja rahvuslike vaadete käsitlemisel.
- 8 Wagneri lugemike põhjalikum analüüs võib anda väärtuslikku infot ka Jakobsoni teiste *Kooli Lugemise raamatu* osade algallikate ja illustatsioonide kindlaks tegemiseks. Meelik Kahul ei olnud omal ajal kõiki Wagneri väljaandeid käepärast või olid nad poolikud, mistõttu on tema andmed praegu juba vananenud.
- 9 Vt. nt. Jakobsoni dateerimata kirja Mihkel Veskele aastast 1880. EKLA, f 47, m 25: 3.

Käsikirjalised allikad

EKLA = Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv; Carl Robert Jakobsoni fond 47.

Kirjandus

A. H. (1872). "Miks on tütarlaste kolitamist ni wägga tarwis?". *Eesti Postimees*, nr. 1, 5. 01.

Andresen, Lembit (1974). *Eesti rahvakoolid 19. sajandil kuni 1880-ndate aastate koolireformini*. Valgus, Tallinn.

Andresen, Lembit (1995). *Eesti kooli ajalugu. Algusest kuni 1940. aastani*. Avita, Tallinn.

Barth, Susanne (1994). *Jungfrauenzucht. Literaturwissenschaftliche und Pädagogische Studien zur Mädchenerziehungsliteratur zwischen 1200 und 1600*. M&P Verlag für Wissenschaft und Forschung, Stuttgart.

Elango, Aleksander (1957). C. R. Jakobson õpikute koostajana. *Rmt-s* Jansen, Ea (koost.), C.R. Jakobson ja tema ajastu. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 105–127.

EKA 1966 = *Eesti kirjanduse ajalugu. 2. köide. XIX sajandi teine pool*. Toim. Endel Nirk. Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. Peatoim. Endel Sögel. Eesti Raamat, Tallinn.

Genette, Gérard (1993). *Palimpseste. Die Literatur auf zweiter Stufe*. Edition Suhrkamp 1683, Neue Folge Band 683. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Grenz, Dagmar (1981). *Mädchenliteratur. Von den moralisch-belehrenden Schriften im 18. Jahrhundert bis zur Herausbildung der Backfischliteratur im 19. Jahrhundert*. Metzler, Stuttgart.

Jakobson, Carl Robert (1867). *Kooli Lugemise raamat*. Esimene jagu. 80 pildiga. Laakmann, Tartu.

Jakobson, Carl Robert (1875). *Kooli Lugemise raamat*. Teine jagu. 46 pildiga. Laakmann, Tartu.

Jakobson, Carl Robert (1876). *Kooli Lugemise raamat*. Kolmas jagu. 40 pildiga. Laakmann, Tartu.

Jakobson, Carl Robert (1878). Meie tütarlaste kasvatamine. *Sakala*, nr. 3, 18. 03; nr. 4, 25. 03; nr. 5, 1. 04.

Jakobson, Carl Robert (1880). *Helmed. Kooli Lugemise raamat tütarlastele*. Esimene jagu. 24 pildiga. Mattisen, Tartu.

Jakobson, Carl Robert (1881). Meie tütarlaste koolitamisest. *Sakala*, nr. 2, 10. 01.

Jakobson, Carl Robert (1959). *Valitud teosed II*. Artiklid. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn.

Jansen, Ea; Pöldmäe Rudolf (1968). *Carl Robert Jakobson*. Lühimonograafia. Eesti Raamat, Tallinn.

Järv, Ants (1989). *Eesti lastekirjandus. Kujunemine ja areng kuni a. 1917*. Tartu Riikliku Ülikooli Kirjastus, Tartu.

Kahu, Meelik (1969). Uut valgust C. R. Jakobsoni lugemike sünniloole. *Keel ja Kirjandus*, 7, 413–420; 8, 461–474.

Kiviselg, Kertu-Kaisa (2004). Identiteedi konstrueerimine. Ajakirjade *Täheke* ja *Stiina* näitel. *Akadeemia*, 3, 634–646.

Krusten, Reet (1995). *Eesti lastekirjandus*. Elmatar, Tartu.

Krusten, Reet (1999). Estnische Kinderliteratur – aus Gender-Aspekt betrachtet. In *Female/Male. Gender in Children's Literature. International Symposium May 8–10, 1998 in Visby*. Baltic Centre for Writers and Translators, Stockholm, 37–47.

Laidvee, Herbert (koost.) (1991). *C. R. Jakobsoni bibliograafia (1863–1980)*. Eesti Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. *Personaalbibliograafia III*. Eesti Raamat, Tallinn.

Laul, Endel (1975). Esimestest naisõpetajatest Eesti rahvakoolides. *Nõukogude Kool*, 3, 256–263.

Laul, Endel (toim.) (1989). *Eesti kooli ajalugu. 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti kooli ajalugu neljas köites. Kaugemast minevikust tänapäevani. Peatoimetaja F. Eisen. Valgus, Tallinn.

Liesenhoff, Karin (1976). *Fontane und das literarische Leben seiner Zeit. Eine literatursoziologische Studie*. Bouvier, Bonn.

LKS = *Lastekirjanduse sõnastik* (2006). Koostanud Reet Krusten, Krista Kumberg, Mare Müürsepp, Mari Niitra, Hille Ojala, Jaanika Palm, Malle Reidolv, Ave Tarrand. Eesti Lastekirjanduse Teabekeskus, Tallinn.

Mikk, August (koost) (1975). *Kurgja-Linnutaja C. R. Jakobsoni Talumuuseum*. Pärnu.

Mikk, Jaan (toim) (2002). *Soorollid õppekirjanduses*. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu.

Parijõgi, Jüri (1939). Murdealiste poiste kirjanduslikud ainevallad ja käsitluslaad. *Eesti Kirjandus*, 1, 20–26.

Pöldmäe, Rudolf (1962). C. R. Jakobsoni kirjandusliku tegevuse mõnest lõigust. *Looming*, 3, 461–470.

Robert, Kyra (1957). Carl Robert Jakobsoni “Kooli lugemise raamat”. *Nõukogude Kool*, 3, 143–156.

S (1881). Helmed [retsensioon “Helmestele”]. *Perno Postimees*, nr. 12, 20. 03, 1.

Sillaots, Marta (1939). Tütarlaste lugemisvarast. *Eesti Kirjandus*, 6, 260–266.

Sööt, Bernhard (1969). *Eesti lastekirjandus*. Loengukonspekt. Eesti kõrgema ja kesk-erihariduse ministereerium. Ed. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut Eesti keele ja kirjanduse kateeder, Tallinn.

Suburg, Lilli (2002). *Kogutud kirjatööd*. Koost. A. Undla-Pöldmäe. Eesti Raamat, Tallinn.

Talve, Ilmar (2004). *Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni*. Ilmamaa, Tartu.

Tarrand, Ave (2003). Miks Reggi ei ole Sipsik. Mõtteid lastekirjanduse tõlkimisest. *Nukits*, 33–38.

Tarrand, Ave (2004). (Kahtlasest) õnnest, mida reklaamib Viljaküla Brita. *Nukits*, 28–33.

Tarrand, Ave (2005/2006). Eesti poisteraamatute kangelaste muutumised ajas. *Ariadne Lõng*, 1/2, 35–53.

Tarrand, Ave (2006). Meestepoliitika algab poisteraamatust. *Nukits* 14–19.

Treumann, Gustav Johannes (1881). *Eesti Uuem Kirjandus. Lühike täädus igast uuestast Eesti keele raamatust*. Gressel, Tallinn.

Undla-Pöldmäe, Aino (2002). Järelsõna. *Rmt-s* Lilli Suburg, *Kogutud kirjatööd*. Koost. A. Undla-Pöldmäe. Eesti Raamat, Tallinn, 461–491.

Vaher, Berk (2000). Hõikekauguses, kuid levist väljas. Kambavaimu kujutamine ja hajutamine eesti noorsookirjanduses. Visandeid. *Rmt-s* Laak, Marin; Olesk, Sirje (koost.), *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999*. Tartu, 73–85.

Wagner, Hermann (1862). *Entdeckungs-Reisen in der Wohnstube*. Sarja “Neue Jugend- und Hausbibliothek“ 5. seeria, 1. kd. Otto Spamer, Leipzig.

Wagner, Hermann (1862). *Entdeckungs-Reisen in Haus und Hof*. Sarja “Neue Jugend- und Hausbibliothek“ 5. seeria, 2. kd. Otto Spamer, Leipzig.

Wagner, Hermann (1863). *Entdeckungs-Reisen im Wald und auf der Heide*. Sarja “Neue Jugend- und Hausbibliothek“ 5. seeria, 3. kd. Otto Spamer, Leipzig.

Wagner, Hermann (1863). *Entdeckungs-Reisen in Feld und Flur*. Sarja “Neue Jugend- und Hausbibliothek“ 5. seeria, 4. kd. Otto Spamer, Leipzig.

Whelan, Heide W. (1995). The Debat on Women's Education in the Baltic Provinces, 1850–1905. In Gert von Pistohtkors, Andrejs Plakans, Paul Kaegbein (Hrsg.), *Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den Baltischen Provinzen Russlands 1850–1914*. Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 6. Institut Norddeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 163–180.

Sugu¹: kasulik kateegoria ajaloo analüüsiks*

Joan W. Scott

Sugu. Nimisõna. Ainult grammatika-termin. Viitamine inimestele kui mees- või naissoo esindajatele muus kui ainult bioloogilises tähenduses on kas naljatlev (kontekstist sõltuvalt lubatud või mitte) või vigane.²

(Fowler, *Dictionary of Modern English Usage*, 1940)

Need, kes soovivad sõnade tähendused rangelt paika panna, on juba ette kaotama määratud, sest sõnadel, nagu ka ideedel ja asjadel, mida nad tähistavad, on ajalugu. Ei Oxfordi professorid ega Académie Française pole suutnud sellele vastu seista ega tähendusi kinni püüda ja fikseerida nii, et neid ei puudutaks inimese mänglev leidlikkus ja kujutlusvõime. Mary Wortley Montagu lisis oma vaimukale hukkamõistvale kriitikale “nõrgema soo” kohta (“minu ainuke lohutus olukorras, kus olen selle soo esindaja, on kindel teadmine, et ma ei pea kunagi ühegi sellise olendiga abielluma”) teravust teadlikult grammatilist viidet valesti kasutades.³ Läbi aegade on inimesed kujundlikke viiteid luues kasutanud grammatilisi mõisteid selleks, et manada esile min-

gile iseloomule või soole viitavaid jooni. Näiteks 1876. aastal *Dictionnaire de la langue française*'i poolt pakutav definitsioon oli järgmine: “Väga vaikse, endassetõmbunud inimese kohta, kes oma tundeid välja ei näita, väidetakse, et raske on öelda, kas ta on mees- või naissoost.”⁴ Ja Gladstone tegi 1878. aastal järgmise eristuse: “Athenat ei ühenda tema soo teiste esindajatega midagi peale sootunnuste, naistega ei ühenda teda mitte midagi peale füüsilise kuju.”⁵ Viimasel ajal – liiga hiljuti, et seda oleks veel lisatud sõnaraamatutesse või sotsiaalteaduste entsüklopeediasse – on feministid otsesemal ja tõsisemal moel hakanud kasutama *soo* mõistet, viitamaks sugudevaheliste suhtete sotsiaalsele korraldatusele. Seosed grammatikaga on ühelt poolt otsesed, kuid kätkevad endas ka veel uurimata võimalusi. Otsesed, kuna grammatilise kasutusega kaasnevad formaalsed reeglid, mis tulenevad mehele või naisele viitamisest; täis uurimata võimalusi, kuna paljudes Indo-Euroopa keeltes on olemas ka kolmas kateegoria – sootu ehk neutraalne.

Oma kõige hiljutisemas tähenduses paistab *sugu* olevat käibele läinud ameerika feministide seas, kes soovisid rõhutada bioloogisel sool põhinevate eristuste olemuslikult ühiskondlikku loomust. See sõna tähistas mõistetega *bioloogiline sugu* või *sooline erinevus* kaasas käiva bioloogilise determinismi eitamist. *Sugu* rõhutas samuti normatiivsete naiselikkuse määratluste suhestatud olemust. Need, kes muretsesid, et naisuurimuslik teadustöö keskendus liiga kitsalt ja eraldatult vaid naistele, kasutasid terminit *sugu* selleks, et tuua meie analüütilisse sõnavarasse suhestatum mõiste. Selle arusaama kohaselt on naised ja mehed defineeritud üksteise kaudu ja kumbagi ei saa mõista neid vaid eraldi uurides. Nii pakkus Natalie Davis 1975. aastal välja järgmise idee: “Mulle paistab, et peaksime olema huvitatud nii naiste kui meeste ajaloost, et me ei peaks töötama ainult allutatud sooga, nii nagu klassiküsimustega tegelev ajaloolane ei saa keskenduda vaid talupoegadele. Meie ees-

* Artikkel ilmus esmakordselt ajakirjas *The American Historical Review* 1986, Vol. 91, No. 5, 1053–1075.

märgiks on mõista *sugude*, sooliste gruppide, tähtsust minevikus. Meie eesmärgiks on avastada soorollide ja soolise sümboolika skaala erinevates ühiskondades ja perioodidel, leida, mis tähendus neil oli ja kuidas nad toimusid, et säilitada ühiskondlikku korda või edendada selle muutmist.⁶

Lisaks sellele, ja ehk kõige olulisemalt, oli *sugu* termin, mida soovitasid kasutada need, kes väitsid, et naiste poolt loodav teadus peaks põhimõtteliselt muutma teadusvaldkondade paradigmasid. Feministlikud teadlased osundasid varakult, et naiste uurimine mitte ainult ei lisa uut ainetikku, vaid toob paratamatult kaasa olemasoleva teadustöö eelduste ja standardite kriitilise ülevaatamise. "Me oleme hakanud mõistma," kirjutasid kolm feministlikku ajaloolast, "et naiste kirjutamisega ajalukku kaasneb paratamatult ajaloolise tähtsuse traditsiooniliste määratluste ümberdefineerimine ja laiendamine, nii et need kaasaksid, lisaks avalikule ja poliitilisele tegevusele, ka isiklike ja subjektiivseid kogemusi. Pole sugugi alusetu oletada, et hoolimata sellest, kui kõhklev on selle tegevuse algus, toob selline metodoloogia kaasa mitte ainult uue naiste ajaloo, vaid uue ajaloo."⁷ See, mil moel see uus ajalugu nii kaasaks kui selgitaks naiste kogemust, sõltus sellest, mil määral mõistet *sugu* saab arendada kui analüütilist kategooriat. Siin olid otseselt nähtavad paralleelid klassiga (ja rassiga); tegelikult rõhutasid poliitiliselt kõige avatumad naisuurijad pidevalt kõigi kolme tähtsust uue ajaloo kirjutamises.⁸ Huvi klassi, rassi ja soo vastu andis esiteks märku teadlase pühendumisest ajaloole, mis kaasas ka rõhutute lood ning analüüsis nende rõhumise tähendust ja loomust. Teiseks näitas see, et võimu ebavõrdsus on organiseeritud vähemalt kolmel teljel.

Klassi, rassi ja soo litaania jätab mulje, et tegu on võrdsete mõistetega, kuid tegelikult pole see nii. Mõiste *klass* toetub Marxi keerukale (ja hiljem veelgi keerukamaks tehtud) majandusliku determinismi ja ajalooliste muutuste teo-

riale, kuid mõistetel *rass* ja *sugu* need seosed puuduvad. Klassi kontseptsioonide kasutajate hulgas pole üksmeelt. Mõningad teadlased rakendavad Weberi mõisteid, teised kasutavad klassi kui ajutist heuristlikku vahendit. Sellest hoolimata, kui me viitame klassile, siis töötame definitsioonide kogumiga või sellise definitsioonide kogumi vastu, mida marksismi puhul iseloomustab majandusliku kausaalsuse idee ja nägemus arenguteest, mida mööda ajalugu on dialektiliselt liikunud. Nii rassi kui soo puhul selline selgus ja ühtsus puuduvad. Mõiste *sugu* kasutusala on hõlmanud terve rea teoreetilisi seisukohti, aga ka lihtsalt kirjeldavaid viiteid sugudevahelistele suhetele.

Feministlikud ajaloolased, keda on õpetatud nagu enamikku ajaloolasi, tunnevad ennast mugavamalt kirjelduste kui teooriaga tegeledes. Siiski on nad üha enam otsinud oma praktikasse sobituvaid teoreetilisi formuleeringuid. Nad on seda teinud vähemalt kahel põhjusel. Esiteks, üksikjuhtumeid puudutavate analüüside arvu suurenemine naiste ajaloos paistab nõudvat mingit sünteesivat perspektiivi, mis suudaks seletada nii järjepidevusi kui ka nende puudumist ning põhjendada jätkuvaid ebavõrdsusi ja radikaalselt erinevaid sotsiaalseid kogemusi. Teiseks, ebakõla viimase aja kõrgetasemelise naiste ajalugu puudutava teadustöö ja selle jätkuva marginaliseerituse vahel ajaloo kui eriala raames (mida näitavad õpikud, ainekirjeldused ja monograafiad) näitab kirjeldavate lähenevate piiratust, sest need ei tegele distsipliini domineerivate mõistetega või vähemalt ei tegele nende mõistetega nii, et see kõigutaks viimaste võimu või muudaks neid. Naiste ajaloo tegelejad ei saa piirduda sellega, et nad tõestavad, et naistel oli ajalugu või et naised osalesid lääne ajaloo jaoks kesketes poliitilistes kriisides. Naiste ajaloo puhul on enamuse mitte-feministidest ajaloolaste reaktsioon olnud nende asjalolude aktsepteerimine ja seejärel nende eraldamine või kõrvaleheitmine ("naistel oli ajalugu, mis erineb meeste omast, seega las feministid

tegelevad naiste ajaloo; meid see aga ei puuduta” või “naiste ajalugu puudub ainult seksuaalsust ja perekonda ja seda peab uurima poliitilisest ja majandusajaloost eraldi”). Naiste osaluse küsimuses on vastuseks olnud parimal juhul minimaalne huvi (“minu arusaam Prantsuse Revolutsioonist ei muutu teadmises, et selles osalesid ka naised”). Väljakutse, mille taolised vastused esitavad, on eelkõige teoreetiline. See nõuab, et analüüsitaks mitte ainult meeste ja naiste kogemuste vahelist suhet minevikus, vaid ka seoseid ajaloo ja praeguse ajaloopraktika vahel. Kuidas toimib sugu inimeste sotsiaalsetes suhetes? Kuidas annab sugu tähenduse ajaloolise teadmise organiseerimisele ja tajumisele? Vastused sõltuvad soost kui analüütilisest kategooriast.

Enamasti on ajaloolaste katsed teoretiseerida soo üle jäänud traditsioonilistesse sotsiaal-teaduslikesse raamistikesse ning kasutanud traditsioonilisi formuleeringuid, mis pakuvad universaalseid kausaalseid põhjendusi. Need teooriad on olnud parimal juhul piiratud, sest nad kipuvad kaasama reduktiivseid või liiga lihtsaid üldistusi, mis räägivad vastu mitte ainult ajaloo kui distsipliini arusaamale ühiskondlike põhjuste keerukusest, vaid ka feministlikule pühendumisele muutusteni viivale analüüsile. Ülevaade neist teooriatest näitab nende puudujääke ja võimaldab välja pakkuda alternatiivse lähenemise.⁹

Enamuse ajaloolaste kasutatavad lähenemised jaotuvad kahte selgesse kategooriasse. Esimene on oma olemuselt kirjeldav; see viitab fenomenide või reaalsuste olemasolule ilma tõlgendamise, seletuste pakkumise või põhjuste määratlemiseta. Teine kasutusala on kausaalne; see arutleb teoreetiliselt fenomenide või reaalsuste olemuse üle, otsides vastust küsimusele, kuidas ja miks need on omandanud oma praeguse vormi.

Oma kõige lihtsamas kaasaegses kasutuses on mõiste *sugu* sünonüümiks sõnale *naised*. Rida raamatuid ja artikleid, mille teemaks on

naiste ajalugu, on viimasel paaril aastal asendanud oma pealkirjades sõna *naised* sõnaga *sugu*. Hoolimata sellest, et see mõiste viitab ähmaselt ka teatud analüütilistele mõistetele, on mõningatel juhtudel kasutuse põhjuseks selle ala poliitiline aktsepteeritavus. Neil juhtudel peaks sõna *sugu* kasutamine tähistama töö teaduslikku tõsiseltvõetavust, kuna *sugu* kõlab neutraalsemalt ja objektiivsemalt kui *naised*. *Sugu* paistab sobivat sotsiaalteaduslikku sõnavarasse ja eristab ennast seega (väidetavalt agressiivsest) feministlikust poliitikast. Selles kasutuses ei kannata *sugu* endaga kaasas vajalikku seisukohavõttu ebavõrdsuse või võimu küsimustes ega nimeta kannatavat (ja siiani nähtamatut) osapoolt. Sel ajal kui mõiste *naiste ajalugu* kuulutab oma poliitikat, kinnitades (vastupidiselt tavapärasele praktikale), et naised on kõlblikud ajaloolised subjektid, mõiste *sugu* hõlmab, kuid ei nimeta naisi ja seega ei paista kriitiliselt ohtlik olevat. Selline *soo* mõiste kasutamine on üks näide protsessist, mida võiks nimetada 1980. aastate feministliku teaduse püüdluseks akadeemilise legitiimsuse poole.

Kuid see on ainult üks aspekt. Mõistet *sugu* kasutatakse *naiste* asemel, viitamaks ka sellele, et teadmine naiste kohta on samaaegselt ka teadmine meeste kohta, et ühe uurimine tähendab ka teise uurimist. See kasutus rõhutab, et naiste maailm on osa meeste maailmast, asub selle sees ja on selle poolt loodud. See kasutus eitab eraldi sfääride mõiste tõlgenduslikku kasulikkust, väites, et naiste uurimine meestest eraldatuina aitab põlistada müüti, et ühel sfääril, ühe bioloogilise soo kogemusel, on vähe või üldse mitte tegemist teise omaga. Lisaks sellele kasutatakse *soo* mõistet, et viidata sugudevaheliste ühiskondlikele suhetele. *Soo* mõiste kasutamine lükkab selgesõnaliselt tagasi bioloogilised seletused, näiteks need, mis leiavad naiste allutamise mitmekesistele vormidele ühise nimetaja faktides, et naistel on võime sünnitada lapsi ja et meestel on tugevamad lihased. Selle asemel võimaldab *sugu* viidata “kultuurilistele konstrukt-

sioonidele” – oma olemuselt sotsiaalsele ideede loomise protsessile naistele ja meestele sobilike rollide kohta. See võimaldab viidata meeste ja naiste subjektiivsete identiteetide läbinisti sotsiaalsele päritolule. Selle definitsiooni kohaselt on sugu sotsiaalne kategooria, mis on bioloogiselt soolisele kehale peale surutud.¹⁰ Sugu on muutunud eriti kasulikuks sõnaks pärast bioloogilist sugu ja seksuaalsust puudutavate teadustööde arvu kasvu, kuna see annab võimaluse eristada seksuaalset praktikat naistele ja meestele määratud rollidest. Kuigi teadlased tunnistavad, et on olemas side bioloogilise soo ja “soorollide” (kui kasutada perekonnasotsioloogide poolt rakendatavat mõistet) vahel, ei eelda need teadlased, et see seos on lihtne või otsene. Soo mõiste kasutamine rõhutab tervet suhete süsteemi, mille hulka kuulub bioloogiline sugu, kuid mis pole bioloogilise soo poolt määratletud ega määratle ise otseselt seksuaalsust.

Neid soo mõiste kirjeldavaid kasutusi on ajaloolased kõige sagedamini rakendanud uue territooriumi kaardistamiseks. Kui sotsiaalajaloolased pöördusid uute uurimisobjektide poole, oli sugu vajalik selliste teemade jaoks, nagu naised, lapsed, perekond ja sooideoloogiad. Selline soo mõiste kasutamine viitab teisisõnu ainult neile aladele, nii struktuurasetele kui ideoloogilistele, mis puudutavad sugudevahelisi suhteid. Kuna esmapilgul ei puuduta sõda, diplomaatias ja tipp-poliitika otseselt neid suhteid, siis ei paista sugu seal rakenduvat ning need ajaloolased, kes keskenduvad poliitika ja võimuga seonduvatele küsimustele, peavad sugu jätkuvalt tähtsusetuks. Selle tulemusena kinnistub teatav funktsionalistlik seisukoht, mille juured on olemuslikult bioloogias ja mis kinnistab arusaama ajalookirjutuse eraldi sfääridest (bioloogiline sugu või poliitika, perekond või rahvus, naised või mehed). Kuigi selles kasutuses kinnitab soo mõiste, et sugudevahelised suhted on sotsiaalsed, ei ütle ta midagi selle kohta, miks on need suhted konstrueeritud oma praegusel kujul, kuidas nad toimivad või kuidas

nad muutuvad. Kirjeldavas kasutuses on sugu seega mõiste, mis haakub naistega seotud asjade uurimisega. Sugu on uus teema, uus ajaloolise uurimistöö osa, kuid sellel puudub piisav analüütiline mõjuvõim, et tegeleda eksisteerivate ajalooliste paradigmadega (ja neid muuta).

Loomulikult olid mõned ajaloolased sellest probleemist teadlikud ning sellest tulenesid katsed kasutada teooriaid, mis võiksid seletada soo mõistet ja ajaloolist muutumist. Väljakutse seisnes selles, kuidas lepitada teooriat, mis on sõnastatud üldistes või universaalsetes terminites, ja ajalugu, mis on pühendunud kontekstuaalsete eripärade ja fundamentaalsete muutuste uurimisele. Tulemus on olnud äärmiselt eklektiline: osalised laenud, mis vähendavad mingi konkreetse teooria analüütilist mõju või, veelgi halvem, selle teooria eelduste kasutamine ilma selle tulemuste teadvustamiseta; või seletused muutuste kohta, mis ainult illustreerivad muutumatuid teemasid, kuna nad kaasavad universaalseid teooriaid; või imetlusväärset fantaasiarikkad uurimused, milles aga teooria on siiski nii varjatud, et neid ei saa kasutada eeskujudena tulevastele uurimustele. Kuna teooriad, mida ajaloolased on kasutanud, ei ole oma kõigis tulemustes lahti kirjutatud, tundub olevat viljakas sellele tegevusele oma aega panustada. Ainult läbi sellise ettevõtmise saame hinnata nende teooriate kasulikkust ja võibolla sõnastada ka jõulisemat teoreetilist lähenemist.

Feministlikud ajaloolased on soo analüüsimiseks kasutanud erinevaid lähenemisi, kuid need saab taandada valikule kolme teoreetilise positsiooni vahel.¹¹ Esimene, täiesti feministlik katse, püüab selgitada patriarhaadi päritolu. Teine asetab ennast marksistlikku traditsiooni ja püüab seda lepitada feministliku kriitikaga. Kolmas, mille sees on olemuslik lõhe prantsuse poststrukuralistide ja angloameerika objektisuhete teoretikute vahel, toetub esinevatele psühhoanalüüsi koolkondadele, et selgitada subjekti soolise identiteedi tootmist ja taastootmist.

Patriarhaaditeoreetikud on suunanud oma tähelepanu naiste allutamisele ja leidnud sellele seletuse mehe "vajaduses" naise üle domineerida. Mary O'Brieni leidliku Hegeli muganduse kohaselt lähtub meeste domineerimine mehe soovist ületada oma võõrandumist liigi reprodutseerimisvahenditest. Pölvkondliku järjepidevuse põhimõtte taastab isaduse esmatahtsuse ja varjutab sünnitusega kaasneva naiste töö, tõelised valud ja sotsiaalse reaalsuse. Naiste vabanemise allikas peitub "reproduktsooniprotsessi adekvaatses mõistmises" ja suutlikkuses näha vastuolu naiste reproduktiivse töö olemuse ja selle (meestepoolsete) ideoloogilise müstifitseerimise vahel.¹² Shulamith Firestone'i jaoks oli laste saamine samuti naistele "kibedaks lõksuks." Tema materialistlikumas analüüsis aga kaasneks vabanemine reproduktiivse tehnoloogia arenguga, mis võib mitte liiga kauges tulevikus kaotada vajaduse naiste kehade järele liigi reproduktiooni tagamiseks.¹³

Kui mõnede teoreetikute jaoks oli patriarhaadi võtmeks reproduktioon, siis teistele täitis seda rolli seksuaalsus. Catherine MacKinnoni julged formuleeringud olid ühtaegu väga temalikul, kuid samas ka illustreerisid teatavat laadi lähenemist: "Seksuaalsus on feminismile sama, mis töö marksismile: see, mis on kõige rohkem meie enda oma, kuid ka see, mida meilt kõige rohkem ära võetakse." "Seksuaalne objektistamine on naiste allutamises esmase tähtsusega protsess. See ühendab teo sõnaga, konstruktsiooni väljendusega, taju kinnistamisega, müüdi reaalsusega. Mees kepib naist; alus, öeldis, sihtis."¹⁴ Jätkates oma analoogiat Marxiga pakkus MacKinnon feminismi analüüsimeetodiks dialektilise materialismi asemel teadlikkuse tõstmist. Ta väitis, et jagatud objektistamise kogemust väljendades hakkavad naised mõistma oma ühisidentiteeti ja liiguvad seega poliitilise aktiivsuse suunas. Seega seisib seksuaalsus MacKinnoni jaoks väljaspool ideoloogiat ja oli avastatav kui vahendamata ja kogetud fakt. Kuigi MacKinnoni analüüs defi-

neerib seksuaalsed suhted sotsiaalseina, ei paku see välja midagi peale nende seksuaalsete suhete olemusliku ebavõrdsuse, et seletada, miks võimustusüsteem oma praeguses vormis toimib. Lõpptulemusena on sugudevaheliste ebavõrdsuste suhete allikaks sugudevahelised ebavõrdsed suhted. Kuigi see ebavõrdsus, mille allikaks on seksuaalsus, on väidetavalt kehastunud "terves sotsiaalsete suhete süsteemis," jääb selgusetuks, kuidas see süsteem töötab.¹⁵

Patriarhaaditeoreetikud on meeste ja naise ebavõrdsuse küsimusega olulisel moel tegeleenud, kuid ajaloolaste jaoks tekitavad nende teooriad probleeme. Esiteks, kuigi nad pakuvad välja analüüsi, mis on soosüsteemi enda sisene, rõhutavad nad samas selle süsteemi esmast tähtsust ühiskonnakorralduses tervikuna. Kuid patriarhaaditeooriad ei näita, kuidas sooline ebavõrdsus struktureerib kõiki teisi ebavõrdsusi või isegi seda, kuidas sugu mõjutab neid eluvaldkondi, mis ei paista olevat sellega seotud. Teiseks, hoolimata sellest, kas domineerimine seisneb naiste reproduktiivse töö omastamises meeste poolt või meestepoolsete naiste objektistamises, põhineb see analüüs füüsilisel erinevusel. Igasugune füüsiline erinevus muutub universaalseks ja muutumatuks, isegi kui patriarhaaditeoreetikud püüavad arvesse võtta soolise ebavõrdsuse muutuvate vormide ja süsteemide olemasolu.¹⁶ Teooria, mis põhineb vaid ühel parameetril (füüsilisel erinevusel), on ajaloolaste jaoks problemaatiline, sest see eeldab, et inimkeha tähendus on järjepidev ja loomumane – väljaspool sotsiaalset ja kultuurilist konstrueerimist – eeldades selle kaudu ka soo enese ajaloovälisust. Sellises olukorras muutub ajalugu mingis mõttes teisejärguliseks nähtuseks, pakkudes lugematuid variatsioone kindlaksmääratud soolise ebavõrdsuse muutumatul teemal.

Marksistlike feministide lähenemine on ajaloolisem, kuna neid suunab ajalooteooria. Ent millised iganes on olnud selle variatsioonid ja mugandused, selle endale ise peale surutud

nõue, et soole peab leidma "materiaalsed" seletused, on piiranud või vähemalt aeglustanud uute analüüsiliinide arengut. Ükskõik, kas pakutakse mingit nn. kaksiksüsteemi lahendust (mis väidab, et kapitalism ja patriarhaat on kaks eraldiseisvat, kuid omavahel suhestuvat süsteemi) või analüüsi, mis põhineb selgemini klassikalisel marksistlikul tootmisvahendite kesken-duval arutelul, leitakse seletus soosüsteemide päritolule ja muutustele väljaspoolt seksuaalset tööjaotust. Perekonnad, majapidamised ja seksuaalsus on kõik lõppjärgeluses muutuvate tootmissuhete tulemused. Sellisele järgelusele jõudis Engels oma aruteludes raamatus *Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine*¹⁷; see on alus, millele tugineb tegelikult majandusteadlase Heidi Hartmanni analüüs. Hartmann rõhutas, et on oluline arvestada, et patriarhaat ja kapitalism on eraldiseisvad, kuid omavahel suhetuvad süsteemid. Samas aga tõuseb tema argumentatsiooni arenedes esiplaanile majanduslik kausaalsus, mille kohaselt patriarhaat areneb ja muutub alati kui tootmissuhete üks funktsioon. Kui ta väitis, et "meeste domineerimise lõpetamiseks on vaja kaotada sugudevaheline tööjaotus," siis pidas ta silmas sugudel põhinevat segregatsiooni ametikohtadel.¹⁸

Varased arutelud marksistlike feministide seas keerlesid sama probleemideringi ümber: väite, et "bioloogilise reproduktsiooni nõudmised" määravad kapitalismi tingimustes soolise tööjaotuse ning selles väites sisalduva essentialismi kõrvaleheitmine; adumine, et tootmisvahendeid puudutavasse arutellusse on mõttetu lisada fraas "reproduktsiooni vormid" (see jääb opositsiooniliseks kategooriaks ja ei saavuta teiste tootmisvormidega võrdset staatust); mõistmine, et majanduslikud süsteemid ei määratle soolisi suhteid otseselt ning et naiste allutamine on varasem kui kapitalism ja jätkub ka sotsialismi tingimustes; püüdlemine materialistliku seletuse poole, mis ei hõlmaks loomulikke füüsilisi erinevusi.¹⁹ Olulise katse sellest probleemideringist välja pääseda teeb Joan Kelly esse

"Feministliku teooria topeltpilk" ("The Doubled Vision of Feminist Theory"), milles ta väidab, et majanduslikud ja soosüsteemid toimusid koos, luues ühiskondlikke ja ajaloolisi kogemusi; et kumbki süsteem pole põhjustanud teist, vaid et mõlemad "toimivad üheaegselt, et taastoota mingi kindla ühiskonnakorra sotsiaal-majanduslikke ja meeste domineerimist kindlustavaid struktuure". Kelly väide, et soosüsteemidel on iseseisev eksistents, avas olulise kontseptuaalse ukse, kuid tema otsus jääda marksistliku raamistiku piiridesse pani teda rõhutama majanduslike faktorite põhjuslikku rolli isegi soosüsteemi määratlemises: "Sugude suhted toimivad vastavalt sotsiaal-majanduslikele struktuuridele ja nende kaudu, paralleelselt bioloogilise ja sotsiaalse soo struktuuridele."²⁰ Kelly tõi diskussiooni mõiste "sotsiaalne reaalsus, mis on olemuslikult sooline", kuid kaldus rõhutama selle reaalsuse sotsiaalset, mitte soolist, olemust ning väga sageli viitas sõna "sotsiaalne" tema kasutuses majanduslikele tootmissuhetele.

Kõige kaugeleulatavam seksuaalsust puudutav käsitlus ameerika marksistlikelt feministidelt on raamat *Iha võim (Powers of Desire)*, esseekogumik, mis ilmus aastal 1983.²¹ Mõjutatuina poliitiliste aktivistide ja teadlaste üha suuremast tähelepanust seksuaalsusele, prantsuse filosoofi Michel Foucault' väitest, et ajaloolised kontekstid loovad seksuaalsust, ja veendumusest, et käimasolev "seksuaalrevolutsioon" vajas tõsist analüüsi, valisid autorid "soopoliitika" oma uurimistöö keskmeiks. Seda tehes harutasid nad lahti põhjuslikkuse küsimuse ja pakkusid sellele mitmeid lahendusi: tegelikult teeb selle teose tõeliselt põnevaks just analüütilise üksmeele puudumine, selle tuntav analüütiline pingeline. Isegi kui autorid kipuvad rõhutama sotsiaalsete (mille all nad tihti peavad silmas mõistet "majanduslike") kontekstide põhjuslikkust, lisavad nad sellele ka viiteid vajadusele uurida "soolise identiteedi psüühilist struktuuri." Kuigi "sooideoloogiat" väidetakse vahel "peegeldavat" majanduslikke ja sotsiaalseid struktuure, lisandub sellele ka

oluline arusaam, et peame mõistma keerulist "seost ühiskonna ja tugeva psüühilise struktuuri vahel."²² Ühelt poolt toetavad toimetajad Jessica Benjamini seisukohta, mille kohaselt peab poliitika hõlmama tähelepanu "inimelu erootiliste ja fantastilistele osadele," kuid teiselt poolt ei tegele ükski essee peale Benjamini oma täielikult või tõsiselt probleemidega, mida ta tõstatab.²³ Selle asemel jookseb läbi terve kogumiku kaudne arusaam, et marksismi võib laiendada, nii et see haaraks ideoloogiat, kultuuri ja psühholoogiat puudutavaid arutelusid ning et selline laiendamine saab toimuda läbi seda tüüpi konkreetsete andmete analüüsi, mida enamuse artikleid pakkus. Sellise lähenemise tugevus seisneb teravalt erinevate seisukohavõtude vältimises, kuid tema nõrkuseks on see, et ta jätab kehtima juba täielikult sõnastatud teooria, mis viib sugudevaheliste suhete juurest tagasi tootmissuhete juurde.

Kui võrdleme ameerika marksistlike feministide eksperimenteerivaid ja suhteliselt laiahaardelisi katseid nende inglise kolleegide omadega, mis on tihedamalt seotud tugeva ja elujõulise marksistliku traditsiooniga, siis näeme, et inglastel on olnud raskem vabaneda rangelt deterministlike seletuste kammitsatest. Seda raskust võib kõige dramaatilisemas vormis näha hiljutistes vaidlustes ajakirjas *New Left Review* Michèle Barretti ja tema kriitikute vahel, kes on teda süüdistanud kapitalismi tingimustes eksisteeriva soolise tööjaotuse materialistliku analüüsi hülgamises.²⁴ Seda on võimalik näha ka tõsiasjas, et esialgne feministlik katse sobitada psühhoanalüüsi ja marksismi on asendunud valikuga kas ühe või teise teoreetilise positsiooni kasuks ning seda ka nende teadlaste hulgas, kes varem kinnitasid, et võimalik on mingi nende kahe vaheline sümbioos.²⁵ Marksismi raamistikus töötavate inglise ja ameerika feministide raskused ilmnevad selgelt töödes, mida olen siin nimetanud. Probleem, millega nad silmitsi seisavad, on vastupidine sellele, mille tekitab patriarhaaditeooria. Marksismi sees on soo mõistet

kaud käsitletud kui muutuvate majanduslike struktuuride kaasnähtust; sool on puudnud iseseisev analüütiline staatus.

Ülevade psühhoanalüütilisest teoriast nõuab selgitusi koolkondade kohta, kuna neid erinevaid lähenemisi on kaldunud klassifitseerima nende loojate ja enamuse praktiseerijate rahvusliku tausta järgi. Näiteks saab rääkida angloameerika koolkonnast, mis tegutseb objektsuhete teooriate raamistikus. Ameerika Ühendriikides on selle lähenemisega kõige enam seostatud Nancy Chodorowi nime. Lisaks sellele on ameerika teadusele, kaasa arvatud ajaloole, kaugeleulatuvat mõju avaldanud Carol Gilligani töö. Gilligani töö toetub Chodorowi omale, kuigi selle fookuseks pole mitte niivõrd subjekti konstrueerimine kui moraalne areng ja käitumine. Kontrastina angloameerika koolkonnale põhineb prantsuse koolkond Freudi strukturalistlikele ja poststrukturealistlikele tõlgendustele, mis käsitlevad teda keeleteooriate kaudu (feministide jaoks on võtmefiguuriks Jacques Lacan).

Mõlemat koolkonda huvitavad protsessid, mille kaudu luuakse subjekti identiteet; mõlemad keskenduvad lapse arengu varajastele staadiumitele, otsides sealt seletusi soolise identiteedi kujunemise kohta. Objektsuhete teoreetikud rõhutavad tegeliku kogemuse mõju (laps näeb ja kuuleb neid, kes tema eest hoolitsevad, eelkõige muidugi oma vanemaid, ning suhestub nendega); poststrukturealistid rõhutavad keele kesket rolli soo edasiandmises, tõlgendamises ja kujutamises. ("Keel" all ei pea poststrukturealistid silmas sõnu, vaid tähenduste süsteeme – sümboolseid kordi –, mis on olemas enne tegeliku kõne, lugemis- ja kirjutamisoskuse omandamist.) Veel üks erinevus nende kahe koolkonna vahel tuleneb lähenemisest alateadvusele, mida Chodorowi arvates on võimalik teadlikult mõista, kuid Lacani arvates mitte. Lacani järgijatele on subjekti konstrueerimisel kriitiliseks faktoriks alateadvus; lisaks sellele

toimub alateadvuses seksuaalne jaotumine, mis toob kaasa ka soolise subjekti jätkuva ebastabiilsuse.

Viimastel aastatel on feministlikud teoreetikud lähenenud neile teooriatele, kuna need toetavad konkreetseid leide üldiste tähelepänetega või kuna nad paistavad pakkuvat olulise teoreetilise sooformuleeringu. Üha enam tsiteerivad need ajaloolased, kes tegelevad "naiste kultuuri" mõistega, Chodorowi ja Gilligani uurimusi nii kinnitamaks kui selgitamaks oma tõlgendusi; need, kes tegelevad feministliku teooriaga, vaatavad Lacani suunas. Lõppude lõpuks ei paista kumbi neist teooriatest olevat ajaloolaste poolt rakendatav. Lähem pilguheit mõlemale võib meil aidata mõista, miks see nii on.

Minu ettevaatlikkus objektisuhete teooria suhtes tuleneb selle sõnasõnalisusest, sellest, et see toetub suhteliselt väikestele suhtlusstruktuuridele, mis peaksid looma soolise identiteedi ja tekitama muutusi. Nii perekondlik tööjaotus kui ka tegelik kohustuste jaotumine vanemate vahel mängivad Chodorowi teoorias olulist rolli. Valitsevate läänelike süsteemide tulemuseks on selge vahetegemine mehesuse ja naisesuse vahel: "Põhiline naiselik minapilt on seotud maailmaga; põhiline mehelik minapilt on eralduv."²⁶ Chodorow väidab, et kui isad oleksid rohkem laste eest hoolitsemisse kaasatud ja rohkem kodus, siis võiks oidipaalse draama tulemus olla teistsugune.²⁷

See tõlgendus piirab soo mõiste perekonna ja koduse majapidamise kogemusega ja ei jäta ajaloolasele võimalust siduda seda mõistet (või ka üksikisikut) teiste majanduse, poliitika või võimuga seotud sotsiaalsete süsteemidega. Muidugi on kaudselt selge, et ühiskonnakorraldus, mille kohaselt isad peavad töötama ja emad täitma enamikku laste kasvatamisega seotud ülesandeid, struktureerib perekonnakorraldust. Kust selline korraldus pärineb ja miks see väljendub soolises tööjaotuses, jääb aga selgusetuks. Samuti ei tegelda selles kontekstis

asümmeetriale vastandatud ebavõrdsuse küsimusega. Kuidas saame selle teooria sees seletada järjekindlat mehelikkuse seostamist võimuga, mehelikkuse naiselikkusest olulisemaks pidamist, seda, et lapsed paistavad need seosed ja hinnangud omandavat ka siis, kui nad ei ela tuumikperekonnas või kui nad kasvavad leibkondades, kus laste eest hoolitsemine on mehe ja naise vahel võrdselt jaotatud? Usun, et me ei saa seda teha, pööramata vähematki tähelepanu sümboolsetele süsteemidele, see tähendab viisidele, kuidas ühiskonnad kujutavad sugu, kasutavad seda ühiskondlike suhete väljendamiseks või kogemuse tähenduse konstrueerimiseks. Ilma tähenduseta pole kogemust; ilma tähistamisprotsessideta pole tähendust (sellega ei püüa ma öelda, et keel on kõik, kuid teooria, mis ei arvesta keelega, ignoreerib olulist rolli, mida sümboolid, metafoorid ja mõisted mängivad inimesiksuse ja inimajaloo defineerimises.)

Keel on Lacani teooria keskmes; see on võti lapse vastuvõtmiseks sümboolsesse korda. Läbi keele konstrueeritakse sooline identiteet. Lacani kohaselt on fallos bioloogilise soolise erinevuse keskne tähistaja. Kuid falloose tähendust tuleb mõista metafoorselt. Lapse jaoks annab oidipaalne draama mõisted kultuuriliseks suhtluseks, kuna kastratsioonihirm kehastab võimu, (isa) seaduse reegleid. Lapse suhe selle seadusega sõltub bioloogilisest soolisest erinevusest, selle kujutluslikust (või fantaasiaga seotud) identifitseerimisest mehelikkuse või naiselikkusega. Teisisõnu, sotsiaalse suhtlemise reeglite pealesurumine on olemuslikult ja spetsiifiliselt soolistatud, kuna naissoo esindajal on falloosega paratamatult teistsugune suhe kui meessoost isikul. Kuid hoolimata sellest, et sooline määratlus on alati näilisel selge ja kinnistatud, on siiski tegu millegagi, mis on äärmiselt ebastabiilne. Nagu sõnad ise, kujutavad ka subjektiivsed identiteedid endast eristamise ja erinevuse protsessi, mis nõuavad ebaselguste ja vastupidiste elementide allasurumist selleks, et kindlustada ühtsust ja üldist arusaama (ja luua illusioon

sellest ühtsusest). Mehelikkuse põhimõte seisneb naiselike joonte – ja subjekti potentsiaalse biseksuaalsuse – kohustuslikus allasurumises ning see toob konflikti meheliku ja naiseliku vastandusse. Allasurutud ihad jäävad alateadvusesse ja ohustavad pidevalt soolise määratluse stabiilsust, eitades selle ühtsust, õõnestades selle vajadust turvalisuse järele. Lisaks sellele pole teadlikud ideed mehelikkusest ja naiselikkusest kinnistatud, kuna nad varieeruvad sõltuvalt kontekstuaalsest kasutusest. Seega jääb alati püsima konflikt, mille ühel poolel on subjekti vajadus näida ühtsena ja teisel poolel vastava terminoloogia ebatäpsus, selle tähenduse suhtelisus, selle sõltuvus allasurumisest.²⁸ Selline tõlgendus teeb kategooriad “mees” ja “naine” problemaatiliseks, sest väidab, et mehelikkus ja naiselikkus ei ole kaasasündinud omadused, vaid subjektiivsed (või ilukirjanduslikud) konstruktsioonid. See tõlgendus viitab samuti asjaolule, et subjekt on pidevas kujundusprotsessis ja pakub süstemaatilise viisi tõlgendamaks teadlikku ja alateadlikku iha, näidates, et keel on sellise analüüsi sobivaks objektiks. Tänu sellele pean ma seda lähenemist õpetlikuks.

Siiski teeb mulle muret, et selle lähenemisega kaasneb piiratud keskendumine “subjekti” küsimustele ja tendents kinnistada subjektiivse päritoluga vastuolusid meeste ja naiste vahel kui soo kesket fakti. Kuigi sellele lähenemisele on omane avatus “subjekti” konstrueerimise viiside suhtes, kipub see teooria mehe ja naise kategooriaid ja nendevahelisi suhteid universaliseerima. Ajaloolaste jaoks on selle tulemuseks minevikust pärinevate andmete reduktiivne lugemine. Kuigi see teooria arvestab sotsiaalsete suhetega, seostades kastratsiooni keelu ja seadusega, ei luba ta kaasata ajaloolise eripära ja mitmekesisuse mõisteid. Fallos on ainus tähistaja; soolise subjekti konstrueerimine on lõpptulemusena etteennustatav, sest see on alati sama. Kui peame mõtlema subjektiivsuse konstrueerimisest ühiskondlikes ja ajaloolistes kontekstides, nagu pakub filmiteadlane Teresa de Laure-

tis, siis puudub Lacani poolt pakutud terminite seas võimalus nende kontekstide eristamiseks. Isegi de Lauretise katsetustes paistab sotsiaalne reaalsus (s.t. “materiaalsed, majanduslikud ja inimestevahelised [suhted], mis on tegelikult ühiskondlikud ja laiemas perspektiivis ajaloolised”) asetsevat subjektist väljaspool, eraldi.²⁹ Puudub võimalus mõista “sotsiaalset reaalsust” soolises raamistikus.

Selle teooria soolisel vastandamisel on kaks külge. Esiteks õhkub sellest teatavat ajatust, isegi siis, kui see on ajaloolistatud nii hästi, kui seda on teinud Sally Alexander. Alexanderi tõlgendus Lacanist viis ta järelduseni, et “sugudevaheline antagonism on seksuaalse identiteedi omandamise vältimatu aspekt ... Kui antagonism on alati latentne, on võimalik, et ajalugu ei paku mingit lõplikku lahendust, vaid ainult erinevuse sümboleeringute ja soolise tööjaotuse pidevat ümberkujundamist ja ümberorganiseerimist.”³⁰ Võibolla paneb minu lootusetu utopism mind selle formuleeringu juures kõhklema või siis minu suutmatus maha raputada episteemi, mis pärineb Foucault’ poolt klassikaliseks ajastuks nimetatud ajajärgust. Siiski aitab Alexanderi formuleering kinnistada binaarset opositsiooni mehe ja naise vahel ainsa võimaliku nendevahelise suhtena ja inimeksistentsi igavese aspektina. See kinnistab ja mitte ei pane küsimägi alla seda, millele Denise Riley viitab kui “kohutavale arusaamale, et sooline vastandus on igavene”. Riley kirjutab järgmist: “[Mehe ja naise vahelise] vastanduse ajalooliselt konstrueeritud olemus loob ühe oma tulemusena just nimelt selle arusaama muutumatust ja monotoonsust mees/naine vastandusest.”³¹

Just nimelt seda vastandust kogu tema igavuses ja monotoonsuses (kui naaseda angloameerika koolkonna juurde) on toetanud Carol Gilligani töö. Gilligan seletas erinevaid moraalse arengu radasid, mida järgivad poisid ja tüdrukud, lähtudes erinevustest “kogemuses” (elatud reaalsuses). Pole üllatav, et naiste ajalooga tegelejad on tema ideed omaks võtnud

ja kasutanud neid, et seletada “erinevaid hääli”, mida nende töö on võimaldanud neil kuulda. Nende laenude juures on mitmesuguseid probleeme ja need on omavahel loogiliselt seotud.³² Esimene on tähenduse nihkumine, mis tekib tihti siis, kui määratletakse põhjuslikkust: argument liigub väidetelt, nagu “naiste kogemus paneb nad tegema moraalseid valikuid sõltuvalt kontekstist ja suhetest”, väidetele nagu “naised mõtlevad nii ja teevad neid valikuid, sest nad on naised.” Selles mõtteliinis sisaldub kaudne viide ajaloovälisele, kui mitte essentsialistlikule, naise mõistele. Gilligan ja teised on tema kirjelduse, mis põhineb väikesel valimil 20. sajandi teise poole ameerika kooliõpilastel, laiendanud väiteks, mis kehtib kõigi naiste kohta. See laiendus on eriti ilmne mõningate “naiste kultuuri” ajaloolaste puhul, kes toovad näiteid alates varajasest ametiühinguaktivistidega ning taandavad need kõik tõestuseks Gilligani hüpoteesile, et kõik naised eelistavad alati suhestatust, kuid ei piirdu ainult nendega.³³ Selline Gilligani ideede kasutamine on teravas kontrastis palju keerukamate ja ajaloolistatud arusaamadega “naiste kultuurist”, mida võis näha 1980. aastal toimunud ajakirja *Feminist Studies* sümposiumil.³⁴ Võrdlus selle artiklitekogumi ja Gilligani formuleeringute vahel näitab, mil määral Gilligani arusaam on ajalooväline ja defineerib paari naine/mees kui universaalse, ennast tootva binaarse vastanduse – mis on alati samal moel fikseeritud. Rõhutada kinnistatud erinevusi (Gilligani puhul lihtsustades segasemaid tulemusi näitavaid andmeid bioloogilise soo ja moraalse arutlemise kohta, toonitatakse soolist erinevust), toetavad feministid mõttesuunda, millele nad soovivad vastu astuda. Kuigi nad soovivad “naise” kategooriat ümber hinnata (Gilligan pakub, et naiste moraalsed valikud võivad olla humaansemad kui meeste omad), ei uuri nad seda binaarset vastandust ennast.

Meil on vaja loobuda selle binaarse vastanduse kinnistatud ja igavesest olemusest; meil on

vaja soolise erinevuse terminite tõelist ajaloolis-tamist ja dekonstrueerimist. Peaksime teadlikumalt eristama oma analüütilist sõnavara ja materjali, mida soovime analüüsida. Peame leidma võimalusi (ükskõik kui ebatäiuslikud need ka ei oleks) oma kategooriate kritiseerimiseks ja oma analüüsise eneskriitiliseks hindamiseks. Kui me kasutame Jacques Derrida dekonstruktsiooni definitsiooni, siis tähendab see kriitika, et peaksime erinevates kontekstides analüüsima, kuidas mingi binaarne vastandus toimib, pöörates selle hierarhilise konstruktsiooni ümber ja seda nihestama, mitte aktsepteerima seda tõese või iseenesestmõistetavana või asjade loomusest tulenevana.³⁵ Mingis mõttes on feministid seda juba aastaid teinud. Feministliku mõtte ajalugu näitab lahtiütlemist naise ja mehe vahelise suhte hierarhilisest konstrueerimisest selle erinevates konkreetsetes kontekstides ja katset seda ümber pöörata või nihestada. Nüüd on feministlikel ajaloolastel võimalik teoretiseerida oma praktika üle ja arendada soomõistet analüütilise kategooriana.

Huvi soo kui analüütilise kategooria vastu on tekkinud alles 20. sajandi teisel poolel. See puudub kõige olulisematest ühiskonnateooriatest, mis tekkisid 18. sajandi ja 20. sajandi alguse vahel. Mõningad neist teooriatest küll ehitasid oma loogika analoogiatele mehe ja naise vastandusega, mõned tunnistasid “naisküsimuse” olemasolu, mõned teised tegelesid subjektiivse soolise identiteedi kujunemisega, kuid nad ei kasutanud soo mõistet kui vahendit, mille abil saab rääkida ühiskondlike või sooliste suhete süsteemidest. See tähelepanu puudumine aitab ehk osaliselt seletada, miks kaasagsetel feministidel on olnud raske kaasata soo mõistet olemasolevatesse teooriatesse ja veenda ühe või teise teoreetilise koolkonna esindajaid, et sugu peaks kuuluma ka nende sõnavarasse. Mõiste *sugu* on osakeseks tänastest feministide katsetest hõlvata teatavat mõisteruumi, näidata olemasolevate teooriate ebaadekvaatsust püsiva naiste ja

meeste vahelise ebavõrdsuse seletamiseks. Mulle tundub märkimisväärne, et sõna *sugu* kasutamine on esile kerkinud suure epistemoloogilise segaduse ajal, mis mõningatel juhtudel ilmneb sotsiaalteadlaste hulgas kui nihe teaduslikelt paradigmatelt kirjanduslikele (rõhuasetus põhjustele on asendunud huviga tähenduse vastu, ähmastades nii uurimisžanrite piire, kui kasutada antropoloog Clifford Geertzi sõnastust).³⁶ Teistel juhtudel esineb see kui vaidlus teooria üle nende vahel, kes rõhutavad faktide läbipaistvust, ja nende vahel, kes väidavad, et kogu reaalsus on kujutletud või konstrueeritud, nende vahel, kes kaitsevad seisukohta, et "inimene" on oma saatuse ratsionaalne peremees või vaidlevad sellele vastu. Selles ruumis, mille see debatt on avanud, toetades teaduse kriitikat huminartaarteadustes ja poststrukturealistlikku empiritsismi ja humanismi kriitikat, on feministid mitte ainult hakanud leidma omaenda teoreetilist häält, vaid on leidnud ka akadeemilisi ja poliitilisi liitlasi. Just nimelt selles ruumis peame sõnastama soo kui analüütilise kategooria.

Mida peaksid tegema ajaloolased, kes on lõppude lõpuks näinud oma eriala kõrvaleheitmist paljude poolt, kuna see olevat humanistliku mõtte igand? Ma ei arva, et peaksime arhiividest lahkuma või loobuma mineviku uurimisest, kuid peaksime muutma mõningaid lähenemisi, mida oleme oma töös kasutanud, mõningaid küsimusi, mida oleme küsinud. Peame kriitiliselt üle vaatama oma analüüsimeetodid, selgitama kasutatud lähtekohad ja selle, kuidas meie arvates toimuvad muutused. Selle asemel, et otsida ainsat allikat, peame hakkama mõistma protsesse, mis on omavahel nii kokku sulandunud, et neid ei saa lahti harutada. Muidugi, me tuvastame probleemid, mida uurime ja need ongi alustuseks või sissepääsuks keerukatesse protsessidesse. Kuid just nimelt need protsessid on see, mida peame pidevalt silmas pidama. Selleks, et teada saada, miks mingid teatud asjad juhtusid, peame sagedamini küsima, kuidas asjad juhtusid. Kasutades antropoloog Michelle

Rosaldo formuleeringut, me ei pea taga ajama mitte universaalset, üldist põhjuslikkust, vaid tähenduslikku seletust: "Nüüd tundub mulle, et naise koht inimelus ei ole mingis otseses mõttes tulenenud tema poolt tehtavatest asjadest, vaid tähendustest, mille tema tegevused omandavad konkreetse ühiskondlikus suhtuses."³⁷ Tähenduse leidmiseks peame tegelema nii individuaalse subjekti kui ühiskonnakorraldusega ning sõnastama nende omavaheliste suhete olemuse, kuna mõlemad on olulised mõistmaks, kuidas sugu toimib, kuidas toimuvad muutused. Lõpuks peame asendama arusaama, et ühiskondlik võim on ühtne, selge ja tsentraliseeritud, millegagi, mis meenutab Foucault' arusaama võimust, mis näeb seda kui ebavõrdsuste suhete hajusat kogumit, mis on diskursiivselt loodud teatud ühiskondlikel "jõuväljadel."³⁸ Nende protsesside ja struktuuride sees on ruumi inimese teguvõimu mõistele kui (vähemalt osaliselt ratsionaalsele) katsele konstrueerida identiteeti, elu, suhetekogumit, ühiskonda, millel on teatavad piirid ja keel – kontseptuaalne keel, mis ühtaegu nii loob piire kui ka sisaldab võimalust neid eitada, vastu hakata ja ümber tõlgendada, võimalust metafoorse leidlikkuse ja kujutlusvõime mänguks.

Minu soodefinitsioonil on kaks osaja mitmed alajaotused. Need on küll omavahel seotud, kuid neid tuleb analüütiliselt eristada. Definiitsiooni tuum toetub kahe väite vahelisele olemuslikule seosele: et sugu, põhinedes tajutud sugudevahelistel erinevustel, kujundab ühiskondlikke suhteid ja et sugu on esmatähtis võimusuhte tähistamise viis. Muutused ühiskondlike suhete korralduses toovad alati kaasa muutused võimu kujutamises, kuid need muutused pole tingimata ühesuunalised. Sugu kui tajutataval sugudevahelistel erinevustel põhinev ühiskondlikke suhteid loov nähtus hõlmab nelja omavahel seotud elementi: esiteks, kultuuriliselt mõistetavad sümboolid, mis tekitavad mitmesuguseid (ja tihti vasturääkivaid) representatsioone – Lääne kristlikus traditsioonis näiteks Eeva ja Maarja kui naise

sümbolid –, kuid samuti müüdid valgusest ja pimedusest, puhastumisest ja roojasusest, süütu-
sest ja rikutusest. Ajaloolaste jaoks on huvitavaks
küsimuseks see, milliseid sümboolseid kujutlusi
kasutatakse, kuidas ja millistes kontekstides?
Teiseks, normatiivsed mõisted, mis kinnista-
vad sümbolite tähendusi, mis püüavad piirata
ja raamistada nende metafoorseid võimalusi.
Need mõisted väljenduvad religioossetes, hari-
duslikes, teaduslikes, juriidilistes ja poliitilistes
doktriinides ning tüüpiliselt esinevad nad kin-
nistatud binaarsete vastandustena, mis panevad
kategooriliselt ja kõhklematult paika mehesuse
ja naisesuse, meheliku ja naiseliku tähenduse.
Tegelikult sõltuvad need normatiivsed väited
alternatiivsete võimaluste eitamisest või allasu-
rumisest ja vahel leiavad aset otsesed võitlused
normatiivse ja alternatiivse vahel (millal ja mil-
listes tingimustes see juhtub, peaks huvi pak-
kuma just ajaloolastele). See seisukoht, mis aga
sellest võitlusest domineerivana väljub, määrat-
letakse ainsa võimaliku võimalusena. Edasine
ajalugu kirjutatakse nii, nagu oleksid need nor-
matiivsed mõisted ühiskondliku konsensuse ja
mitte konflikti tulemus. Sellelaadse ajaloo näi-
teks on kuninganna Victoria ajastu kodukesk-
suse ideoloogia kujutamine terviklikuna, jättes
mulje, nagu tekkinuks vastureaktsioonid sellele
alles hiljem, selle asemel, et näha seda kui väga
erinevate seisukohtade järjepidevat tulemust.
Teistlaadi näide tuleb kaasaegsetest fundamen-
talistlikest usugruppidest, mis on oma praktika
tugevalt sidunud naiste väidetavalt autentsema
“traditsioonilise” rolli taastamisega, kuigi tegeli-
kult puuduvad sellise rolli problematiseerimata
esitamise kohta ajaloolised pretsedendid. Uue
ajaloolise uurimise eesmärgiks on lõhkuda aru-
saam fikseeritusest, avastada vaidluse olemus
või allasurumine, mis on kaasa toonud mulje
binaarsete sooliste representatsioonide ajatust
püsivusest. Selline analüüs peab kaasama aru-
saama poliitikast, nagu ka viiteid ühiskondlikele
institutsioonidele ja organisatsioonidele – mis
on soosuhete kolmandaks aspektiks.

Mõningad teadlased, eriti antropoloogid,
on piirdunud soo mõiste kasutamisega seoses
sugulussüsteemiga (keskendudes majapidami-
sele ja perekonnale kui ühiskonnakorralduse
alusele). Meil aga on vaja laiemat arusaama,
mis kaasab mitte ainult suguluse, aga ka (eriti
keerukates kaasaegsetes ühiskondades) tööturu
(sooliselt segregeeritud tööturg on üks soolise
konstrueerimise protsessi osa), hariduse (ainult
meestele mõeldud, ühe soo esindajatele suu-
natud või mõlemast soost õpilastele mõeldud
institutsioonid on osaks samast protsessist) ja
poliitika (meeste üldine hääleõigus on osa sel-
lest protsessist). Pole mõtet suruda neid institut-
sioone tagasi sugulussüsteemi funktsionaalsesse
raamistikku või väita, et tänapäevased suhted
meeste ja naiste vahel on vanemate, naiste vahe-
tamisel põhinevate sugulussüsteemide tulemu-
sed.³⁹ Sugu konstrueeritakse läbi suguluse, kuid
mitte ainult läbi selle; seda konstrueeritakse ka
majanduses ja poliitilises süsteemis, mis vähe-
malt meie ühiskonnas toimivad suurelt jaolt
sugulussidemetest iseseisvana.

Soo neljas aspekt on subjektiivne identiteet.
Nõustun antropoloog Gayle Rubini formulee-
ringuga, mille kohaselt pakub psühhoanalüüs
olulise teooria soo taastootmise kohta, kirjel-
dades seda, kuidas toimub “indiviidide bioloogi-
lise seksuaalsuse muutumine kultureerimise
käigus.”⁴⁰ Kuid psühhoanalüüsi püüdlus univer-
saalsusele paneb mind kõhkleva. Kuigi Lacani
teooria võib olla kasulik soolise identiteedi
konstrueerimisest mõtlemiseks, peavad ajaloo-
lased töötama ajaloolisemal moel. Kui sooline
identiteet põhineb ainult ja universaalselt kas-
tratsioonihirmul, eitab see ajaloolise uurimuse
mõttekust. Veelgi enam, tõelised mehed ja
naised ei täida alati sõna-sõnalt oma ühiskonna
ettekirjutusi või ei vasta meie analüütistele
kategooriatele. Selle asemel peavad ajaloolased
uurima, mil viisil soolisi identiteete tegelikult
konstrueeritakse ja seostama oma avastused
terve rea tegevuste, ühiskondlike organisatioo-
nide ja ajalooliselt spetsiifiliste kultuuriliste rep-

resentatsioonidega. Pole just üllatav, et parimad katsetused selles vallas on biograafiad: Bidy Martini tõlgendus Lou Andreas Salomést, Kathryn Sklari kirjeldus Catharine Beecher Stowest, Jacqueline Halli poolt kirjutatud Jessie Daniel Ames'i elulugu ja Mary Hilli analüüs Charlotte Perkins Gilmanist.⁴¹ Kuid võimalikud on ka kollektiivsed käsitlused, nagu on näidanud Mrinalini Sinha ja Lou Ratté oma töödes, millest esimene vaatles soolise identiteedi konstrueerimise tingimusi Briti koloniaaladministratoorite seas Indias ja teine Suurbritannias hariduse saanud india laste puhul, kellest said imperialismivastased rahvuslikud juhid.⁴²

Minu soodefinitsioon koosneb seega kõigist neist neljast elemendist ja ükski neist ei toimi ilma teisteta. Siiski ei toimi nad samaaegselt, nii et üks lihtsalt peegeldab teisi. Ajaloolaste teadustöö eesmärgiks ongi avastada, millised on nende nelja aspekti vahelised suhted. Minu poolt pakutud visandit sooliste suhete konstrueerimise kohta saab kasutada ka klassi, rassi, rahvuse või tegelikult igasuguse ühiskondliku protsessi üle arutlemiseks. Minu eesmärgiks oli selgitada ja eristada, kuidas peaksime mõtlema soo mõjust ühiskondlikele ja institutsionaalsetele suhetele, sest sellise mõtlemise juures jääb tihti vajaka täpsusest või süstemaatilisusest. Soo teoretiseerimine areneb aga edasi minu teises väites: sugu on esmane vahend võimusuhte tähistamiseks. Võibolla oleks parem öelda, et sugu on esmane kontekst, milles ja mille kaudu võimu väljendatakse. Sugu pole selle ainsaks kontekstiks, kuid see paistab olevat püsiv ning ikka ja jälle esilekerkiv vahend, mis võimaldab tähistada võimu läänes, nii judeo-kristlikus kui ka islamistlikus traditsioonis. Sellisena paistab see definitsiooni pool justkui kuuluvat minu argumendi normatiivsesse ossa, kuid see oleks ekslik, sest kuigi võimukontseptsioonid on tihti rajatud soole, ei ole nad alati otseselt soo enda kohta. Prantsuse sotsioloog Pierre Bourdieu on kirjutanud, kuidas “maailma jagamine”, mis põhineb viidetal “bioloogilistele erinevustele ja

eriti neile, mis viitavad prokreatsioonile ja reproduktsioonile seotud tööjaotusele”, toimib kui “kõige tugevama vundamendiga kollektiivne illusioon.” See on kinnistunud kui objektiivne viidete kogum ja läbi selle struktureerivad sookontseptsioonid meie taju ning kogu ühiskondliku elu konkreetset ja sümboolset korraldust.⁴³ Kuna need viited kehtestavad võimujaoitust (erinevat kontrolli materiaalsetele ja sümboolsetele ressursside üle ja ligipääsu neile), on sugu seotud võimu enese kontseptsioonide ja konstrueerimisega. Prantsuse antropoloog Maurice Godelier on seda väljendanud järgmiselt: “Mitte seksuaalsus ei kummita ühiskonda, vaid ühiskond kummitab keha seksuaalsust. Seksuaalsusega seotud erinevusi kehade vahel kasutatakse pidevalt kinnitustena ühiskondlikele suhetele ja fenomenidele, millel pole seksuaalsusega mingit pistmist. Neid kasutatakse mitte ainult kinnitustena, vaid tõendusmaterjalina – teisisõnu, legitimeerimiseks.”⁴⁴

Soo legitimeeriv funktsioon toimib mitmel moel. Bourdieu näiteks demonstreeris, kuidas mõningates kultuurides oli põllumajanduslik ekspluateerimine rajatud arusaamadele ajast ja aastaajast, mis lähtusid meheliku ja naiseliku vastanduse konkreetsetest definitsioonidest. Gayatri Spivak on jõuliselt analüüsinud soo kasutamist teatud briti ja ameerika naiskirjanike teostes.⁴⁵ Natalie Davis on näidanud, kuidas arusaamad mehelikkusest ja naiselikkusest olid seotud arusaamadega ühiskondliku korra reeglite ja nende kriitikaga vara-uusaegsel Prantsusmaal.⁴⁶ Ajaloolane Caroline Bynum on heitnud uut valgust keskaegsele spirituaalsusele, pöörates tähelepanu seostele mehelikkuse ja naiselikkuse mõistete ja usulise käitumise vahel. Tema töö võimaldab meil mõista, kuidas need arusaamad mõjutasid nii kloostrite kui ka usklikest üksikisikute poliitikat.⁴⁷ Kunstiajaloolased on avastanud uue tegevusvälja, leides naiste ja meeste kujutamist ühiskondlikke viiteid.⁴⁸ Need tõlgendused põhinevad arusaamal, et kontseptuaalsed keeled kasutavad eristamist

tähenduse loomiseks ja et seksuaalne erinevus on eristuse tähistamise peamiseks viisiks.⁴⁹ Seega siis annab sugu võimaluse tähendusi lahti kodeerida ja mõista keerukaid suhteid paljude inimsuhtluse vormide vahel. Kui ajaloolased otsivad viise, kuidas soomõiste legtimiseerib ja konstrueerib ühiskondlikke suhteid, siis arendavad nad sellega arusaama soo ja ühiskonna vastastikustest suhetest ja sellest, kuidas poliitika partikulaarsetel ja kontekstuaalselt spetsiifilistel viisidel konstrueerib sugu ja seda, kuidas sugu konstrueerib poliitikat.

Poliitika on vaid üks aladest, milles sugu saab kasutada ajalooliseks analüüsiks. Olen valinud järgnevad näited, mis on seotud poliitika ja võimuga nende kõige traditsioonilisemas mõttes, see tähendab, seoses valitsuse ja riigiga, kahel põhjusel. Esiteks, see territoorium on praktiliselt kaardistamata, kuna sugu on peetud tõelise poliitilise tegevuse vastandiks. Teiseks, poliitiline ajalugu – endiselt ajalooteaduse domineeriv vorm – on olnud kants, mis seisab vastu naisi ja sugu või isegi neid küsimusi puudutava materjali kaasamisele.

Sugu on poliitilises teoorias kasutatud otseselt või analoogiiana selleks, et õigustada või kritiseerida monarhide valitsemist ja selleks, et kirjeldada suhet valitseja ja valitsetavate vahel. On loogiline eeldada, et kaasaegsete vaidlused Inglismaal Elizabeth I ja Prantsusmaal Catharine de Medici valitsusaegade üle keskendusid naiste sobivusele valitsejarolli, kuid sellel ajastul, mil kuninga roll ja sugulussidemed olid omavahel olemuslikult seotud, olid ka meessoost kuningate üle käivad arutelud sama huvitatud mehelikkuse ja naiselikkuse küsimustest.⁵⁰ Analoojad abieluga on Jean Bodini, Robert Filmeri ja John Locke'i argumentide selgrooks. Edmund Burke'i rünnak Prantsuse Revolutsiooni vastu on ehitatud kontrastile inetute, mõrvarlike radikaalidest nõidade ("põrgu fuuriad, kõige ilgemate naiste räsitud kujul") ja Marie-Antoinette'i pehme naiselikkuse vahel, kes põgenes rahva-

hulkade eest, et "otsida kaitset oma kuninga ja abikaasa jalgade ees" ja kelle ilu tekitas kunagi rahvuslikku uhkust. (Viidates naiselikkuse rollile poliitilises korras kirjutas Burke, et "selleks, et hakkaksime oma maad armastama, peab meie maa olema armas.")⁵¹ Aga see analoogia pole alati seotud ainult abielu või isegi heteroseksuaalsusega. Keskaegses islamistlikus poliitilises teoorias viitasid poliitilise võimu sümbolid kõige sagedamini seksuaalvahekorrale mehe ja poisi vahel, vihjates mitte ainult aktsepteeritavatele seksuaalsuse vormidele, mis sarnanevad neile, mida Foucault' viimased tööd kirjeldasid klassikalise Kreeka puhul, vaid ka naiste täielikule irrelevantsusele poliitikas ja avalikus elus.⁵²

Et viimane märkus ei jätaks muljet, et poliitiline teooria lihtsalt peegeldab ühiskonnakorraldust, paistab olevat oluline tähele panna, et muutused soosuhetes võivad alguse saada erinevatest vaadetest riigi vajadustele. Lööva näitena võiks siinkohal kasutada Louis De Bonaldi argumenti 1816. aastast selle kohta, miks Prantsuse Revolutsiooni aegne lahtusseadus tuleks kehtetuks tunnistada:

Nii nagu poliitiline demokraatia "lubab inimestel, poliitilise ühiskonna nõrkadel liikmetel, tõusta kehtestatud võimu vastu," nii võimaldab ka abielu, "tegelik kodune demokraatia" naisel, "nõrgal poolel, hakata vastu abielulisele võimule" ... Selleks, et hoida riiki inimeste kätte langemast, on vaja hoida perekonda naiste ja laste mõju eest.⁵³

Bonald alustab analoogiaga ja loob siis otsese seose abielu ja demokraatia vahele. Minnes tagasi palju varasemate argumentide juurde hästikorraldatud perekonnast kui hästikorraldatud riigi alustoest, defineeris seadusandlus, mis selle seisukoha kehtestas, ümber abielusuhte piirid. Sarnaselt sooviksid konservatiivsed poliitilised ideoloogid meie ajal kehtestada tervet rida perekonna ülesehitust ja käitumist puudutavaid sea-

dusi, mis muudaksid praeguseid praktikaid. On märgata sidet autoritaarsete režiimide ja naiste kontrollimise vahel, kuid seda teemat ei ole veel põhjalikult uuritud. Nii jakobiinide hegemonia võtmehetked Prantsuse Revolutsiooni ajal, Stalini püüdlus kõike kontrollivale võimule, natside poliitika elluviimine Saksamaal kui ka Ayatollah Khomeini triumf Iraanis on legitimeerinud oma domineerimise, jõu, keskse autoriteedi ja juhtiva võimu mehelikuna (ning vaenlased, ühiskonnast kõrvaletõrjutud, vastuhakkajad ja nõrkuse naiselikuna) ning sõnastanud selle otseselt seadustes (mis keelavad naiste poliitilise osaluse, keelustavad abordi, keelavad emadele palgatöö, kehtestavad naistele riietumist puudutavad koodid), mis panevad naised paika.⁵⁴ Need tegevused ja nende ajastus pole iseenesest tähendusrikkad; enamusel juhtudel ei saanud riik naiste kontrollimisest mingit otsest või materiaalist kasu. Need tegevused muutuvad tähendusrikkaks ainult siis, kui analüüsime neid osana võimu konstrueerimisest ja konsolideerimisest. Kontrolli või võimu kinnitamine võttis naisi puudutava poliitika kuju. Neis näidetes mõtestati seksuaalset erinevust naiste domineerimise või kontrollimise kaudu. Need näited heidavad valgust sellele, milliseid võimusuhteid kaasaja ajaloo konstrueeritakse, kuid see konkreetne suhetüüp ei ole universaalne poliitiline probleem. Näiteks on ka 20. sajandi demokraatlikud režiimid samuti erinevatel viisidel kujundanud oma poliitilisi ideoloogiaid sooliste kontseptsioonide kaudu ja tõlkinud need erinevate poliitikate vormi. Näiteks näitas heoluriik oma kaitsvat paternalismi naisi ja lapsi puudutavates seadustes.⁵⁵ Ajalooliselt on mõned sotsialistlikud ja anarhistlikud liikumised täielikult loobunud domineerimise metafooridest, esitades oma konkreetsete režiimide või ühiskonnakorralduste kriitika fantaasiarikalt sooliste identiteetide muutumise mõisteid kasutades. 1830.–1840. aastate prantsuse ja inglise utopistlikud sotsialistid esitasid oma unistused harmoonilise tuleviku kohta läbi teineteist

täiendavate individuaalsete loomuste kujundi, mille näiteks oli mehe ja naise liit, “sotsiaalne individ.”⁵⁶ Euroopa anarhistid olid kaua tuntud mitte ainult selle poolest, et nad eitasid kodanliku abielu tavasid, vaid ka oma maailmanägemuse poolest, milles seksuaalne erinevus ei viidanud hierarhiale.

Need on näited otsestest seostest soo ja võimu vahel, kuid need moodustavad vaid osa minu definitsioonist, mille kohaselt sugu on esmane võimusuhte tähistamise viis. Tähelepanu soole ei ole alati otsene, kuid see on siiski otsustav võrdsuse või ebavõrdsuse organiseerimise osa. Hierarhilised struktuurid toetuvad üldistatud arusaamadele nn. loomulikest suhetest mehesuse ja naisesuse vahel. 19. sajandi klassimõiste toetus enese väljendamiseks soole. Kui näiteks keskklassi reformide algatajad Prantsusmaal kirjeldasid töölisi naiselike mõistete kaudu (allutatud, nõrgad, seksuaalselt eksploateeritud kui prostituudid), siis ametiühingu- ja sotsialistlike liikumiste juhid vastasid sellele, rõhutades tööliklassi mehelikku positsiooni (tootjad, tugevad, oma naiste ja laste kaitsjad). Selle diskursuse mõisted ei käsitletud otseselt sugu, kuid nad kasutasid oma tähenduste kehtestamiseks viiteid soole, teatavate terminite soolist “kodeerimist”. Selles kontekstis taastoodeti ajalooliselt spetsiifilisi normatiivseid soodefinitsioone (mida võeti iseenesestmõistetavana) ning kinnistati need prantsuse tööliklassi kultuuri.⁵⁷

Sõja, diplomaatia ja tipp-poliitika teema kerkitab sageli esile, kui traditsioonilised poliitika-ajaloolased seavad kahtluse alla sookategooria kasulikkuse oma töö jaoks. Kuid ka siin peame vaatama osalejate ja nende sõnade otsest tähenduse taha. Võimusuhteid riikide vahel ja koloniaalsubjektide staatust on seletatud (ja seega ka legitimeeritud) mehe ja naise vahelisi suhteid puudutava terminoloogia kaudu. Sõja – mis on noorte elude ohverdamine riigi kaitsmiseks – õigustamine on võtnud erinevaid vorme, nagu otsene rõhuasetus mehelikkusele (vajadus

kaitsta muidu haavatavaid naisi ja lapsi), kaudne viide usule, et pojad on kohustatud teenima oma juhte või oma kuningat (isa) ja seosed mehelikkuse ja rahvusliku tugevuse vahel.⁵⁸ Tipp-poliitika ise on sooline mõiste, kuna see kehtestab oma keskse tähtsuse ja avaliku võimu, oma kõrgeima autoriteedi põhjused ja reaalsuse just sedakaudu, et jätab naised oma tegevusest välja. Sugu on üks ikka ja jälle esile kerkivatest viidetest, mille kaudu poliitilist võimu on mõtestatud, legitimeeritud ja kritiseeritud. See viitab vastanduse mees/naine tähendusele, kuid samas ka kehtestab seda. Selleks, et õigustada poliitilist võimu, peab see viide näima kindla ja fikseerituna, mitte inimeste poolt konstrueerituna, osana loomulikust või jumalikust korrast. Sel moel on binaarne vastandus ja sooliste suhete ühiskondlik protsess mõlemad muutunud võimu enda tähenduse osaks; selle mingi osa küsimärgi alla panemine või muutmine ähvardab kogu süsteemi.

Kui soo ja võimu tähistused konstrueerivad üksteist, siis kuidas asjad muutuvad? Vastus peitub arusaamas, et muutusi saab algatada mitmetes kohtades. Laiaulatuslikud ühiskondlikud pöörded, mis paiskavad vanad korrad kaosesse ja loovad uued, võivad uusi legitimeerimise viise otsides üle vaadata soo mõisted (ja seega ka korralduse). Kuid nad võivad seda ka mitte teha; vanad soomõisted on samuti aidanud uusi režiime õigustada.⁵⁹ Demograafilised kriisid, mille põhjustajaks olid toidupuudus, katkupuhangud või sõjad, võisid küll küsimärgi alla seada normatiivsed nägemused heteroseksuaalsusest abielust (nagu juhtus mõnede riikide mõnedes piirkondades 1920. aastatel), kuid need on ka tekitanud pronatalistlikke poliitikaid, mis rõhutavad naiste emadust ja reproduktsiooni puudutavaid funktsioone ainutähtsaina.⁶⁰ Nihkuvad tööhõivemustrid võivad viia muutunud abielustrateegiate ja erinevate subjektiivsuse konstrueerimise võimalusteni, kuid neid võib samuti käsitleda kui uusi tegevusvälju truudele tütardele ja naistele.⁶¹ Uut tüüpi kultuuriliste

sümbolite tekkimine võib võimaldada oidi-paalset lugu ümber tõlgendada või isegi ümber kirjutada, kuid see võib aidata seda kohutavat draamat isegi veel kujukamal moel taastähistada. Poliitilised protsessid määravad, milline tulemus peale jääb – poliitilised selles mõttes, et erinevad ühiskondlikud osapooled ja erinevad tähendused konkureerivad selles omavahel kontrolli nimel. Selle protsessi osapoolte ja nende tegevuse olemust saab määratleda ainult spetsiifiliselt, aja ja koha kontekstis. Saame kirjutada selle protsessi ajalugu, kui mõistame, et “mees” ja “naine” on üheaegselt tühjad ja tähendustest ülevoolavad kategooriad. Tühjad, kuna neil puudub lõplik ja transsendentne tähendus. Ülevoolavad, sest isegi siis, kui nad tunduvad olevat kinnistatud, sisaldavad nad siiski enestes alternatiivseid, eitatud või allasurutud definitsioone.

Mingis mõttes teostatakse poliitajalugu soolisel väljal. See on väli, mis paistab olevat fikseeritud, kuid mille tähendus on vaidlustatud ja voolav. Kui me käsitleme mehesuse ja naisuse vastandust pigem problemaatilise kui üldiselt teadaolevana, millegi kontekstuaalselt defineeritavana, korduvalt konstrueerituna, siis peame pidevalt küsima mitte ainult seda, mis on kaalul hüüdlausest ja vaidlustes, mis kasutavad sugu oma seisukohtade selgitamiseks ja õigustamiseks, vaid ka seda, kuidas kasutatakse ja taaskinnitatakse kaudseid arusaamu soost. Milline on suhe naisi puudutavate seaduste ja riigivõimu vahel? Miks (ja mis ajast) on naised olnud nähtamatud ajaloolised subjektid, kuigi me teame, et nad osalesid inimajaloo suurtes ja väikestes sündmustes? Kas sugu legitimeeris professionaalsete karjäärade tekkimist?⁶² Kas (kui tsiteerida prantsuse feministi Luce Irigaray hiljutist artiklit) teaduse subjekt on sooline?⁶³ Milline on suhe riigi poliitika ja homoseksuaalsuse kui kuriteo avastamise vahel?⁶⁴ Kuidas on ühiskondlikud institutsioonid kaasanud sugu oma eeldustesse ja organisatsiooni? Kas kunagi on olemas olnud tõeliselt võrdseid sookontsept-

sioone, mille kaudu poliitilisi süsteeme projitseeriti, kui mitte ei ehitatud?

Nende teemade uurimine annab meile ajaloo, mis pakub uusi vaatenurki vanadele küsimustele (näiteks sellele, kuidas kehtestatakse poliitilist korda või milline on sõja mõju ühiskonnale), defineerib vanad küsimused uute mõistete abil ümber (näiteks kaasates majanduse või sõja uurimisse perekonna ja seksuaalsuse küsimused), teeb naised nähtavamaks aktiivsete osalejatena ja loob analüütilise distantsi mineviku näiliselt kinnistatud keele ja meie terminoloogia vahele. Lisaks sellele jätab see uus ajalugu lahti võimalused mõelda kaasagetest feministlikest poliitilistest strateegiatest ja (utopistlikust) tulevikust, kuna see väidab, et sugu tuleb ümber defineerida ja ümber struktureerida, lähtudes nägemusest poliitilise ja ühiskondliku võrdsuse kohta, mis ei hõlma ainult bioloogilist sugu, vaid ka klassi ja rassi.

Tõlkinud Raili Põldsaar

Märkused

See artikkel on pühendatud Elizabeth Weedile, kes õpetas mind mõtlema soost ja teoriast. Esmakordselt valmis artikkel ettekandena Ameerika Ajaloosotsiatsiooni koosolekuks New York Citys 27. detsembril 1985. Olen sügavalt tänulik Denise Riley'le, kes näitas mulle, kuidas ajaloolane võib töötada teooriaga ja teooria kaudu; samuti Janice Doane'ile, Jasmine Ergasele, Anne Nortonile ja Harriet Whiteheadile, kes kõik osalesid seminaril "Soo kultuurilised konstruktsioonid", mis toimus Browni Ülikooli Pembroke'i Naisuuringute Õpetamise ja Uurimise Keskuses aastatel 1982–1985. Soovitused ja kriitika Ajaloouuringute Õpikojast New School for Social Research'is, eriti Ira Katznelsonilt, Charles Tilly'lt ja Louise A. Tilly'lt sundisid mind oma väidet oluliselt selgemaks kirjutama. Samuti on väga kasulikud olnud kommentaarid teistelt sõpradelt ja kolleegidelt, eriti Elisabetta Galeottilt, Rayna Rappilt, Christine Stansellilt ja Joan Vincentilt. Donald Scott oli taas kord minu kõige nõudlikum ja toetavam kriitik.

- 1 Järgnevas artiklis kasutatakse mõiste *gender* ehk sotsiaalne sugu vastena lühivarianti *sugu*, kuna see on sõna läbiv tähendus antud artiklis, välja arvatud juhtudel, kui on vajalik selge eristus bioloogilisest soost (ingl. *k. sex*). Neil juhtudel kasutatakse mõlema sõna puhul täpsustavat omadussõna. – Tõlkija märkus.
- 2 Inglise keeles on soolisuuse väljendamiseks kaks erinevat sõna, *sex* (bioloogiline sugu) ja *gender* (sotsiaalne sugu). Fowleri sõnaraamatu eesti keeles raskesti tõlgitava definitsiooni kohaselt on sõna *gender* ainus korrektne kasutusala grammatikas. Antud sõna läks sotsiaalteadustes, eriti aga soouuringutes laiemalt kasutusele alates 1970. aastatest. – Tõlkija märkus.
- 3 *Oxford English Dictionary* (1961. a. väljaanne), 4. köide.
- 4 E. Littré, *Dictionnaire de la langue française* (Paris, 1876).
- 5 Raymond Williams, *Keywords* (New York, 1983), 285.
- 6 Natalie Zemon Davis, "Women's History in Transition: The European Case", *Feminist Studies*, 3 (Winter 1975–76), 90.
- 7 Ann D. Gordon, Mari Jo Buhle, and Nancy Shrom Dye, "The Problem of Women's History", rmt-s Berenice Carroll (ed.), *Liberating Women's History* (Urbana, Ill., 1976), 89.
- 8 Parim ja nüansseerituim näide on Joan Kelly'lt, "The Doubled Vision of Feminist Theory," mis pärineb tema raamatust *Women, History and Theory* (Chicago, 1984), 51–64, eriti lk. 61.
- 9 Ülevaate viimase aja tööst naiste ajaloo vallas saab artiklist Joan W. Scott, "Women's History: The Modern Period", *Past and Present*, 101 (1983), 141–57.
- 10 Väiteid soo mõiste kasutamise vastu seksuaalse erinevuse sotsiaalsete aspektide rõhutamiseks leiab järgmisest artiklist Moira Gatens, "A Critique of the Sex/Gender Distinction", rmt-s J. Allen and P. Patton (eds.), *Beyond Marxism? Interventions after Marx* (Sydney, 1983), 143–60.
- 11 Mõnevõrra teistsuguse lähenemise feministlikule analüüsile pakub Linda J. Nicholson oma töös *Gender and History: The Limits of Social Theory in the Age of the Family* (New York, 1986).
- 12 Mary O'Brien, *The Politics of Reproduction* (London, 1981), 8–15, 46.
- 13 Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex* (New York, 1970). Fraas "kibe lõks" pärineb O'Brienilt, *Politics of Reproduction*, 8.
- 14 Catherine MacKinnon, "Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory", *Signs*, 7 (Spring 1982), 515, 541.
- 15 *Ibid.*, 541, 543.

- ¹⁶ Huvitava arutelu mõiste patriarhaat tugevate ja nõrkade külgede kohta leiab mõttevahetusest ajaloolaste Sheila Rowbothami, Sally Alexanderi ja Barbara Taylori vahel raamatus Raphael Samuel (ed.), *People's History and Socialist Theory* (London, 1981), 363–73.
- ¹⁷ Frederick Engels, *The Origins of the Family, Private Property, and the State* (1884; reprint edn., New York, 1972).
- ¹⁸ Heidi Hartmann, "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex", *Signs*, 1 (Spring 1976), 168. Vt. ka "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union", *Capital and Class*, 8 (Summer 1979), 1–33; "The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle: The Example of Housework", *Signs*, 6 (Spring 1981), 366–94.
- ¹⁹ Marksistliku feminismi käsitluste hulka kuuluvad Zillah Eisenstein, *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism* (New York, 1979); A. Kuhn, "Structures of Patriarchy and Capital in the Family" rmt-s A. Kuhn and A. Wolpe (eds.), *Feminism and Materialism* (London, 1978); Rosalind Coward, *Patriarchal Precedents* (London, 1983); Hilda Scott, *Does Socialism Liberate Women?* (Boston, 1974); Jane Humphries, "Working Class Family, Women's Liberation and Class Struggle: The Case of Nineteenth-Century British History", *Review of Radical Political Economics*, 9 (1977), 25–41; Jane Humphries, "Class Struggle and the Persistence of the Working Class Family", *Cambridge Journal of Economics*, 1 (1971), 241–58; vt. Humphriesi tööd puudutavat arutelu ajakirjas *Review of Radical Political Economics*, 12 (Summer 1980), 76–94.
- ²⁰ Kelly, "Doubled Vision of Feminist Theory", 61.
- ²¹ Ann Snitow, Christine Stansell, Sharon Thompson (eds.), *Powers of Desire: The Politics of Sexuality* (New York, 1983).
- ²² Ellen Ross and Rayna Rapp, "Sex and Society: A Research Note from Social History and Anthropology" rmt-s *Powers of Desire*, 53.
- ²³ "Introduction" *Powers of Desire*, 12; ja Jessica Benjamin, "Master and Slave: The Fantasy of Erotic Domination" rmt-s *Powers of Desire*, 297.
- ²⁴ Johanna Brenner and Maria Ramas, "Rethinking Women's Oppression", *New Left Review*, 144 (March–April 1984), 33–71; Michèle Barrett, "Rethinking Women's Oppression: A Reply to Brenner and Ramas", *New Left Review*, 146 (July–August 1984), 123–28; Angela Weir and Elizabeth Wilson, "The British Women's Movement", *New Left Review*, 148 (November–December 1984), 74–103; Michèle Barrett, "A Response to Weir and Wilson", *New Left Review*, 150 (March–April 1985), 143–147; Jane Lewis, "The Debate on Sex and Class", *New Left Review*, 149 (January–February 1985), 108–20. Vt. ka Hugh Armstrong ja Pat Armstrong, "Beyond Sexless Class and Classless Sex: Towards Feminist Marxism", *Studies in Political Economy*, 10 (Winter 1983), 7–44. Hugh Armstrong ja Pat Armstrong, "Comments: More on Marxist Feminism", *Studies in Political Economy*, 15 (Fall 1984), 179–84; ja Jane Jenson, "Gender and Reproduction; or Babies and the State", avaldamata käsikiri, juuni 1985, 1–7.
- ²⁵ Varased formuleeringud leiab kogumikust *Papers on Patriarchy: Conference, London 76* (London, 1976). Olen tänulik Jane Caplanile, kes rääkis mulle selle kogumiku olemasolust, laenas mulle oma raamatut ning jagas oma mõtteid selle kohta. Psühhoanalüütilise positsiooni kohta vt. Sally Alexander, "Women, Class and Sexual Difference", *History Workshop*, 17 (Spring 1984), 125–35. Seminarides Princetoni Ülikoolis 1986. aasta alguses paistis Judith Mitchell pöörduvat tagasi seisukoha juurde, mis rõhutas materialistlike soanaliüüside esmatahtsust. Katse minna marksistliku feminismi patiseisust kaugemale leiab raamatust Coward, *Patriarchal Precedents*. Vt. ka suurepäraselt Ameerikast pärinevat samasuunalist katset antropoloog Gayle Rubinilt: "The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex" rmt-s Rayna R. Reiter (ed.), *Towards an Anthropology of Women* (New York, 1975), 167–68.
- ²⁶ Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender* (Berkeley, Calif., 1978), 169.
- ²⁷ "Minu lähenemine pakub välja, et neid sooga seotud probleeme võib mõjutada Oidipuse kompleksi perioodi ajal, kuid nad ei ole selle ainsaks fookuseks või tulemuseks. Nende probleemidega tegelemine toimub laiemas objektsuhete ja egoprotsesside kontekstis. Nendel laiematel protsessidel on võrdne mõju psüühilise struktuuri ning meeste ja naiste psüühilise elu ning suhete mustrite kujunemisele. Need seletavad erinevaid identifitseerimise viise ja orientatsiooni heteroseksuaalsetele objektidele, asümmeetrilisemaid oidipaalseid probleeme, mida psühhoanalüütikud kirjeldavad. Need tulemused, nagu ka traditsioonilisemad oidipaalsed tulemused, tekivad laste eest hoolitsemise asümmeetrilisest korraldamisest, mille kohaselt ema roll on olla esmane lapsevanem ja isa on tüüpiliselt eemalseisvam, olles kaasatud sotsialiseerimisse aladel, mis puudutavad eriti soolist stereotüüpiseerimist." Chodorow, *Reproduction of Mothering*, 166. On oluline tähele panna erinevusi Chodorowi ja briti objektsuhete teoreetikutega vahel, kes lähtuvad D. W. Winnicotti ja Melanie Kleini tööst. Chodorowi lähenemist saab kirjeldada kui sotsioloogilisemat või sotsioloogiseeritumat teoo-

- riat, kuid see on domineeriv lääs, mille kaudu ameerika feministid on objektisuhete teooriat vaadanud. Briti objektisuhete teooria ajaloost seoses sotsiaalpoliitika annab ülevaate Denise Riley, *War in the Nursery* (London, 1984).
- 28 Juliet Mitchell ja Jacqueline Rose (eds.), *Jacques Lacan and the Ecole Freudienne* (London, 1983); Alexander, "Women, Class and Sexual Difference."
- 29 Teresa de Lauretis, *Alice Doesn't: Feminism, Semiotics, Cinema* (Bloomington, Ind., 1984), 159.
- 30 Alexander, "Women, Class and Sexual Difference," 135.
- 31 Denise Riley, "Summary of Preamble to Interwar Feminist History Work", avaldamata ettekanne, mis esitati Pembroke'i Keskuse seminaril, mai 1985, lk. 1.
- 32 Carol Gilligan, *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* (Cambridge, Mass., 1982).
- 33 Gilligani töö kasulikku kriitikat leiab järgmistest allikatest: J. Auerbach jt., "Commentary of Gilligan's *In a Different Voice*," *Feminist Studies*, 11 (Spring 1985) ja "Women and Morality," ajakirja *Social Research* erinumber 50 (Autumn 1983). Minu kommentaarid ajaloolaste kalduvuse kohta Gilligani tsiteerida pärinevad avaldamata käsikirjade ja granditaotluste lugemisest ja tundub olevat ebaaus neid siin tsiteerida. Olen neil viidetel aastaid silma peal hoidnud ning nende arv on suur ja üha kasvav.
- 34 *Feminist Studies*, 6 (Spring 1980), 26–64.
- 35 "Dekonstruksiooni" abil viitan ma Derrida arutelule, mis küll ei leitanud analüüsiprotseduuri, mida ta kirjeldab, kuid mis teoretiseerib selle üle nii, et sellest kujuneb kasulik meetod. Kokkuvõtliku ja arusaadava arutelu Derridast pakub Jonathan Culler, *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism* (Ithaca, NY, 1982), eriti lk. 156–79. Vt. ka Jacques Derrida, *Of Grammatology* (Baltimore, 1976); Jacques Derrida, *Spurs* (Chicago, 1979); ja transkriptsioon Pembroke'i Keskuse seminarist 1983. aastast, ajakirjas *Subjects/Objects* (Fall 1984).
- 36 Clifford Geertz, "Blurred Genres", *American Scholar*, 49 (October 1980), 165–79.
- 37 Michelle Zimbalist Rosaldo, "The Uses and Abuses of Anthropology: Reflections on Feminism and Cross-Cultural Understanding", *Signs*, 5 (Spring 1980), 400.
- 38 Michel Foucault, *The History of Sexuality*, vol. 1, *An Introduction* (New York, 1980); Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-77* (New York, 1980).
- 39 Selle argumendi jaoks vt. Rubin, "Traffic in Women," 199.
- 40 Rubin, "Traffic in Women," 189.
- 41 Biddy Martin, "Feminism, Criticism and Foucault", *New German Critique*, 27 (Fall 1982), 3–30; Kathryn Kish Sklar, *Catharine Beecher: A Study of American Domesticity* (New Haven, Conn., 1973); Mary A. Hill, *Charlotte Perkins Gilman: The Making of Radical Feminist, 1860-1896* (Philadelphia, 1980).
- 42 Lou Ratté, "Gender Ambivalence in the Indian Nationalist Movement", avaldamata käsikiri, Pembroke'i Keskuse seminar, kevad 1983; ja Mrinalini Sinha, "Manliness: A Victorian Ideal and the British Imperial Elite in India", avaldamata käsikiri, State University of New York, Stony Brook'i ajaloo-osakond, 1984.
- 43 Pierre Bourdieu, *Le Sens Pratique* (Paris, 1980), 246–47, 333–461, eriti 366.
- 44 Maurice Godelier, "The Origins of Male Domination", *New Left Review*, 127 (May-June 1981), 17.
- 45 Gayatri Chakravorty Spivak, "Three Women's Texts and a Critique of Imperialism", *Critical Inquiry*, 12 (Autumn 1985), 243–46. Vt. ka Kate Millet, *Sexual Politics* (New York, 1969). Luce Irigaray analüüsib oma raamatus *Speculum of the Other Woman* (Ithaca, NY, 1985) seda, kuidas viited naisele toimivad lääne filosoofia kesketes tekstides.
- 46 Natalie Zemon Davis, "Women on Top", tema raamatus *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford, Calif., 1975), 124–51.
- 47 Caroline Walker Bynum, *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of The High Middle Ages* (Berkeley, Calif., 1982); Caroline Walker Bynum, "Fast, Feats and Flesh: The Religious Significance of Food to Medieval Women", *Representations*, 11 (Summer 1985), 1–25; Caroline Walker Bynum, "Introduction", *Religion and Gender: Essays on the Complexity of Symbols* (Beacon Press, 1987).
- 48 Vt. nt. T. J. Clarke, *The Painting of Modern Life* (New York, 1985).
- 49 Erinevus strukturalistlike ja poststrukturalistlike teoreetikute vahel selles küsimuses seisneb selles, kui avatuna või suletuna nad vaatlevad erinevuse kategooriaid. Kuna poststrukturalistid ei omista kategooriatele või nende vahelistele seostele universaalset tähendust, siis paistab nende lähenemine toetavat sellist ajaloolist analüüsi, mille siin välja pakun.
- 50 Rachel Weil, "The Crown Has Fallen to the Distaff: Gender and Politics in the Age of Catharine de Medici", *Critical Matrix* (Princeton Working Papers in Women's Studies), 1 (1985). Vt. ka Louis Montrose, "Shaping Fantasies: Figurations of Gender and Power in Elizabethan Culture", *Representations*, 2 (Spring 1983), 61–94 ja Lynn Hunt, "Hercules and the Radical Image in the French Revolution", *Representations*, 2 (Spring 1983), 95–117.
- 51 Edmund Burke, *Reflections on the French Revolution*

- (1892; reprint edn. New York, 1909), 208–09, 214. Vt. Jean Bodin, *Six Books of Commonwealth* (1606, reprint edn. New York, 1967); Robert Filmer, *Patriarcha and Other Political Works*, ed. Peter Laslett (Oxford, 1949); ja John Locke, *Two Treatises of Government* (1690, reprint edn. Cambridge, 1970). Vt. ka Elizabeth Fox-Genovese, "Property and Patriarchy in Classical Bourgeois Political Theory", *Radical History Review*, 4 (Spring-Summer 1977), 36–59; ja Mary Lyndon Shanley, "Marriage Contract and Social Contract in Seventeenth Century English Political Thought", *Western Political Quarterly*, 32 (March 1979), 79–91.
- ⁵² Tänan Bernard Lewist viite eest islamimaailmale. Michel Foucault, *Historie de la Sexualité*, vol. 2, *L'Usage des plaisirs* (Paris, 1984). Sellised olukorrad panevad mõtlema, mis on subjekti soolise identiteedi tingimused ja kas freudistlik teooria on piisav selle konstrueerimisprotsessi selgitamiseks. Klassikalise Ateena naiste kohta vt. Marilyn Arthur, "'Liberated' Woman: The Classical Era", rmt-s Renate Bridenthal ja Claudia Koonz (eds.), *Becoming Visible* (Boston, 1976), 75–78.
- ⁵³ Tsiteeritud Roderick Phillipsi artiklis "Women and Family Breakdown in Eighteenth Century France: Rouen 1780–1800", *Social History*, 2 (May 1976), 217.
- ⁵⁴ Prantsuse Revolutsiooni kohta vt. Darlene Gay Levy, Harriet Applewhite, Mary Johnson (eds.), *Women in Revolutionary Paris, 1789–1795* (Urbana, Ill., 1979), 209–20; Nõukogude seadusandluse kohta vt. dokumente Rudolph Schlesingeri raamatus *The Family in the USSR: Documents and Readings* (London, 1949), 62–71, 251–54; natside poliitika kohta vt. Tim Mason, "Women in Germany, 1925–40: Family, Welfare and Work", *History Workshop*, 2 (Autumn 1976), 5–32.
- ⁵⁵ Elizabeth Wilson, *Women and the Welfare State* (London, 1977); Jane Jenson, "Gender and Reproduction"; Jane Lewis, *The Politics of Motherhood: Child and Maternal Welfare in England 1900–1939* (Montreal, 1980); Mary Lynn McDougall, "Protecting Infants: The French Campaign for Maternity Leaves, 1890s–1913", *French Historical Studies*, 13 (1983), 79–105.
- ⁵⁶ Inglise utopistide kohta vt. Barbara Taylor, *Eve and the New Jerusalem* (New York, 1983); Prantsusmaa kohta Joan W. Scott, "Men and Women in the Parisian Garment Trades: Discussions of Family and Work in the 1830s and 40s," in Pat Thane jt. (eds.), *The Power of the Past: Essays for Eric Hobsbawm* (Cambridge, 1984), 67–94.
- ⁵⁷ Louis Devance, "Femme, famille, travail et morale sexuelle dans l'idéologie de 1848", in *Mythes et representations de la femme au XIXe siècle* (Paris, 1976); Jacques Rancière and Pierre Vauday, "En allant à l'expo: l'ouvrier, sa femme et les machines," *Les Révoltes Logiques*, 1 (Winter 1975), 5–22.
- ⁵⁸ Gayatri Chakravorty Spivak, "'Draupadi' by Mahaveta Devi", *Critical Inquiry*, 8 (Winter 1981), 381–402; Homi Bhabha, "Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse", *October*, 28 (Spring 1984), 125–33; Karin Hausen, "The Nation's Obligations to the Heroes' Widows of World War I", rmt-s Margaret R. Higonnet jt. (eds.), *Women, War and History* (New Haven, Conn., 1986). Vt. ka Ken Inglis, "The Representation of Gender on Australian War Memorials", avaldamata ettekanne, Belgio konverentsil "Sugu, tehnoloogia ja haridus", oktoober 1985.
- ⁵⁹ Prantsuse Revolutsiooni kohta vt. Levy, *Women in Revolutionary Paris*; Ameerika Revolutsiooni kohta vt. Mary Beth Norton, *Liberty's Daughters: The Revolutionary Experience of American Women* (Boston, 1980); Linda Kerber, *Women of the Republic* (Chapel Hill, N.C., 1980); Joan Hoff-Wilson, "The Illusion of Change: Women and the American Revolution", rmt-s Alfred Young (ed.), *The American Revolution: Explorations in the History of American Radicalism* (De Kalb, Ill., 1976), 383–446. Kolmanda Prantsuse Vabariigi kohta vt. Steven Hause, *Women's Suffrage and Social Politics in the French Third Republic* (Princeton, N.J., 1984). Ühe viimase aja juhtumi väga huvitava analüüsi pakub Maxine Molyneux, "Mobilization without Emancipation? Women's Interests, the State and Revolution in Nicaragua", *Feminist Studies*, 11 (Summer 1985), 227–54.
- ⁶⁰ Pronatalismi kohta vt. Riley, *War in the Nursery* ja Jenson, "Gender and Reproduction". 1920. aastate kohta vt. esseed raamatus *Strategies des Femmes* (Paris, 1984).
- ⁶¹ Erinevaid interpretatsioone uue töö mõjust naistele vt. Louise A. Tilly ja Joan W. Scott, *Women, Work and Family* (New York, 1978); Thomas Dublin, *Women and Work: The Transformation of Work and Community in Lowell, Massachusetts, 1826–1860* (New York, 1979); ja Edward Shorter, *The Making of the Modern Family* (New York, 1975).
- ⁶² Vt. nt. Margaret Rossiter, *Women Scientists in America: Struggles and Strategies to 1914* (Baltimore, Md., 1982).
- ⁶³ Luce Irigaray, "Is the Subject of Science Sexed?" *Cultural Critique*, 1 (Fall 1985), 73–88.
- ⁶⁴ Louis Crompton, *Byron and Greek Love: Homophobia in Nineteenth-Century England* (Berkeley, Calif., 1985). Seda küsimust puudutab ka Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society* (New York, 1983).

Vaikusesse vajunud aeg. Naise traumaatiline repressioonikogemus Imbi Paju dokumentaalfilmis ja raamatus *Tõrjutud mälestused*

Leena Kurvet-Käosaar

Avades ajaloo patoloogiaid sedavõrd, kui ma selles hetkes ja ruumis olen võimeline tegema, püüan taastada seda kadunud aega, mis mu ema ja tema ajal elanud inimesi ümbritses, kuid mis on vajunud vaikusesse ja jäänud ilma lohutusest.

Imbi Paju, *Tõrjutud mälestused* (2007).

Teise maailmasõja kogemust ja nõukogude režiimi repressioone Eestis ja Balti riikides võib tänapäeval pidada nii omaloomulookirjutuslike tekstide kui teaduslike käsitluste kaudu põhjalikku läbivalgustamist leidnud teemavaldkonnaks. Imbi Paju 2005. aastal esilinastunud dokumentaalfilm “Tõrjutud mälestused” ning sama autori aasta hiljem ilmunud samanimeline raamat on selles mõttes erinevad ja erilised, et mõlemas teoses tõstetakse esile see miski, mis siiani on jäänud justkui painavate sõnastamata klompidena inimeste sisse, mõju-

tades nende endi, nende lähedaste ning laiemas plaanis ka kogu rahvuskogukonna elu.¹ Siinjuures on ülioluline see, et Paju dokumentaalfilm keskendub eelkõige naiste sõjakogemuse ja nõukogude režiimi repressioonide poolt jäetud valusale jäljele ning ka raamatus on see üheks kandvaks liiniks. Mineviku pikaajalisele painavale mõjule ja olulistele, seni veel vahendamata kogemuselademetele keskendudes toetub Paju teadlikult traumateooria mõistestikule, paigutades nõukogude režiimi mõju käsitluse Eestis seni laiemale avalikkusele vähetuntud konteksti. Käesolevas artiklis analüüsin traumateooriale toetudes nais(t)e hääle kuuldavaks tegemise strateegiad ja võimalusi Imbi Paju dokumentaalfilmis “Tõrjutud mälestused” ja sellele kaks aastat hiljem järgnenud samanimelises raamatus.

Viimase paarikümne aasta jooksul on trauma mitmetes valdkondades (nt. psühholoogia, meditsiin, ajalugu, kirjandusteadus) ning nende valdkondade omavahelistes kokkupuutepunktides tõusnud keskseks mõisteks, mille kaudu püütakse hõlmata erinevaid pikaajalisi ja intensiivseid kannatusi põhjustanud sündmusi nii üksikisiku kui grupi lõikes. Just sellise mõjuga ajaloo sündmusi käsitledes on ajaloolased traditsioonilisi, objektiivsel analüüsil ja teaduslikult tõsiselt võetaval tõestusmaterjalil põhinevaid meetodeid kasutades jõudnud arusaamani, et niisuguse mõju ja ulatusega minevikusündmusi selline käsitlusviis adekvaatselt hõlmata ei suuda (vt. näiteks LaCapra 2001, 39-40; Brown 2001, 141). Kuigi viimastel aastatel kasutatakse trauma mõistet laiemalt “totalitaarsete[le] ja autoritaarsete[tele] režiimide[le]” sageli omase “poliitilise terrori, süstemaatilise rõhumise ja genotsiidi” pikaajalise mõju analüüsis (Leyersdorf et al. 2004, 10), on just holokaustil olnud keskne roll ajaloolise trauma mõiste väljakujunemisel (Hodgkin, Radstone 2003a, 98). Selle mõiste kaasamine ajaloo sündmuste analüüsi on laiendanud ka ajaloo kui distsipliini piire ja olemust. Üheks näiteks on mälu-uuringute kui uue

interdistsiplinaarse uurimisvaldkonna kujunemine (vt. näiteks Hodgkin, Radstone 2003a, 2003b; Radstone 2000). Väga suurt üldistust tehes võib väita, et trauma mõiste kasutuselevõtmine ajalooteaduses ja sellest väljakasvanud valdkondades on suunatud inimese vaimsele koetisele hävitava mõjuga ajaloosündmuste löögijõu leevendamisele, objektiivsemalt üldistuselt üksikindiviidi kogemuse arvessevõtmise suunas. See on ka põhjuseks, miks ajaloolise trauma käsitlemisel on küllaltki oluline roll olnud kirjandustekstide analüüsil, mille kaudu saab detailselt jälgida trauma toimimismustreid ning tuua välja kirjanduse teraapilise funktsiooni iseloomulikke jooni, laiendades samas ka trauma mõistet (vt. näiteks Caruth 1996; Vickroy 2002).²

Trauma mõiste esmaseks kontseptualiseerijaks peetakse Sigmund Freudi (*Der Mann Moses und die Monotheistische Religion*, 1937; *Jenseits des Lustprinzips*, 1920) (vt. Caruth 1996, 5) ning selle keskmes on painav, eluohtlik, sageli katastroofilist laadi ning inimest täielikult end võimusesse haarav sündmus või situatsioon, mida inimene selle toimumise hetkel täielikult hõlmata ei suuda. Selline sündmus või situatsioon ei salvestu mällu tavapärasel viisil ning avaldub hiljem "traumaatilise taaskogemise" kaudu (Caruth 1996, 10), mis võib ilmned korduvate sündmõtete, ootamatute minevikupiltide ja luupainajalike unenägude näol (Caruth 1995, 4). Trauma kahjustab inimese psüühilist olemust nii tugevalt just seetõttu, et trauma ohvril ei ole vahetat ligipääsu sündmusele või situatsioonile, mis trauma põhjustas. Trauma sümptomiteks peetakse mineviku õuduse taaskogemist aja- ja ruuminihete kaudu, nagu näiteks suutmatus eristada minevikku ja olevikku (Felman, Laub 1991, 14–15), "nüristunud reaktsioone välisele maailmale ja samaaegset ülitundlikkust teatud stiimulitele" (Leyersdorf et al. 2004, 5), mootorsete võimete halvenemist või kadu ja vaimset enesesse kapseldumist või ka enese täielikku isoleerimist ümbritsevast maailmast (Erikson

1995, 184). Traumanarratiive iseloomustab agentsuse kadu, võimetus narratiivi juhtida ja suunata, samuti traumaatilise kogemuse edasiandmise raskused, mis väljenduvad näiteks vaikimises, kogemuse samaaegses omaksvõtus ja eitamises, narratiivi seotuses, samaaegses vastuhakus kogemusele ja selle võimuses olemises (Vickroy 2002, 3, 5).

Imbi Paju dokumentaalfilm ja raamat haakuvad eelõige ajaloolise trauma mõistega: autor püüab algatada nii ajaloo sisu kui mõiste ümberhindamise protsessi Eesti ühiskonnas, toetudes Sorbonne'i ülikooli ajaloo-professori Bruno Gruppo arusaamale teatud sorti ajaloo traumaatilise ehk vigastavast mõjust ühiskonnale. Sellist ajaloo poolt tekitatud haava tuleb Gruppo arvates korralikult ravida, et see aja möödudes uuesti lahti ei lööks ja uusi kannatusi ei põhjustaks (Gruppo 2005, viidatud Paju 2007, 5 kaudu). Imbi Paju pole kindlasti esimene autor, kes nõukogude režiimi kuritegude mõjule viidates kasutab sõnu *traumeeriv* või *traumaatiline*, sest selliseid viiteid leidub omajagu ka elulugudes enestes. Sellegipoolest on nõukogude režiimi käsitlemine tänasesse päeva ulatava traumaatiliste ajaloosündmuste jadana, rõhuasetusega naiste saatustel, Eesti kontekstis vähe esile tulnud. Samuti on see ka vastakat kriitilist vastukaja leidnud lähenemine.³ Paju puhul tõuseb esile nende mõistete teadlik asetamine traumateooria raamistikku, mis eeldab traumast ülesaamiseks traumaatilise kogemuse sõnastamist, selle esitamist loona, käsitledes niisugust toimimisviisi ainsa (painavast) minevikust üle saamise võimalusena.⁴

Kuigi Paju toob esile sellise perspektiivi tähtsuse Eesti ühiskonnas tervikuna, tõuseb filmis ja ka raamatus esile just naise traumaatiline repressioonikogemus. Andes hinnangu senistele antud perioodile keskenduvatele ajalookäsitlusele, rõhutab Paju ühe sugupoole kogemuse mahavaikimist ajaloomälus: vaatamata sellele, et "naisi hävitati kui elu edasikandjaid ja patriarhaadi põhimõtte järgi kui vaenlase omandit",

ei ole naiste kogemus või kasvõi "Nõukogude okupatsiooni aastatel hävitatud naiste arv" Paju sõnutsi ajaloolasi huvitanud (Paju 2007, 268). Filmi ja raamatu üheks eesmärgiks on soov tuua esile naise kogemus nõukogude režiimi ohvrina, valgustades läbi erinevaid saatusi ja repressioonide ohvriks langemise viise. Paju teosed toovad esile, et kuigi repressioonikogemus on jätnud painava jälje nii meeste kui naiste vaimsesse koetisesse, on selles kogemuses aspekte, mis on eriti hävitava mõjuga just naistele. Kogemuse need küljed on sageli seotud ühiskonnas siiani valitsevate tabudega, puudutades näiteks seksuaalset vägivalda või naisele sobivaks peetavaid sündsusnorme; see on ümbritsetud vaikimise vajaduse või kohustusega, millel on omakorda laastav jõud kogemuse hävitavale mõjule.

Toetudes traumateooria keskele põhimõttele, et traumaatilise kogemuse inimest laastav jõud ei kao enne, kui see vormub looks, toob Imbi Paju filmis ja raamatus vaatajani ja lugejani erinevate naiste traumaslugusid, püüdes nii neid kui laiemas plaanis Eesti ühiskonda tervikuna juhtida painava minevikukogemuse ületamise suunas. On tajutav, et nii filmi režissöörina ja selles sisalduvate eluloointervjuude läbiviijana kui raamatu autorina on Paju teadlik endale võetud ülesande keerukast ja delikaatselt iseloomust. Ilmselt saab ülesande eetilise nõudlikkusega seletada mõlemas teoses esinevat, just naise kogemuse vahendamise loogikaga seonduvat ambivalentust. Film keskendub dokumentaalkaadrite ja jutustaja ülevaadete kaudu vahendatud nn. faktuaalse ajaloomaterjali kõrval üksnes naiste lugudele, sellist valikut aga kuidagi lahti seletamata või põhjendamata. Pigem vastupidi, autori kommentaar filmi avakaadrites vahendatud ema luupainajalikele unenägudele loob seose tema perekonnalooga ja "terve Eesti ühiskonna väljarääkimata loo" vahele (Paju 2005). Kui tegemist on terve Eesti looga, siis miks edastavad seda filmis üksnes naised? Raamatut lugedes jääb aga kummitama tunne, et selles tahetakse jätkata autori ema ja

ka tema enese traumaatilist nõukogude režiimi kogemuse lugu, kuid see justkui peidetakse teiste narratiivsete liinide sisse.

Sarnaselt näiteks Ann Applebaumi Gulagi-käsitlusega (Applebaum 2003) süvendavad ja avardavad Paju film ja raamat arusaama nõukogude režiimi kuritegelikust ja inimsusevastasest olemusest, avades vaatajale/lugejale selle laiaulatuslikku kahjustavat mõju eestlaste vaimsele koetisele ning samas asudes neid ajaloo haavu ka ravitsema. Nii raamat kui film viivad lugeja/vaataja kronoloogiliselt läbi eesti ajaloo, peatudes pikemalt kahel nõukogude okupatsioonil (1940–1941, 1944–1991). Filmis toetavad kronoloogilist ülevaadet okupatsiooniajast ja sellele eelnevast iseseisvusperioodist pärinevad dokumentaalkaadrid.⁵ Dokumentaalkaadrite kujundikeel toetab Paju võttegrupi kaadraid, võimendades eriti tugevalt just autori ema ja tädilugu vahendavaid episoodide ning mängides olulist rolli ka traumateema esiletoomises. Kõige põhjalikumalt käsitleb autor erinevaid nõukogude korra tagamise karistuslikke meetodeid (arreteerimisi, hukkamisi, küüditamisi, hävituspataljonide tegevust, psühholoogilist ja füüsilist vägivalda). Sellesse kronoloogilisse ja kujundilisse raami on paigutatud Imbi Paju ema ja tema kaksikõde, aga ka mitmete teiste eestlaste (filmis näiteks Linda Jalaka, Erika Kase ja Hilja Rüütli, raamatus psühholoog Heino Noore, president Konstantin Pätsi lapselapse Matti Pätsi jt.) valusad elulood. Eri žanrite võimalustest lähtudes esitab film elulugusid napimal ja katkendlikumal kujul, raamat jätab rohkem ruumi detailsemate narratiivide loomiseks ning samas tõstab seda esile kui teadlikku mälu poliitilist tekstiloomestrateegiat. Filmi kontseptuaalse raamina toimivad ajaloolase Aigi Rahi-Tamme ja psühholoog Heino Noore refleksioonid nõukogude režiimi kehtestamise strateegiatest ja inimsusevastasest olemusest, raamatul on mitmete rahvusvaheliselt tuntud ajaloo teoreetikute (peale Bruno Gruppoo veel näiteks Walter Benjamini, François Dosse, Michel de Certeau jt.)

mõttele toetuv kriitilis-teoreetiline raamistik. Filmile aasta hiljem järgnenud raamat kesken-
dub küll juba filmis tõstatatud teemadele ning
toetub osaliselt samadele elulugudele, kuid ei
kujuta endast filmimaterjali edastamist teise
žanri kaudu, vaid on teadlik püüe leida erine-
vaid narratiivseid, diskursiivseid, kujundilisi ja
teoreetilisi-kriitilisi võimalusi, sõlmimaks filmist
jäänud lahtisi otsi. Autor ise on raamatu sünni-
loo sõnastanud järgmisel viisil:

Pärast filmi “Tõrjutud mälestused” valmi-
mist tundus mulle, et kogutud materjali,
mõtteid ja kogemusi on nii palju, et mäletöö
protsess jääb pooleli. Ma pidin selle “rohtu-
kasvanud haua” ära puhastama, et sünniks
leina võimalus ja arusaamine eelmiste põlv-
kondade lihtsatest lootustest ja püüdlustest
elada paremat elu. (Paju 2007, 81)

Ajalookirjutise tajumine kadunud samaaeg-
selt peitva ja austava “hauana” pärineb tuntud
prantsuse ajaloolaselt Michel de Certeau’lt, kuid
Certeau nägemuses on mõlemad funktsioonid
ajalookirjutusele olemuslikult omased. Mingi
perioodi, teema jne. uurimine (ja selle tulem,
ajalookirjutus) ei suuda ajalugu kunagi puhas-
tada, uurimise enese käigus tekibki “tõde ja fikt-
sioon, väljamõeldu ja tegelik” (Tamm 2006, 3).

Paju arusaam ajalooast kui puhastamist
vajavast “rohtukasvanud hauast” kannab minu
arvates tegelikult teistsugust nägemust, millel
on sarnaseid jooni näiteks USA kultuuriteo-
reetiku Dominick LaCapra traumakäsitlusega,
mille keskseks mõisteks on empaatiline häi-
reseisund (ingl. k. *empathic unsettlement*, vt.
LaCapra 1998, 2001, 2004). Selle mõiste lähte-
punktiks on teise inimese traumaatilise koge-
musega suhestumise (kuid mitte samastumise)
vajadus või isegi kohustus, kuid nii, et end ei
asetata teise positsioonile (LaCapra 2001, 78).
Teise positsiooni ülevõtmist, teisisõnu ennast
ohvri positsioonile asetamist (ingl. k. *surrogate
victimhood*) peab LaCapra trauma käsitlemises

(eriti kui tegemist on loomingulist laadi käsit-
lustega) sageli esinevaks libastumiseks. Ühelt
poolt väljendab see soovitud empaatilise suhes-
tumise asemel lugupidamatut suhtumist teise
subjektsuse vastu, teiselt poolt aga kutsub tra-
maatilise kogemuse ületamise asemel esile selle
lõputult korduva (taas)ütleelamise (LaCapra
2001, 40). Empaatiline häireseisund on seevastu
aga positsioon, mis eeldab kaastundlikku (selle
sõna otseses tähenduses) suhestumist teisega,
hõlmates samas erinevuse tunnistamist ning
kriitilist distantsi (2004, 65; 2001, 40–41), olles
sellisena selgelt suunatud traumast ülesaamisele.
LaCapra rõhutab samuti, et sõltumata sellest,
milline on traumaga tegeleja lähtepositsioon,
on selle kriitiline ümberhindamine analüüsi- ja
suhestumisprotsessi käigus hädavajalik (2001,
40–41).

Kui vaadelda Paju filmi ja raamatut ühe jät-
kuva projektina, saab *Tõrjutud mälestuste* puhul
rääkida positsioneerimisprotsessist, mis omab
sarnaseid jooni LaCapra empaatilise häiresei-
sundiga. Asetades dokumentaalfilmi keskmesse
enda ja oma perekonna loo ning paigutades selle
samas laiemale taustale, loob Paju hea, kuigi
keerulise algpositsiooni nii vahetuks kaasatund-
miseks kui kriitiliseks distantsiks ja analüüsiks.
Arvestades eriti Paju subjektipositsioonide pal-
jusust filmis – on ta ju korraga nii sündmustes
kaudselt osaleja, (oma ema ja tädi) intervjuue-
rija, filmi narratiivi edastav hääl ja ka filmi
režissöör –, kätkeb niisugune lahendus eneses
kindlasti ka riske nii teise hääle ülevõtmise kui
trauma ületamise asemel selle taaskogemise
esilekutsumise osas. Paju käsitleb vahendatavat
minevikukogemust teda ennast puudutavana;
et filmis ja raamatus on oluline roll ka repres-
sioonide mõju üldisemal analüüsil, siis saaks
sellist subjektipositsiooni tinglikult vaadelda
empaatilise häireseisundina, seda eeldusel, et
see ei püsi läbi teoste muutumatuna, vaid läbib
ümberhindamisprotsessi. Niisugusest protses-
sist annab aimu Paju fookuse muutumine, mis
filmis esineb vahetumalt tal enesel ning ema ja

tädi loo väljatoomisel ja esmasel raamistamisel, raamatus on aga laiema kandepinnaga, seostudes ka autorit ennast isiklikult puudutavate refleksioonidega mälu- ja leinatöö üle, mis on selgelt suunatud painava minevikukogemuse ületamisele.

Sidudes filmi avakaadrites oma ema loo kogu Eesti ühiskonna looga, viitab Paju nii kogu rahvale kui režii ohvrile. Kütüditamislugudes (nt. koguteostes *Eesti rahva elulood* ja *Me tulime tagasi*) rõhutavad erineva tausta ja erinevate elusaastustega inimesed oma lugu jutustades pigem seda, et režii küüsis üleelatud rängad raskused ei ole jätnud (vähemalt näiliselt) püsivat rusuvat või painavat jälge nende edasisele elule. Niisugune vaatepunkt on oluline rõhutamaks, et vaatamata oma laiahaardelisele ja mitmetasandilisele karistusmehhanismile ei saavutanud nõukogude režii oma eesmärki, kuna ei suutnud murda sellest mehhanismist eluga pääsenud inimeste vaimu.

Imbi Paju pakub välja teistsuguse vaatenurga. Filmi loomise tõukeks on tema sõnutsi valus lapsepõlvemälestus ema luupainajalikest unenägudest, mis viisid ema tagasi Stalini sunnitöölaagrisse, ümbritsetuna "tema elu ohustava[test] Nõukogude sõduri[test]" (Paju 2007, 15). Kuigi Imbi Paju ema jõudis tagasi koju ning suutis Eestis luua (vähemalt pealtnäha) enam-vähem normaalse elu, ei pääse ta oma unenägudes "kunagi tagasi koju oma ema juurde" (Paju 2007, 15). Nii film kui raamat püüavad tema lugu vahendada üsna suure põhjalikkusega, ometi ei selgu kummaski luupainajalike unenägude täpne põhjus. On võimalik, et unenäod, mis autori ema aastakümneid painasid, tulenesid sellest, et ta ei saanud oma kogemust vahendada ka kõige lähedasemate inimeste ringis. "Mu isa ei ole teadnud ema lugu", vahendab Paju filmi lõpukaadrites (Paju 2005). Kogemus võis olla nii kõikehõlmav, et vaatamata sellele, et autori ema võib pidada "ellujääja[ks], teovõimelise[ks] inimese[ks]" (Paju 2007, 268), ei ole see kogemus tema jaoks lõpuni mõistetav. Piir pääsemise ja

ellujäämise ning hukkumise vahel on nii õhuke, et see lahustub unenägudes. Traumateoreetik Cathy Caruth käsitleb ühe olulise traumale iseloomuliku joonena omavahel läbipõimunud elu ja surma kriisi, mis teeb ellujäämise problemaatiliseks ja väljakannatamatuks (1996, 7). Nii võib ka autori ema luupainajalikke unenägusid tõlgendada kui "surmaga silmitsi seismise[st]" eluga pääsemise pikaajalist järelmõju (Caruth 1996, 7). Võib ka olla, et luupainajatel on põhjusi, mis ei selgu filmis ega raamatus vaatajale ja lugejale ning mis jäävad varjatuks ka autorile endale, kes raamatu alguses mõönab, et "vahest polegi vaja kõike teada, sest kõige mäletamine võib lõppeda hullumisega" (Paju 2007, 19).

Lugejale/vaatajale nii filmi kui raamatu alguses vahendatud teadmine sellest, kuidas mäletab autori ema (nii ema kui tüdart vaevavate luupainajadena) asetab vahendatud mälestused üsna selgelt trauma konteksti. Ka teiste filmis "Tõrjutud mälestused" intervjueritud naiste meenutused neile osaks saanud nõukogude režii repressioonidest viitavad selle kogemuse traumaatilisele. Gadi Benezeri hinnangul on (suulise) narratiivi vormis vahendatud traumaatilisele kogemusele iseloomulikud teatud spetsiifilised jooned: pikad pausid loo jutustamisel/intervjuerija küsimusele vastamisel, võimetus oma kogemust edastada, emotsionaalse kontrolli kadu, emotsionaalne tuimus või distantseeritus, narratiivis justkui jutustaja tahtest sõltumata üha korduvad kujundid, enese unustamine või ärakaotamine jutustavasse, piiri kadumine vahendatava sündmuse ja intervjuu konteksti vahelt, muutused hääletoonis ja kehakeelses (2004, 34–36).

Filmi episood, milles kõige selgemini ja kõige kontsentreeritumal kujul tulevad esile traumanarratiivi iseloomulikud jooned, on Imbi Paju intervjuu oma ema ja tädiga, mis keskendub nende arreterimisele ning edasisele käekäigule ülekuulamisel ja Siberis. Vaataja tajub peaaegu füüsiliselt, kuidas minevikukoge-

mus naised jälle oma võimusesse haarab, ilma et nad suudaksid seda olulisel määral sõnastada või vahendada. Nii ongi kaadris ema ja tädi justkui kurbusesse tardunud näod, pilk kaamerast eemale pööratud. Ka Imbi Paju ise ei sõanda seda vaikusemüüri murda teisiti, kui kobamisi esitatud küsimustega, leppides ema ja tädi katkendlike, nappide ja vähe ning kohati justkui juhuslikku informatsiooni edastavate vastustega. Peaaegu minutini küündivad vaikusehetked intervjuu kestel annavad väljaõeldud sõnadest võimsamalt edasi naiste repressioonikogemuse rasket pärandit. Vaikus on senini painav kogemus, mida sel (filmi tegemise, raamatu kirjutamise) hetkel sõnastada ei suudeta, selge märk selle kogemuse traumaatilise olemusest, viidates samas ka teema käsitlejale esitatavatele tingimatuetele diskreetsusenõuetele.

Siin esile tulev vaikus ei ole aga seotud üksnes minevikukogemuse kõikehõlmavusega, vaid on nii filmis kui raamatus eraldi tematiseeritud kui traumaatilise kogemuse võimendaja ajas. Teisisõnu, halvav ja hävitav pole mitte üksnes minevik ise, vaid selle vaikusesse vajuda laskmine paljude järgnevate kümnendite jooksul. "Terve Nõukogude okupatsiooni aja hoidsid need inimesed, kes olid Siberi vangilaagrites ellu jäänud, valusaid mälestusi endas. Või jagati neid ainult pere ringis, jubedamaid asju maha vaikides", kirjutab Paju oma raamatu avapeatükis (2007, 13). See, et okupatsiooni ajal vangilaagri ja küüditamise kogemust avalikult jagada ei saanud, on muidugi üldlevinud teadmine. Imbi Paju toob oma käsitluses lisaks esile sellise pikaajalise pealesunnitud vaikuse hävitava mõju, mis on seda enam laastav, et seda pole olnud võimalik vahendada pereringis, samuti pole see sobinud taasiseseisvusajal välja kujunenud repressioonilugude paradigmsga. Paju arvates ei ole me ka tänapäeval pääsenud nõukogude võimu tekitatud taagast: vaikimisest, mis on olnud pikaajalise hirmu ja usaldamatuse tagajärg, on saanud inimeste "identiteedi osa" (Paju 2007, 50).⁶ Filmi avakaadrites kõnnib autori ema endise Patarei

vangla müüride juures. "Ma ei tea, mitte et ei sobi seda rääkida, ma ei taha. Kuidagi ... see elu on teinud ettevaatlikuks," on tema esimesed sõnad peale mitut vaikuseminutit (Paju 2005).

Filmis edastatud naiste lugudes tulevad esile peaaegu kõiki Benezeri poolt välja toodud traumanarratiivi jooned. Sellist rõhuasetust toetab Paju kui filmi režissööri ja intervjuueeriia fookus: peale oma ema ja tädi loo, mida esitatakse teraviklikumalt, keskendub ta kolme erineva naisega (Erika Kask, Linda Jalakas, Hilja Rüütli) läbi viidud intervjuudes mitte repressioonikogemusele laiemalt, vaid arreteerimisele ja Patarei vanglas kogetule. Paju eesmärgiks on vahendada valusat ja painavat minevikukogemust, mis sai osaks just naistele ning mitte juhuslikult võimu toimimisele jalgu jäädes, vaid selle poolt (rahva)vaenlaseks kuulutatuna: just selline on Imbi Paju emale ja tädile, samuti Erika Kasele, Linda Jalakasele ja Hilja Rüütli osaks saanud repressioonide põhjus. Ka võimu toimimisele jalgu jäämist käsitledes rõhutab autor, et selliselgi juhul on tegemist sihiteadlikult naiste vastu suunatud protsessiga. Seda kogemust käsitleb Paju detailsemalt raamatu peatükis, mis keskendub nii tema kahe rinde vahele jäänud perekonna naiste kui hävituspataljoni metsikuste ohvriks langenud koduküla (naiste) saatusele.

Repressioonikogemuse selles osas, mida naised on suutnud vahendada, tõuseb traumaatilise esile perekonnasiseste lähedaste suhtevõrgustike kui elu alalhoidvate tugipunktide hävitamine või püüd seda teha. Üsna filmi alguses toodud intervjuukatkes ahastab Imbi Paju ema selle üle, kui raske võis olla tema emal, kes tema jaoks oli "ikka väga eriline inimene" (Paju 2005), taluda seda, kui tema tütreid sildistati kui "bandiite". Teises kohas katkeb ema jutustus, kui ta püüab rääkida sellest, kui kohutavalt ta Siberis olles oma ema järele igatses. Imbi Paju ema ja õe kõige hirmsam mälestus on aga see, kui vangilaagri ametnikud õdesid Siberis teineteisest korduvalt lahutada püüdsid. Linda Jalakas räägib oma intervjuus sellest, kuidas tema ema arreteer-

riti ja viidi temaga samal ajal Patarei vanglasse. Tütart püüti panna ema vastu tunnistama, ema aga lukustati väikesesse "kappi", kus ta iga oiet või inimese lohistamist meenutavat häält kuuldes kartis, et tegemist on tema tütreaga. Erika Kask meenutab, kuidas tema silme all hukati metsavendade punkri ees tema õde ja õemees ning kuidas ta sellest kogemusest hingeliselt (ja füüsiliselt) kokku varises. "Ma vist ei teinud enam inimese häält," kirjeldab ta kobamisi sõnu otsides tunnistajaks olemist oma õe mahalaskmisele (Paju 2005). Patarei vanglasse jõudmise ajaks oli ta juba täielikult üleelatu mõju all. "Ma olin nii uimane ja ... ja ..., et minust ei olnud üldse noh ... " (Paju 2005), ei suutnud tollal lapseohtu naine, kes vanglas kaalus ka enesetappu veenide läbinärimise läbi, seda ilmselgelt traumatilist kogemust sõnadesse panna.

Neis mälestustes tuleb olulise inimest hävitava küljena esile ka psühhoterror, mis väljendub eelkõige teadmatuses ja hirmus tuleviku ees, hõlmates nii käekäiku lähemate tundide või päevade jooksul kui ka kaugemat tulevikku. Sellist psühho-manipulatsiooni kasutati vanglas teadliku töötlemisvahendina, selle esiletoomine mälestustes on aga tõenduseks sellise strateegia koletule võimule. Otsesest füüsilist vägivalda sisaldavad ainult Erika Kase mälestused, kellele arreteerimisel püssipäraga pähe löödi, traumatilisena ei mäleta Erika Kask aga mitte seda, vaid õe ja õemehe hukkamise tunnistajaks olemist. On väga raske ja ehk sobimatugi spekuloida selle üle, kui palju sai arreteeritud naiste osaks füüsilist vägivalda. Elulugudega töötamise eetilisele küljele on tähelepanu juhtinud Tiina Kirss, tõstes esile kohustuse austada inimese elukogemust sellisena, nagu see on edasi antud kas suuliselt või kirjaliku loona, ning analüüsida elulugusid taktitundeliselt ja vaashoitult (2004, 114).

Sellist eetilist koodi on oma dokumentaalfilmi loomisel kindlasti järginud ka Imbi Paju, pidades siiski oluliseks mõne teema rõhutamist filmi kujundikeele ning intervjuu- ja dokumen-

taalmaterjali reastamise kaudu. Naise jaoks on sellistest teemadest peaaegu alati kõige olulisem häbitavat ja alandavat külge sisaldav füüsiline vägivald, millega liitub seksuaalse vägivalda võimalus. Vägivaldses olukorras võib paljastuda mõni privaatne kehaosa või ollakse sunnitud sooritama avalikult mõnd muudu privaatset toimingut (pesemine, tualeti kasutamine). Lisaks seondub eriti näiteks arreteerimis- ja ülekuulamiskontekstis naisele osaks saanud füüsilise vägivallaga ka seksuaalse vägivalda võimalus. Just sellisesse vihjelisse raami paigutab Paju oma filmis vägivallateema. Eriti kõnekana tõuseb esile filmilõik, mis algab Linda Jalakase intervjuu lõpuosast, suundub Hilja Rüütli loo juurde ning lõpeb joonistuste sarjaga, millel on kujutatud erinevaid naiste ülekuulamise stseene, mis on nii vägivaldsed kui ka seksuaalse konnotatsiooniga. Linda Jalakas lõpetab oma loo ülekuulamistoa kirjeldusega, mille seinal "olid piitsad niimoodi rivis ... üks kümme-kaksteist piitsa ... ilusti kaarega seinas" ja toa nurgas tool "kas ta oli siis lihtsalt piinatool või oli ta elektritool" (Paju 2005). Füüsilist vägivalda ta ei kirjelda, üksnes ülekuulaja ähvardust: "Ma lasen su maha nagu koera!" (Paju 2005).

Hilja Rüütli, kes ainsana intervjuueeritavatest naistest vahendab korduva ja pikaajalise füüsilise vägivalla kogemust ülekuulamise osana, edastab oma lugu teistest intervjuueeritavatest erinevas emotsionaalses registris. Rüütli puhul ei taju vaataja raskusi kogemuse (korduv pekmine ülekuulamisel) vahendamisel, esile tõuseb naise üliirooniline, musta huumoriga võrtsitatud suhtumine üleelatusse. Meenutuste vahele ümiseb naine viisijupikest (kummi-kummi-kummi-araabikum), mis irooniliselt seob Eesti NSV tolleaegse riikliku julgeoleku ministri kurikuulsa Boris Kummi ja kumminuiad, millega teda peksti. Episoodi, kus Rüütli keset peksmist pidi tualetti minema ja Kumm temaga kaasa tuli, ukse praokile jättis ja ukse kõrval seisis, võtab naine jälle kokku musta huumori abil: "Noh, nagu öeldakse, peldiku-

kindral” (Paju 2005). Peale äärmise põlguse ja ironia nii teda nuhelnud meeste kui nõukogude võimu suhtes üldse puudub Rütli pool vahendatud sündmustes naise enese suhestumine koetusse. Musta huumori kasutamise kõrval, mida võiks tõlgendada kui distantseerumise vahendit koetust, ei sisalda Rütli lugu ühtegi traumanarratiivile omast joont.

Rütli intervjuukatke teeb huvitavaks asjaolu, et naise sulest on ilmunud ka (poolautobiograafiline) romaan *Kuradil ei ole varju: märkmeid nõukogude naistevanglast 1946*,⁷ mis keskendub peategelase Maarja vanglakogemusele. Romaan sisaldab sama peksmiseepisoodi (Helm 1979, 72–73), mida Hilja Rütli vahendab ka oma intervjuus Pajule. Romaani iseloomustab üldiselt tugev irooniline alatoon ning optimistlik ja humoorikas elujaatus. Siiski tuleb vangistusperiood teoses esile masendavana, inimese psüühilist olemist laastavana ja traumaatilisena. Peksmiseepisood(id) on edastatud tunduvalt süngemates toonides kui Rütli intervjuus Pajule. Romaani peategelast tutvustatakse lugejale esmakordselt järgmisel viisil: “[Ta] oli magamatuses ja peksudest – pool aastat Pagari keldris – niivõrd kurnatud, et kartis aru kaotada”(Helm 1979, 17). Järjekordset ülekuulamist oodates arutleb Maarja: “Aga miks ei võidud näiteks “Elavas Teaduses” üht raamatut avaldada – näiteks “Millega võidelda psühhotraumade vastu arreteerimisel” (Helm 1979, 41). Pajule antud intervjuus teeb Rütli läbielatud lühikokkuvõtte, jättes vangistusperioodi traumaatilise külje varju. Üheks põhjuseks võib olla selle külje eelnev põhjalik lahtikirjutamine romaanis ning arvesse tuleb muidugi võtta ka seda, et teost ei ole esitatud puhta autobiograafiana, s.t. peategelane, jutustaja ja autor ei ole identsed. Selline fiktsionaalne raam loob vangistuskogemuse vahendamisel kahtlemata suurema distantseerimise koetuga kui (filmitud) intervjuusituatsioon ning see võib olla põhjuseks, miks Rütli filmis oma kogemust läbi iroonilise huumori vahendab.

Hilja Rütli meenutustega sarnast emotsionaalselt registrit olen kohanud näiteks lätlanna Lilija Bivina väga sünges vangilaagriloos (Bivina 1999, 109–128), kus ironia on valdav narratiivne strateegia, mille abil autor loob distantseerimise koetust ja selle loona edastamise vahele. Bivina lugu aga eristab Rütli omast see, et ironia ei piirdu inimeseks olemise piire kompavalt raskete elutingimuste kirjeldusega, vaid on suunatud ka kaasaegsele lugejale, võttes talt võimaluse näha Bivinas küüditamiseluloo tüüpilist ellujääjat. Rütli intervjuukatke on ellujääja positsiooni hindamiseks ehk liiga põgus, kuid Rütli/Helmi romaanis on ellujäämine ning positiivse ja mässumeelse ellusuhtumise säilitamine teose üheks kandvaks liiniks.

Rütli intervjuu keskendub füüsilisele vägivallale ning raamatuski on see teema selgelt esil, eriti esimestes peatükkides. Peksmine ja sellest tingitud terviseprobleemid, samuti vangide riie-standart (kõikide nõopide, truckide, tõmbukkude ja kummipaelte eemaldamine riietelt) on mitmete alandavate olukordade põhjustajaks. Seksuaalse vägivalla teema aga ei tõstatu otseselt Rütli mälestustes ega Helmi romaanis. Rütli intervjuus, veelgi põhjalikumalt aga romaanis, tõuseb esile naisele osaks saanud füüsilise vägivalla halastamatus, intensiivsus ja pikaajalisus ning selle “meisterlik” kombineerimine psühhoterroriga.

Paju dokumentaalfilmis aga jätkab Hilja Rütli lugu rida joonistusi, mille koletislikke detaile kaamera liikumine üksikvaade esile toob. Esimesel joonistusel istuvad paljad, kätega keha varjavad naised laua taga vormiriides meesterivi ees, teisel ähvardab ülekuulatavat alasti naist piitsaga NKVD lihtametnik, ülekuulaja aga lärmab kirjutuslaua taga. Kolmas joonistus kujutab alasti kinniseotud jalgadega naist, kelle keha katavad verised vorbid, mida kaks mundris meest piitsa ja kumminuiaga “täiendavad”. Sellist seksuaalset alandust ja ähvardust sisaldavat vägivalda filmis intervjuueeritavad naised ei vahenda. Ainsaks erandiks on autori tädi lühike

meenutus sellest, kuidas ta vangilaagris töö-
kõlblikkust määrava komisjoni ees alasti pidi
seisma:

Kui kutsuti komisjoni ette, sa pidid seal alasti
... seal oli üks viis-kuus meest, ... öeldi, et
need on arstid ... pidid ju täiesti alasti ennast
võtma ja siis ... [hää! murdub] minema mui-
dugi selle komisjoni ette. Ja siis sind vaadati
ära, et kuhu sa kõlbad. ... Ja nii oli mitu korda
(Paju 2005).

Raamatu peatükis, mis keskendub sõjajärg-
sele nõukogude terrorile maapiirkondades, kir-
jutab Imbi Paju, et alles filmi esilainastusel, peale
selle sooja vastuvõttu rääkis ema vanem õde
talle, et ka “nende ema ja õde Leidat peksti üle-
kuulamisel”, ning et “1945. aastal saatis kohalik
Punaarmee tulnud miilits mu emaemale teate,
et kui ta saadab oma 15-aastase tütre ehk minu
ema õõseks tema juurde, jätab Nõukogude võim
nad rahule” (Paju 2007, 236). Ema loomulikult
keeldus ning tulemuseks oli kogu perekonna
Siberisse saatmine. Samas peatükis kinnitab
Paju aga ka seda, et “vahel on olnud tunne, et
oma emalt ei tahagi kõike küsida, lihtsam on
end petta lootusega, et nad ikka pääsesid kõige
hullemast” (2007, 235). Teema selline mõneti
ambivalentne püstitus, mis ühtaegu püüab
avada naistele osaks saanud nõukogude repres-
sioonide käsitlemises uusi perspektiive ja samas
neid teiste narratiivsete liinide vahele hajutab,
viitab ka tänase päevani püsivatele, tabudena
toimivatele teemavaldkondadele. Oma filmi ja
raamatuga on Imbi Paju astunud suure sammu
edasi sellistele kogemustele konstruktiivse ning
lohutust pakkuva konteksti loomisel, jäädes
siiski püsima piiril, kust edasi astudes võiks
avaldatu oma kogemustest kõnelejaile soovitud
leevenduse asemel uusi kannatusi põhjustada.

Korduvalt mainib Imbi Paju oma ema kivi-
nenud nägu, mis talle seostub nii kogemuse pai-
najalikkusega kui võimetusega seda vahendada:
“Minevik – tema sirgumise aeg – tähendas talle

surma läheduses viibimist ja ta tahtis sellest
põgeneda” (2007, 239). Filmi tegemist käsitleb
Paju ema jaoks teraapilisena, selles protsessi
käigus “kohtub” ema Paju sõnutsi “oma kohu-
tava minevikuga” ning see omakorda toob enese-
ga kaasa minevikust vabanemise (2007, 239).
Niisugune arusaam minevikust lähtub trauma-
teooria põhikontseptsioonist, mis traumast üle-
saamise eelduseks seab traumaatilise kogemuse
sõnastamise. Kuigi see on sageli seotud raskus-
tega, aitab sõnastamine kogemusel integree-
ruda nii rääkija enese kui ka teda ümbritsevate
inimeste minevikupilti (vt. Caruth 1995, 153).
Looks vormimise käigus kogemus muutub,
kaotades vähehaaval ka oma painava olemuse
(Caruth 1995, 153, viidatud Van der Kolk, Van
der Hart 1991, 425–445 järgi).

Traumaatilist kogemust saab sõnastada
üksnes mõistvale kuulajale, Tiina Kirsi hinnangul
eeldab see “kontekste, kus toimub inimlikult
tundlik ja kaastundlik kuulamine. Seda ei saa
sundida, sellele saab vaid julguse ning eetilise
taktitundega avaneda” (Kirss 2007, 16). Imbi
Paju rõhutab nii filmis kui raamatus niisuguse
konteksti puudumist minevikus, mis vaatamata
paljude vaikuste murdumisele on siiski kandu-
nud edasi ka tänasesse päeva. Paju filmi ja raa-
matu eesmärgiks ei ole jutustada vaid oma pere-
konna lugu ja püüda leevendada oma ema, tädi
ja ka tema endani kandunud minevikupainet.
Oma teostega soovib ta algatada just seesuguse
inimlikku ja kaastundlikku kuulamist võimal-
dava konteksti loomist, kasutades enese ja oma
perekonna kogemust omamoodi kaasusena. See
on julge ja osalt kahtlemata ka ohtlik ettevõt-
mine, sest filmis edastatu ja raamatus vahendatu
väljub vaataja/lugeja ette jõudes ikkagi autori
loodud (võimalikult) turvalisest keskkonnast,
ükskõik kui hoolikalt ja tundlikult need teosed
traumateemat ka ei raamista. Raamatu lõpus
kõneleb autor vajadusest liikuda “inimlikuma
ajalookultuuri poole”, mille keskseks kom-
ponendiks on “mingi tõe” ümberhindamine
(2007, 270), sest üksnes nii saab toimuda valu

lahtirääkimine ja selle mahendamine (2007, 270). Delikaatselt, kuid siiski suure järjekindlusega rõhutab Imbi Paju oma filmis ja raamatus naise spetsiifilise traumaatilise kogemuse käsitlemist sellise "inimlikuma ajalookultuuri" ilmtingimatu osana ning sellisena annavad film ja raamat väärtusliku panuse nõukogude režiimi repressioonide senisesse käsitlusraamistikku.

Märkused

Käesolev artikkel on kirjutatud ETF grandii nr. 7354 toel.

- ¹ Samasugune fookus on lätlanna Agate Nesaule 1995. aastal inglise keeles ilmunud romaanil *A Woman in Amber: healing the trauma of war and exile*, mille teadlik rõhuastus traumale kajastub juba pealkirjaski. Vt. ka Kurvet-Käosaar 2003, 313–331.
- ² Tähtsaks etapiks traumateooria arengus võib pidada ka nende raamide ületamist, mis võimaldavad trauma põhjustajana vaadelda üksnes katastroofilist laadi (ajaloo)sündmust. Traumat põhjustava sündmuse või situatsiooni nn. standardmääratlusena oli pikka aega kasutusel Ameerika Psühhiaatrite Assotsiatsiooni diagnostilises käsiraamatus sisalduv posttraumaatilise stressi sündroomi (PTSD) definitsioonis sisalduv selgitus, mille kohaselt traumat põhjustab psühholoogiliselt kurnav sündmus, mis ületab [senise] inimkogemuse piiri (Leyersdorf et al. 2004, 5). Mitmed traumateoreetikud (nt. Erikson 1995; Brown 1995) on leidnud, et selline määratlus on piiratud, kuivõrd traumat võib põhjustada nii teatud elukogemuste kombinatsioon kui üks konkreetne sündmus, pikaajaline situatsioon või ka üksainus kogemus (Erikson 1995, 185). Vaadeldes traumaküsimust sootundliku pilguga, on Laura S. Brown lisaks rõhutanud, et trauma põhjustajaks võib olla ka hariplik, kuid sellele vaatamata psühholoogiliselt hävitava mõjuga sündmus või nähtus, näiteks intsesst või seksuaalne vägivald (Brown 1995, 100–101). Just seda vaatepunkti on tugevalt edasi arendanud mitmed kirjandusteoste analüüsile keskenduvad käsitlused (vt. näiteks Gilmore 2001; Henke 1999). Ka on leitud, et trauma ulatust saab mõõta, lähtudes mitte sündmusest või nähtusest enesest, vaid selle hävitavast mõjust (Erikson 1995, 185; Hodgins, Radstone 2003, 97).
- ³ Mõõndes, et hakkas "seda filmi vaatama täiesti eestlasliku eelarvamuse ja umbusuga," ei leia Viivi Luik pärast filmi vaatamist "isegi neid sõnu, et tegijat tänada." Viivi Luige jaoks seisneb filmi olulisim sõnum "sügavale alateadvusse" tõrjutud, kuid siiani järeltulevatele põlvedele edasi pärandatava "alandus[e] ja häbi" nähtavakstegemises (Luik 2005, B 5.). Teisel seisukohal aga on Rein Veidemann, kelle arvates Paju film teeb tema emast ja tädist omamoodi "valusate mälestuste pantvangid": "Aino ja Vaike saatus kordab kümnete tuhandete eestlaste lugu, kelle sünniaeg määras nad kannatama, aga paljusid ka hukkuma. [---] Aga mida selle teadmisega peale hakata? Miks peavad kannatanud ise seda välja rää-

- kides veel kord kõike üle elama?” (Veidemann 2005, 18). Igor Kotjuh tõstab Imbi Paju raamatut esile kui uudset ja tänuväärset viisi kirjutada ajalugu: ““Ugulaja”-näide [sõna ajalugu tagurpidi kirjutatuna – L.K.K.] kõneleb ilmekalt sellest, et ajalugu võib kirjutada erinevalt, seda teeb ka Imbi Paju. [...] Kuna Imbi Paju ise valis raamatu pealkirjaks “Tõrjutud mälestused”, määratleksin seda teost publitsistlikuks romaaniks, täpsustavalt psühholoogilis-ajalooliseks draamaks. See on Imbi Paju know-how, tema viis kirjutada ja käsitleda ajalugu.”(Kotjuh 2007, AK, 15)
- 4 Sama ajaloolise kontekstiga seonduvalt on traumateooriat küüditamiselugude analüüsis kasutanud Tiina Kirss (2004) ja Aili Aareleid-Tart (2006), Ene Mihkelsoni romaani *Ahasveeruse uni* käsitlemisel aga Eva Rein (2005) ja Eneken Laanes (2006).
- 5 Film algab ülevaatega iseseisvast Eesti Vabariigist enne Teise maailmasõja algust, raamat aga ulatub tagasi iseseisvuse eelsesse aega. Mõlemad teosed sisaldavad eesti lugejale vähe uut informatsiooni pakkuvad eesti lugejale ajalooülevaateid, olles tegelikult suunatud Eestist väljapoole, välismaailmale, sihiga kujundada just eriti Skandinaaviamaade arusaami nõukogude okupatsiooni realiteetidest Eestis (või ka Balti riikides laiemalt). Selle tõenduseks on ka asjaolu, et film esilinastus kõigepealt Soomes, raamat, mis ilmus algselt soome keeles, on tänaseks ilmunud ka rootsi keeles ja ilmub varsti inglise keeles.
- 6 Paju rõhutab muu hulgas ka seda, et mäluraami haprus ei puuduta tingimata üksnes nõukogude režiimi repressioonide kogemust, vaid ka elu enne okupatsiooni. Edastamata ei ole jäänud üksnes kannatused, ka õnnelikud ja harmoonilised ajad enne okupatsiooni on sageli perekonnasiseselt jäänud vahendamata. Oma raamatusse on Imbi Paju suure põhjalikkusega koondanud muude lugude seas ka oma perekonna mitme põlvkonna lood, ometi ei ole vaikimised, millel filmis on nii oluline roll, kadunud ka raamatu kaante vahelt.
- 7 Romaan on ilmunud Aili Helmi pseudonüümi all ja selle kaasautoriks on Helmut Tarand.

Kirjandus

- Aareleid-Tart, Aili (2006). *Cultural Trauma and Life Stories*. Helsinki, Kikumora Publications.
- Applebaum, Anne (2003). *Gulag: a History*. Doubleday, New York.
- Benezer, Gadi (2004). Trauma Signals in Life Stories. In Kim Lacy Rodgers, Selma Leyersdorf, Graham Dawson (eds.), *Trauma. Life Stories of Survivors*. New Brunswick and London, Transaction Publishers, 29–44.
- Bivina, Lilija (1999). Winter by the White Sea. In Astrids Sics (ed.), *We Sang Through Tears*. Janis Rose Publishers, Riga, 109–128.
- Brown, Wendy (2001). *Politics Out of History*. Princeton University Press, Princeton.
- Caruth, Cathy (1996). *Unclaimed Experience, Trauma, Narrative, and History*. John Hopkins University Press, New York.
- Caruth, Cathy (1995). Recapturing the Past. Introduction. In Cathy Caruth (ed.), *Trauma. Explorations in Memory*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 151–157.
- Dosse, François (2006). Mälujälgede historiseerimine. *Vikerkaar*, 4–5, 90–101.
- Erikson, Kai (1996). Notes on Trauma and Community. In Cathy Caruth (ed.), *Trauma. Explorations of Memory*. Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 183–199.
- Felman, Shoshana; Dori Laub (1991). *Testimony, Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Routledge, New York.
- Gilmore, Leigh (2001). *The Limits of Autobiography: Trauma and Testimony*. Cornell University Press, Ithaca.
- Gruppo, Bruno (2005). Mida teha tumeda mineviku? *Diplomaatia* 18/19.
- Helm, Aili (1979). *Kuradil ei ole varju. Märkmeid nõukogude naistevanglast 1946*. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund.

- Henke, Suzette (2000). *Shattered Subjects: Trauma and Testimony in Women's Life-Writing*. Palgrave Macmillan, London.
- Hodgkin, Katharine; Susannah Radstone (eds.) (2003a). *Contested Pasts. The Politics of Memory*. Routledge, London and New York.
- Hodgkin, Katharine; Susannah Radstone (2003). Remembering Suffering, Trauma and History. In Katharine Hodgkin and Susannah Radstone (eds.), *Contested Pasts. The Politics of Memory*. Routledge, London and New York, 97–103.
- Hodgkin, Katharine; Susannah Radstone (eds.) (2003b). *Regimes of Memory*. Routledge, London and New York.
- Kirss, Tiina (2007). Elulugudel on lepitav toime. *Postimees*, 14.09, 16.
- Kirss, Tiina (2004). Three Generations of Estonian Women. Selves, Lives, Texts. In Tiina Kirss, Ene Kõresaar, Marju Lauristin (eds.), *She Who Remembers Survives*. Tartu University Press, Tartu, 112–143.
- Kotjuh, Igor (2007). “Tõrjutud mälestused” ja nendest rääkimine. *Postimees*, 08.09, AK, 15.
- Kurvet-Käosaar, Leena (2003). ‘Other Things Happened to Women’, World War II, Violence and Discourses of National Identity in *A Sound of the Past* by Käbi Laretei and *A Woman In Amber* by Agate Nesaule. *Journal of Baltic Studies* 34 (3), 313–331.
- LaCapra, Dominick (1998). *History and Memory after Auschwitz*. Cornell University Press, Ithaca and London.
- LaCapra, Dominick (2004). *History in Transit. Experience, Identity, Critical Theory*. Cornell University Press, Ithaca and London.
- LaCapra, Dominick (2001). *Writing History, Writing Trauma*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Laanes, Eneken (2006). Mäletamise lühis, Ene Mihkelsoni “Ahasveeruse uni.” *Keel ja Kirjandus*, 6, 433–448.
- Luik, Viivi (2005). Tõrjutud mälestused. *Eesti Ekspress* 02.11., B 5.
- Leyersdorf, Selma et al. (2004). Introduction. Trauma and Life Stories. In Kim Lacy Rodgers; Selma Leyersdorf; Graham Dawson (eds.), *Trauma. Life Stories of Survivors*. Transaction Publishers, New Brunswick and London, 1–26.
- Nesaule, Agate (1995). *A Woman in Amber: Healing the Trauma of War and Exile*. Penguin Books, New York.
- Paju, Imbi (2005). *Tõrjutud mälestused*. Helsinki, Fantasiafilm, Tallinn, Allfilm.
- Paju, Imbi (2007). *Tõrjutud mälestused*. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn.
- Radstone, Susannah (2000). *Memory and Methodology*. Berg, Oxford and New York.
- Rein, Eva (2005). Trauma, keha, mälu ja narratiiv Ene Mihkelsoni romaanis “Ahasveeruse uni.” *Rmt-s Arne Merilai* (toim.), *Päevad on laused. Ene Mihkelson*. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 55–75.
- Tamm, Marek (2006). Ajaloolane Certeau – püüdmatuse püüdja. Intervjuu prantsuse ideeloo uurija François Dossèga. *Sirp* 20.01, 3–4.
- Van der Kolk, B.A.; Van der Hart, O. (1991). The Intrusive Past. The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma. *American Imago*, 48 (4), 425–545.
- Veidemann, Rein (2005). Valusate mälestuste pantvangid. *Postimees*, 02.11, 18.
- Vickroy, Laurie (2002). *Trauma and Survival in Contemporary Fiction*. University of Virginia Press, Charlottesville and London.

Päevikukatkeid

Lilli Suburg

22. juuni 87

Isa suri vesitõppe 24. aprillil Tahkusel. Ema oli tema viimane põetaja, vajutas tal silmad kinni. Käisin Lauraga¹ emal järel, tõin ta jälle enda juurde, sest Tahkusel nende jõhkrate inimeste seas oli tal liiga halb. Isa, kes viimasel ajal minu järele igatses, lubas oma viimasest rahast, mis Tampuude² käes, emale 300 rubla, kuid Tampuud talle seda raha ei anna, hoiavad seda igasugustel ebaausatel ettekäanel enda käes. Kõigis koha- ja pärimisasjus³ saatsime palvekirja keisrile – eks näis, mis tagajärjed see endaga kaasa toob.

Laura peab minema 9. juuliks Tartusse ühe vanaproua juurde seltsidaamiks – et tal seal ometi hästi läheks! Ema läheb Krausede juurde põetama vaest noort Milinkat⁴ nurgavoodis.

Mu Annake⁵, mu õnn, mu ainumas, põdes läbi ohtliku kurgukatarri, pole sellest veel siiani päris lahti saanud. Olen ta pärast pidanud palju muret ja hirmu tundma. Ka vaene Jannsen⁶ pole praegu just kõige parema tervise juures. Ah, siiani on lapsukestel tulnud rohkem tusaseid kui rõõmsaid tunde läbi elada.

Andsin sisse palvekirja kontsessiooni saamiseks ühele kuukirjale, nimeks "Linda", ootan soodsat vastust, sest toimetajaks saab Hugo Treffner – esialgu – ja see nimi paistab seal üleval heas kirjas olevat.

Kool⁷ kinnitatakse 7-klassiliseks, esimese kategooria kooliks. Vana Stahl kubermangu [rahvakoolide] direktori kantsleist suhtub minusse suure poolehoiuga, on mulle heaks abimeheks.

2. jaan. 1888

"Linda" kontsessioon tuli augustis ja sest ajast on juba 2 numbrit ilmunud ja kolmas on praegu trükkimisel dr. Hermannii juures Tartus. Niipea kui igasse ilmakaarde oli kuulutused välja saadetud, et selline leht hakkab ilmuma, nii hakkasid kohale lendama ka tellimiskirjad 1 rublaga. Jah, Jumal tänatud! Siia maani on numbrid end ära tasunud, pole pidanud „Linda“ peale võlgu võtma. Ka kool on tublisti kasvanud, *circa* 70 last koolipingis, 45 korteris. Oleme sel aastal, õigemini viimasel semestril, juba üsna kenasti omadega välja tulnud.

Minu suureks õnneks on mul Annake ühtmoodi nii tubli õpetaja kui ka majapidajanna. Tema käes edeneb kõik paremuse suunas – lapsel on kõiges õnne. Ainult et õppetöö kurnab teda liialt ja eelmisel sügisel vaevas teda kurguhäda, mis tungis koguni hingetorusse, ja nüüd kipub haigus iga kergemagi külmetuse puhul tagasi tulema – ja siin pole selliseks kergeks külmetuseks juhusest puudu. Selles suures, nii paljude väljapääsude ja ustega majas⁸ on üksjagu tuuletõmmed, eriti veel kui koolilapsed sisse ja välja sõeluvad. Mul on väga kahju, et ma oma südamelapse, mu suurima maise varanduse, olen pidanud juba nõnda varakult rakkesse panema, aga – teisiti ei jõua kuhugi.

Jannsenil⁹ tuli novembris veel kord nekrutite komisjoni ette astuda, arvati aga õnneks oma väikeste puuduste ja nõrkuste tõttu maakaitsevähke. Nüüd on ta mul tubli ärijuht toimetuses, abiõpetaja ja kõikides välistes ettevõtmistes minu tugi ja parem käsi. Peab end ülal korralikult nii kodus kui väljaspool. – Nad¹⁰ meeldivad teineteisele, nad on minu tublid lapsed, kes austavad voorust ja puhtust. Ja ometigi, kurjad keeled ei taltu, laimavalt seostatakse teda ja mind – mind, samahästi kui tema ema! jne.

Et me kõikide väliste intriigide kiuste liigume ometigi nii jõudsasti ülesmäge, et mul oma ettevõtmistes on abiks säärased tublid noored jõud¹¹, see äratav ju logelejate kadedust ja viha, see ärgitab neid ju hea asja vastu võit-

lema. Või on see siis äraspidi mõtlemisest inimeste peas!

“Linda” võidab üha rohkem palavaid poolehoidjaid, oleks tal vaid niigi palju tellijaid, et ta nähtud vaeva ära tasuks! Vaesed ajad peletavad nii paljud ajakirja tellimisest eemale.¹²

14. jaan.

Täna esimene ilus pehme hele talveilm pärast tervet rida käreid külmi päevi. Ka toake siin paari uue väikese õlimaaliga helesinistel seintel, tundub nii mugav, nii hubane; õppetöö on alanud ja lapsukesed, keda on kõrgemale edasi viidud, käivad eriti rõõmsate näokestega ringi ja üüriraha on laekas olemas, mõned rublakesed koguni peale selle jne – lühidalt: võiksimel päris rõõmsal meeleolevikku nautida ja tulevikku vaadata, kui mitte inimeste viha, kadetus, paha-soovlikkus jne. üha uusi torme üles ei keerutaks, uusi heitlusi lõkkele ei puhuks, uusi kannatusi ei põhjustaks. Meeste vaimuilm proletariaat ei või mitte kannatada, kui naisterahvas veidi selgema pilguga elule vaatab, kui ta end oma kummargil küürimisasendist valguse poole sirgu ajab, kui ta end veidigi meeste kutsarijõugu käsu alt vabastab, et iseseisvalt seista ja sammuda – iga vabama väljaütlemise, lause, soovi, loo peale “Lindas” sööstab kohe kallale raevukate metsaliste hord. Leht õpetagu üksnes õmblemist ja söögikeetmist, ärgu kõnelgu midagi naise kohast ja õigustest ühiskonnas! – kisavad nood, sõidavad rahva seas ringi ja püüavad lehte rumala ja ohtlikuna näidata ning tellijaid eemale peletada. Ka on Hermann oma trükkimisega liiga aeglane: alles homme, 15ndal, jõuab siia eelmise aasta 3. number.¹³ Aga: “ilma õeluset ei ole headuse edenemist”, lohutas mind ühe mu õpilase tervemõistuslik ja eelarvamusteta isa ja ma käin selle järgi. Kas pole kool halbade inimeste vastutegutsemise kiuste siin ikkagi kasvanud: üle 50–57 lapse on juba korteris! Nii kasvab ehk ka “Linda” just vastaspoole mõjul. C. R. Jakobsoni head küljed mainisin ära esimeses numbris,¹⁴ Treffner on mul toimetajaks,

Hermann trükkijaks – see on mind üsna kenasti kiilunud eri leeride vahele. Mina aga loodan, et just erinevate poolte rünnakud suudavad kõige paremini teravdada mu pilku olude suhtes ja nii kasvatada ka mu tugevust ja kindlameelsust.

Emakeselt on küll teateid, aga endiselt kurbi. Krausedel on nii kehv korter, peavad end paljuskii piirama – mida head tal seal saabki olla. Oh Jumal, miks mõnele inimesele ses elus nii raske koorem on õlule pandud! Vaene Emilie, isamaja raskele elule järgnes veel raskem abielu, täis rahulolematust, rahahäda ja haigusid!

10. juuli 89

Alates augustist 88 on “Lindal” oma trükikoda koos käsipressiga, mis Jannseni nimele kinnitatud. Sama aasta detsembrist trükitakse “Lindat” siinsamas kodus. Juba juunis enne seda sain ise vastutavaks toimetajaks, Hugo Treffner on eemaldatud. Töötab üks Pomanni-nimeline sell, kes tuli siia Tallinnast pärast “Virulase” sulgemist, ja A. Rennit¹⁵ õpipoisina trükikojas.

Sel aastal on kõikidele eesti ajakirjadele antud ülevalt poolt range käsk venestamisele kaasa aidata, ka “Linda” peab seda tegema. Mis puutub vene keele äraõppimisse, samuti saksa (aadli) eesõigustesse, rahva vabastamisse nende eeskoste alt, ses osas olen vene poolt, aga: emakeele allasurumine koos kõigi tema loomulike õigustega, täielik saksa keele, ka hariva ja õpetava kirjanduse ning kõige sellega seotu kõrvallehtimine – see piinab mu humaansus- ja edumeelsustungi, kuid praegusel ajal ei tohi selle koha pealt suud liialt pruukida, nii nagu seda ise tahaks, ja isegi päevikus tuleb olla ettevaatlik.

“Linda” tellijaid püütakse vastaste poolt igasugu kunsttükidega takistada, sellest hoolimata aga kasvab ta nii jõu kui mõju poolest. Andsime sisse palvekirja, et saaks lehe muuta nädalaleheks, kus sees uued poliitilised uudised ja artiklid teistest ajalehtedest.¹⁶

Elame praegu täiel rinnal ja võiksimel end päris õnnelikena tunda, aga – kahjuks põhjustab Jannsen meile suuri hingeheitlusi. Ta

on end kahjuks liialt palju mõjutada lasknud muu ilma labastel meestel ja juba pikemat aega näitab ta meie vastu üles säärast külmust, mis ühele mehele naiste suhtes, seda veel eriti minu ja Anna suhtes, kes me teineteisele sel moel toeks oleme, on täiesti lubamatu – seda vaatamata meie püüdlustele, kõikidele soovidele –, et vaid kordki olla “härra” ja mitte daamide käsualune. Vaene noormees, sa ei mõista vahet teha mehelikul iseseisvusel ja kohustustel, mis sul on lugupidamist väärivate naisterahvaste vastu! Mu laps, mu Anna, on kui vooruse kangelanna, ega loovuta midagi oma väarikusest. Sellest tuleb kas vastastikku rahuldust pakkuv südameühendus või – ei midagi! Raskeid heitlusi valmistavad nad mulle mõlemad, aga oma lapse õnne nimel kannatan ma välja ka kõige hullema, temaga koos joon põhjani iga kibeda karika, mille saatus talle saadab. Tema liigne allaheitlikkus, et ta alati on endast nõnda vähe pidanud, on talle kahjuks tulnud suhetes noormehega, kel igasugune kodune ja seltskondlik kasvatus täiesti puudub. Viimasel ajal hoiab ta oma peakest püsti juba palju eneseteadvamalt ja küllap Jannseni seda märkab! Et Annale mitte iga tema maneer ei meeldi, peab ta katsuma oma käitumist muuta, kui ta midagi saavutada tahab.

Kooli tookord 7-klasiliseks ei kinnitatud, sest viimasel ajal ei kinnitata üldse enam ühtegi kooli, kus on õppekeeleks muu keel peale vene keele. See jäi üheklasiliseks, kahe ruumiliselt eraldi osaga. Sel vaheajal saadetakse uuesti palvekiri 5-klasilise kooli peale, kus venekeelne õpetus, ja seekord Anna nimele.¹⁷

Tõlkinud Heli Mägar

Märkused

¹ Lilli Suburgi õde Laura Suburg (13.04.1853–9.08.1928), kes on tuntud ka kirjanikuna. Tema sulest on ilmunud jutustused *Kasuema päevaraamat* (1895) ja *Eksiteelt peasnud* (1910).

- ² Lilli Suburgi õde Julie Suburg (1849–1907) oli abielus taluperemehe Mart Tampuuga.
- ³ Suburg peab silmas kodutalu Walburgi, mille tagasi saamise nimel ta protsessis aastaid.
- ⁴ Lilli Suburgi noorem õde Emilie Friederike oli abielus Julius Krausega.
- ⁵ Lilli Suburgi kasutütar Anna Wiegandt, abielus Anna Lammas (1867–1937).
- ⁶ Suburgi abiline ajakirja *Linda* toimetusetöös Johan Jansen.
- ⁷ Suburgi eratütarlastekool.
- ⁸ Alates 1886. a. tegutses kool kindral Sieversi maja avarates ruumides.
- ⁹ Johan Jansenil.
- ¹⁰ Anna Wiegandt ja Johan Jansen.
- ¹¹ Suburgi abilisteks *Linda* toimetamisel olid Johan Jansen ja Suburgi kasutütar Anna Wiegandt.
- ¹² *Linda* tellijate arv oli väike, erinevatel andmetel kõikus see 300 ümber, langedes Suburgi toimetajaperioodi lõpuks umbes sajale.
- ¹³ *Lindat* trükiti algul Karl August Hermannini trükikojas, alates 1888. aastast lõpust aga Suburgi enda trükikojas, mille ta oli rajanud oma koolimajja Viljandis Johan Janseni nimele.
- ¹⁴ *Linda* esimeses numbris avaldas Suburg kirjutise “Carl Robert Jacobson” (*Linda* 1887, nr. 1, lk. 28–30).
- ¹⁵ A. Rennit on *Linda* juures töötamist kajastanud oma mälestustes (A. Rennit, *Mu meelen kuldne kodukotus*. Tln., 1960, lk. 38–43).
- ¹⁶ Palvekirjale tuli siiski eitav vastus, nädalalehena hakkas *Linda* ilmuma alles 1891. a.
- ¹⁷ Kool kinnitati Suburgi kasutütret Anna Wiegandt nimele 1892. aastal seoses üleminekuga vene õppekeelele.

Lilli Suburgi päevikust

Eve Annuk

Lilli Suburgi päevikut käsitleb esmakordselt Aino Undla oma artiklis "Uusi andmeid Lilli Suburgist" (1935b). Lilli Suburgi ligi 400-leheküljeline päevik jõudis Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi 1933. aastal Suburgi kasutütre Anna Lamba poolt deponeerituna (Undla 1935b, 347; 1935a, 157). Saksakeelne, gooti kirjas päevik pealkirjaga "Der Vertraute meines Herzens" koosneb viiest vihikust ja on kirjutatud aastatel 1865–1899, sisaldades ka ulatuslikke perioode, mil sissekanded puuduvad. Pikem vaheaeg päeviku tekstis on aastatest 1866–1877 (erandina leidub 1872. aastast üksainus sissekanne).

Päeviku esimene sissekanne pärineb 1. maist 1865 ja on luulevormis: tegemist on saksakeelse

luuletusega, kus kinnitatakse truuks jäämist oma armastusele. Seda luuletust on Suburg palunud hiljem Mihkel Kampmannil ka eesti keelde tõlkida (Undla 1935a, 157).

Perioodil 31. det. 1865 kuni 10. jaanuar 1866 on Suburg kirja pannud oma eluloo alates esimestest mälestustest kuni päeviku alguseni ja see moodustab päevikust ühe vihiku. Teine vihik on kirjutatud 1865. aastal, kaks järgmist 1866. aastal ning sellele järgneb paus kuni aastani 1872, mil on kirja pandud sellel perioodil ainsaks jäänud sissekanne. Suburg mõtiskleb selles oma saatuse üle, sest ta on ikka veel vanemate toita, kuigi on juba 31-aastane. Ta kirjutab ka õppimisest Pärnu tütarlastekoolis, mille saksakeelse hariduse ja tuupimisel põhineva õpetamisviisi suhtes on ta kriitiline. Samuti tunnistab ta, et haridus on teda võõrandanud kodusest elust.

Peale järgmist pikka pausi jätkub tekst 1877. aastast kuni aastani 1899. Päevik lõpeb sissekandega, mis on kirja pandud 23. veebruaril 1899. aastal väimehe Jaan Lammase talus Oomuli-Egeril. See viimane sissekanne võtab kokku eelmistel aastatel juhtunu – kooli likvideerimise, haigused, kasutütre Anna abiellumise 1899. aasta jaanuaris, lõppedes mureliku lausega, mis väljendab teadmatust tuleviku ees. Sellele järgnenud päeviku osa on Aino Undla väitel pärast Suburgi surma hävitatud (Undla 1935a, 215), kuna selles kujutati eluolu väimehe talus väidetavalt kriitilises valguses.

Kuna päevik on kirja pandud pika ajavahe miku jooksul, kajastab see Suburgi elu erinevaid perioode. Päeviku algusosades on autor keskendunud rohkem oma siseelule ja hingelistele heitlustele. Päeviku hilisemas osas, mis algab 1877. aastaga, on rõhuasetus rohkem välistel sündmustel, nii Suburgi enda tegemistel kui ühiskonnas toimival. Autor on kirja pannud oma tegemisi seoses ajakirja *Linda* väljaandmisega, tütarlastekooli rajamisega jm.

Ajal, mil Suburg oma päevikut alustas, oli tema Pärnu Kõrgemast Tütarlastekoolist

lahkumisest möödunud kuus aastat ning ta elas kodus Waldburgis, kus ta osales kodustes töödes ja õpetas nooremaid õdesid-vendi. Sellesse perioodi mahtus ka ta haigus, mille jooksul ta pidi kuude kaupa voodis lamama, kuid mis andis talle samuti võimaluse palju lugeda. Esimese sissekande järel algab päevik õe Anette soovitusel kirja pandud elulooga, millest suurt osa on Suburg kasutanud nii oma jutustuses "Liina" kui mälestuste "Suburgi perekonna elulugu" allikmaterjalina.

Võrreldes Suburgi päevikut ta "Liinaga" on Aino Undla leidnud mõlema teksti vahel palju sarnasusi ja kokkulangevusi. Undla leiab, et "Liina" minavormis laad on üle võetud päevikust ning sealt pärineb ka Suburgi lapsepõlvemaailm, tegelased, maastikud, isegi tegelaste nimed, kohati on päevikuteksti ja "Liina" sarnasus sõnasõnaline (Undla 1935b, 351). Samuti on Aino Undla märganud saksa perekonnaromaani mõju nii Suburgi päevikule kui ka selle alusel loodud "Liinale" (352). Kokkulangevuste kõrval on mõlema teksti vahel siiski ka erinevusi nii motiivides kui sündmustikus.

Ajastu päevikupidamise konventsioonid määrasid paljuski päeviku kui žanri vormi ja sisu. Sel ajal ei tähendanud päevik ainult kirjutajale endale mõeldud privaatset teksti, millest kõrvalseisjad teada ei tohtinud, vaid päevikut kirjutades peeti mõnikord silmas ka välist lugejat. Päevikut võidi kirjutada lastele elujuhiseks, oma elu kroonikana või muidki eesmärke arvestades. Näiteks 19. sajandil kirjutatud Johann Woldemar Jannseni päevikus (Jannsen 2001) on mitmeid sissekandeid, mis näitavad, et tekst ei olnud mõeldud ainult kirjutajale endale, vaid tulevastele põlvedele – eelkõige lastele – õpetuseks ja kasvatusesks.

Ka Suburgi päevikus võib leida pöördumisi välise lugeja poole. Siin toodud katkeski väidab Suburg, et "isegi päevikus tuleb olla ettevaatlik". Seega võis autor arvestada võimalusega, et päevikut võib lugeda ka juhuslik lugeja. Juba luuletusega algav päeviku esimene sissekanne sisal-

dab mõtteid võimaluse kohta, et kunagi võib tekst sattuda kellegi teise kätte. Sellele, et päevik ei olnud mõeldud ainult iseendale, on viidanud ka Aino Undla, leides samas, et tegu võis olla ka lihtsalt poeetilise fraasiga (1935b, 348). Välist lugejat arvestavad pöördumised võisidki tuleneda päeviku ajastuomastest stiilikonventsioonidest, mis kujundasid teksti ülesehitust ja määratlesid tekstuaalse *mina* rolli päevikus.

Ka "Suburgi perekonna eluloos" viitab Lilli Suburg oma päevikule. Oma noorusarmastusest kirjutades väidab ta otsesõnu, et "Mu selleaegne päevaraamat on armastusesalmikesi täis" ning esitab oma päevikust ka katkeid (Suburg 2002, 388–389). Suburgi päevik ei ole seega olnud täiesti privaatne tekst, mille olemasolust kõrvalseisjatel aimu polnud. Suure tõenäosusega on perekonnaringis, vähemalt Suburgi õdede seas, päevikust teatud, leiab Aino Undla. Samuti on ta väitnud, et Suburgi päevikule viitab ka Lilli Suburgi õe Laura Suburgi raamat *Kasuema päevaraamat* (1895), kus peategelane pärandab oma päeviku kasutütrele elujuhiseks (Undla 1935b, 347).

Üks olulisi teemasid, mis kajastub päevikus ja ka siin esitatud katkes, seostub Suburgite kodutalu Waldburgi müümisega, mis oli terve perekonna jaoks suureks kaotuseks. Lilli Suburg on oma mälestustes rõhutanud, et peasiüdlaseks kodu kaotuses oli isa joomatõbi (Suburg 2002), sedasama kinnitab ka Suburgi kasutütar Anna Wiegandt (abielus Lammas) oma mälestustes (EKLA, f. 122, m 1: 7a).

Lilli Suburgi isa Toomas Suburg oli pärit Väandrast. Ta töötas end üles, sai teomehest mõisarentnikuks ning läks harima Sikana laande mõisaproualt saadud uudismaad. Majanduslikult oli ta tegevus edukas ning lõpuks sai ta keskmise suurusega karjamõisa omanikuks. Ent 1880. aastal müüs Toomas Suburg oma mõisa ära, lastes end joomase peaga müügitehingule petta. Suburgide perekond jäi oma kodust ilma, kuigi Lilli Suburgi algatusel käidi kohtus Waldburgi tagasisaamiseks veel hulk aega hiljemgi

(Suburg 2002). Pärast Waldburgist ilmajäämist ehitas Toomas Suburg väikelele krundile, mis talle alles oli jäänud, elumaja, kus elas vahel üksi, vahel koos poeg Hansuga. Pärast sellegi koha kaotust kolis ta elama Tahkusse oma väimehe juurde, kus ta ka lõpuks suri (Suburg 2002, 454–455).

Isakodu kaotuse järel 1880. aastal pidi Suburg alustama iseseisvat tööelu. Ta kolis koos kasutütre Anna Wiegandtiga Pärnusse ja asutas seal saksa õppekeelega eratütarlastekooli. Majanduslike raskuste tõttu viis ta kooli 1885. aastal Viljandisse. Kaasa aitas ka õnnelik juhus Andres Renniti näol, kes otsis Suburgiga Pärnus kontakti ja tegi lõpuks ettepaneku kooli üleviimiseks Viljandisse (Rennit 1960, 35), kus koolil hakkas minema majanduslikult paremini kui algusaastatel. Kui algul olid kooliruumid Viljandis kehvad, siis alates teisest õppeaastast asus kool kindral Sieversi avaras aiaga majas (Suburg 1887, 3). Algul töötas kool 3-klassilisena, kuueaastase kursusega (Suburg 1886). Valitsuse korralduse tõttu tuli kool muuta 1892. aastal venekeelseks ja kooli juhatajaks sai Suburgi kasutütar Anna Wiegandt. Kool muudeti viieklassiliseks ja töötas sellisena veel kuni 1898. aastani, mil see oma tegevuse lõpetas (Rennit 1960, 37–38).

Kuna koolil läks Viljandi perioodil hästi, tekkis Suburgil uuesti naisteajakirja väljaandmise mõte. Siin avaldatud päevikukatke algab perioodiga, mil Suburg andis sisse palvekirja ajakirja *Linda* väljaandmiseks. See oli kolmas katse, sest esimese palvekirja Trükiasjade Peavalitsusele oli Suburg saatnud juba 1879. aastal, kuid saanud eitava vastuse. Ka järgmisel korral vene aadliku N. Gamovi nimel sisse antud taotlusele tuli eitav vastus (Undla-Põldmäe 1981, 278).

Kui esimeses palvekirjas ajakirja väljaandmiseks oli toimetajaks ja väljaandjaks märgitud Suburg ise, siis 1887. aastal sisseantud palvekirjas oli *Linda* toimetajaks nimetatud Hugo Treffner, kelle nimi pidi Trükiasjade Peavalitsuses usaldust äratama. Selle palvekirja järel

saigi Suburg ajakirja väljaandmisloa ja esimene *Linda* number ilmus 1887. aasta oktoobris. Ajakirja trükiti Tartus K. A. Hermannini trükikojas. Kaastöölise hulgas olid Suburgi kasutütar Anna Wiegandt, Suburgi tütarlastekooli algklasside õpetaja Johan Jansen, trükiladujana töötav A. Rennit, Suburgi õpilane Leena Kõerv (Leeni Mõru), kooliõpetaja M. Kampmann, põllumees Jaan Leppik, luuletaja Elise Aun jt. (Undla-Põldmäe 1981, 295–296).

Ajakirja trükiarv ei olnud suur, erinevatel andmetel kõikus see 200–300 eksemplari ümber (Rennit 1960, 40; Suburg 2002, 452). Majanduslikult muutis see *Linda* olukorra ebakindlaks, sest tellimustest laekuvast rahast ei piisanud ajakirja väljaandmiskulude katteks. Seetõttu ilmus *Linda* mõnikord ebaregulaarsete intervallidega. 1891. aastast hakkas *Linda* ilmuma nädalalehena, mis tõi kaasa ka sisulisi muutusi.

Algul trükiti *Lindat* Karl August Hermannini trükikojas Tartus, kuid sellega kaasnesid mitmed probleemid, nagu numbrite hilinemine või kaotsimine. Suburg otsustas luua oma trükikoja, mille asukohaks sai Suburgi koolimaja: “Et “*Linda*” trükkimine teistes trükikodades palju maksma läks, asutasin, ühe noore kooliõpetaja nime peale, mis kõige suurem eksitus oli, kuna ometi ise kõik kulud kandma pidin, ise käsipressiga trükikoja” (Suburg 1914, 61). Trükikoja loa taotles Suburg oma abilise Johan Janseni nimele (Undla-Põldmäe 1981, 298). Oma trükikoda tõi Suburgile mitmeid probleeme. Trükitähete vähesuse tõttu oli võimalik korraga laduda ainult teatud hulk lehekülgi, mis tekitas raskusi ajakirja saatmisega tsensorile (Rennit 1960, 41). J. Jensen müüs trükikoja Suburgi teadmata maha ja põgenes Riiga, jättes võlad Suburgi kanda (Suburg 1914, 61; Undla-Põldmäe 1981, 299). Lõpuks oli Suburg sunnitud oma ajakirja ära müüma.

Käesolevas allikapublikatsioonis on avaldatud saksa keelest tõlgitud katke Lilli Suburgi päeviku viimasest, viiendast osast. Väljavõtted samast osast (kuupäevadega 2. jaan. 1888, 14

jaan. 1888, 10. juuli 1889, 17. mai 1891, 29. aprill 1892) on Aino Undla-Põldmäe tõlkes ilmunud 1987. aastal ajakirjas *Nõukogude Naine* (Undla-Põldmäe 1987).

Undla, Aino (1935b). Uusi andmeid Lilli Suburgist. *Eesti Kirjandus*, 8, 346–354.

Undla-Põldmäe, Aino (1981). Lilli Suburg ja tema ajakiri "Linda". *Rmt-s* A. Undla-Põldmäe, *Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid*. Eesti Raamat, Tallinn, 277–304.

Undla-Põldmäe, Aino (1987). "Lindast". Lilli Suburgi päevikust. *Nõukogude Naine*, 10, 11–12.

Käsikirjalised allikad

EKLA = Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

Lammas, Anna. [Mälestusi Lilli Suburgist, ta perekonnast ja koolist.] EKLA, f. 122, m. 1: 7a.

Suburg, Lilli. [Päevik]. EKLA, f. 122, m. 4: 1.

Undla, Aino (1935a). Esimesed eesti naiskirjanikud, nende kujunemine, anded ja ideaalid. EKLA, reg. 1992/70.

Kirjandus:

Einasto, E. (1969). Lilli Suburg pedagoogina. *Rmt-s* Eesti kooli ja pedagoogilise mõtte ajaloo küsimusi, I. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu, 41–58.

Jannsen, Johann Voldemar (2001). *Diarium: Johann Voldemar Jannseni Pärnu päevik. Das Pernauer Tagebuch von Johann Voldemar Jannsen*. Pärnu Muuseum, Pärnu.

Rennit, Andres (1960). *Mul meelen kuldne kodukotus*. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn.

Suburg, Lilli (1886). Lilli Suburgi kolme klassiline tütarlaste kool Viljandis. *Wirulane*, nr. 3, 14. 01.

Suburg, Lilli (1887). Suburgi tütarlaste kool Viljandis. *Postimees*, nr. 20, 9. 05; nr. 22, 23. 05.

Suburg, Lilli (1914). Minu saatusega võitluskäik. *Naisterahwa Töö ja Elu*, 5, 35–37; 6, 44–48; 7, 53–56; 8, 57–62.

Suburg, Lilli (2002). Suburgi perekonna elulugu. *Rmt-s* Lilli Suburg, *Kogutud kirjatööd*. Eesti Raamat, Tallinn, 313–459.

Mõtestada kaasaegset kunsti

Margaret Tali

Katrin Kivimaa. *Kinnitused ja vastuväited: tekste kunstist, pildikultuurist ja kirjutamisest 1995–2007*. kunst.ee, Tallinn, 2008. 212 lk.

Meid ümbritseva kaasaegse kunsti lahti mõtestamine ning selle omalaadne “diagnoosimine” ei ole mingil juhul meelakkumine, kuigi sellega on seotud mitmed ahvatlevad väljakutsed ja naudingud. Kuna vajadus kriitika järele on ilmne, siis on kaasaegse kunsti teoreetikud paistnud meedias silma rohkete seisukohavõtude ja kriitikaga. Katrin Kivimaa puhul lisandub akadeemilisele vaatenurgale ja kriitiku positsioonile veel feministlik ning sekkuv suhe oma kirjutamise objekti. Kuna selliste vaatenurkade ühendajana on Kivimaa olnud ainuke järjepidev kirjutaja Eestis, pole vist ime, et tema esseede ja artiklite kogumik *Kinnitused ja vastuväited* (2008) sai kohe ilmumise järel erinevate autorite poolt kiita.

Raamatusse on koondatud Kivimaa esseed, intervjuud, tekstid näitusekataloogidest ning 13 aasta vältel (1995–2007) ajakirjanduses ilmunud kriitika. Sellisena ei anna kogumik ülevaadet mitte üksnes Kivimaa loomingust ja tema kujunemisest teoreetikuna, vaid pakub sissevaate ka eesti kunstimaastikul toimunud sellel tormilisel ajajärgul.

Katrin Kivimaa üheks tähtsamaks panuseks sellel perioodil on olnud feministliku kriitika ja sookriitilise nägemisviisi tutvustamine nii eesti kunstiareenil kui ka humanitaarteadustes laie-

malt. Oma esseedes on ta tõlkinud hulga võtmelisi mõisteid ning kohandanud need kohaliku kultuurikonteksti. Sellisel harimisel ja mõistete “tõlkimisel” oli 1990-ndate kontekstis kahtlemata oluline roll ning seda on Kivimaa teinud järjekindlusega, mis kaunistaks iga humanitaarteadlast. Näib, et erinevalt paljudest teistest teoreetikutest ütleb ta oma kirjutistes tõepoolest iga kord ka midagi uut. Esseede hulka kuuluvad lisaks feminismi manifestatsioonidele kriitikas ja raamatuülevaadetele ka näiteks kehakunsti, visuaalkultuuri (või pildikultuuri, nagu ütleb kogumiku pealkiri) nähtusi ning kunstnike meediakriitilisi väljaastumisi analüüsivad lood.

Feministlik teooria raamistab enamikke artiklitest, olgugi, et kogumiku pealkiri seda aimata ei luba. Ilmselt on see autori tahtlik valik. Nagu Kivimaa seda on iseloomustanud, ei esita feministlik kriitika tema arvates küsimusi mitte üksnes naiste kohta, vaid “analüüsib kriitiliselt terve inimkultuuri ajalugu ja selle üleskirjutamise viise” (lk. 176). See on “muutuste teket soodustav strateegia ja praktika”. Eelnev aitab paremini mõista ka Kivimaa positsiooni kirjutajana. Analüüsides kriitiku rolli ühiskondlike muutuste keskel on Boris Bernstein kirjutanud tsoonist, milles pidevalt tuleb valida protsessi vaatleja või selles osaleja rollide vahel. Kivimaa esindab pigem viimast. Samas on tema positsioon kirjutajana ja vaade eesti kunstis toimunud arengutele võrdlemisi harukordne, sest tal on olnud võimalik vaadelda nähtusi nii seest kui väljaspoolt, nii Eestis olles kui eemal viibides. Selle kahetise positsiooni on ta kahtlemata muutnud oma tugevuseks.

Raamatu esimese osa moodustavad pike-mad analüütilised esseed, milles kirjutaja vaatab suure põhjalikkusega 1990-ndatel kujunenud eesti kunstnike põlvkonna töid. Kivimaa kirjutiste n.-ö. objektiks olemine on tõenäoliselt olnud ka kunstnikele komplimentiks ja üheks edu tagajaks. Kivimaa käib selle teadmisega ümber teadlikult nii kriitikuna oma “objekte” valides kui soolist tasakaalu säilitades. Kriiti-

kas figureerivad Mare Tralla, Raoul Kurvitza, Alice Kase, Marko Laimre, Andrus Joonase, Elin Kardi, Helina Hage, Marko Mäetamme, Liina Siibi näitused ja looming. Võimalik, et naiskunstnikke leidub Kivimaa kriitikas isegi rohkem ning selleski paljastub tema sekkuv "osaleja" positsioon.

Kivimaa kirjutiste kaudu ilmnevad tahe-
tahtmata ka ajajärgule omased pidevad piiride
otsingud kunstiteaduses, nagu visuaalkul-
tuuri ja kunstiajaloo, kultuuriteooria ja kunstiteaduse, kultuurisotsioloogia ja ajaloo vahel. Muutes feministliku positsiooni läbivaks, uurivad need laiemalt ka teadmiste tootmise ja sugupoolte vahelisi seoseid. Kuid minu jaoks jääb raamatus kõige enam vajaka sotsiaalsest taustsüsteemist vaadeldavatele nähtustele ning nende nägemisest radikaalsete ühiskondlike muutuste osana. See tähendab eelkõige seda, et Kivimaa kriitika toimib väljaspool nähtavaid viiteid tehniliste võimaluste uskumatutele arengutele 1990-ndatel, nagu interneti tulek, väljaspool seoseid radikaalsete institutsiooniliste reformidega, mis eesti kunstielu vaadeldaval perioodil kaalukalt kujundasid. Selles mõttes on tegemist ikkagi kunstnike figuuride ja nende taustaga seotud *pildikesksete* lugudega kunstist, mis piiride kompamisest ja tugevast teoreetilisest pagasist hoolimata ei lähe sealt edasi. Seda aitavad veidi tasakaalustada Kivimaa intervjuud oma kahe õpetajaga, Boris Bernsteini ja Griselda Pollockiga, ning natsionalismi teoreetiku Andrew Benjaminiga, mis avavad nii kirjutaja kui kõnelejate kohta palju huvitavat infot ja aitavad luua raamatusse koondatud artiklitele sellist konteksti, millest kunstikriitika enamasti vaikib. Näib, et selles, mis puudutab eesti kunstikirjutust, aitavad intervjuud avada tegelikke sündmusi märksa tõepärasemalt kui kunstikriitika.

Mõnes mõttes toimib igasugune kunstiteadus ja -kriitika oma ajajärgu osana ning selle meetodid ja nägemisviisid lähtuvad ümbritsevatest praktikatest. Katrin Kivimaa kogumiku ilmumine on sündmus, sest professionaalse

kunstikriitikuna on autor üle elanud kriitika, kunsti ja kunstiteaduse artikuleeritud ja artikuleerimata kriisid paljude ühiskondlike kriiside keskel. Pole vist palju öelda, et tema artiklid ja sõnavõtud on inspireerinud tervet põlvkonda noori kunstiteadlasi ning teevad seda jätkuvalt.

Naisliikumiste ajalugu biograafiliste portreede vormis

Eve Annuk

A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries. Edited and with an Introduction by Fransisca de Haan, Krassimira Daskalova and Anna Loufti. Central European University Press, Budapest, New York, 2006. 678 lk.

Naisliikumise ajalugu võib kirjutada mitmel moel, nii traditsioonilisemas vormis ajaloojutustuse näol kui uudsemaid lähenemisviise kasutades. Viimase tee on valinud Kesk-, Ida- ja Lõuna-Euroopa naisliikumisest rääkiva koguteose loojad. Neid on huvitanud mitte ainult naisliikumised ja feminism ajaloolise nähtusena, vaid ka üksikisikute roll selles protsessis. Seetõttu on nad valinud oma raamatu *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries* (Naisliikumiste ja feminismide biograafiline sõnastik. Kesk-, Ida- ja Lõuna-Euroopa 19. ja 20. sajandil) käsitusviisiks biograafiliste portreede vormi. Kuna Kesk- ja Ida-Euroopa feminismid on olnud senini nähtamatud, organiseerisid raamatu autorid Fransisca de Haan, Krassimira Daskalova ja Anna Loufti uurimisprojekti, et tuua see teadmine ka ingliskeelse lugeja ette.

Selle raamatu kaudu lootsid nad arendada rahvusvahelist dialoogi feministlike uurijate ja soouurijate vahel (lk. 2).

Millised on raamatu eesmärgid ja millistest põhimõtetest on koostajad lähtunud? Autorid väidavad, et eesmärgiks on olnud rekonstrueerida naisliikumiste ja feminismide ajalugu selles geograafilises piirkonnas just nimelt biograafiliste portreede vormis. Sellise lähenemisviisi põhjuseks on koostajate usk, et "inimajalugu loovad inimolendid". 19. sajandil toimunud ühiskondlikud muutused Euroopas sillutasid teed ka sotsiaalsetele ja poliitilistele liikumistele, nagu rahvuslus ja sotsialism. Mõistmaks, miks paljud naised pühendasid oma elu võitlusele sotsiaalse õigluse ja sealhulgas ka soolise võrdsuslikkuse eest, on raamatu autorite jaoks olnud oluline asetada nende isikute tegevus laiemasse sotsiaal-majanduslikku ja kultuurilis-poliitilisse konteksti (lk. 3).

Biograafiline perspektiiv on autorite jaoks oluline ka seetõttu, et see mitte ainult ei selgita, miks mõned inivididid valisid muutuste eest seismise tee, vaid heidab valgust ka neile valdkondadele, milles nad tegutsesid ja mis olid tavaliselt seotud nende endi spetsiifiliste püüdluste, probleemide ning ka takistustega, olles järjekordseks näiteks feministlikule tõdemusele, et nn. avalik ja privaatne sfäär on omavahel tihedalt seotud (lk. 3). Samuti võimaldab biograafiline või individuaalne tasand lugejatel jälgida, millised isikud ja milline kirjandus mõjutasid kõige rohkem subjektide mõtlemis- ja tegutsemisviise ning ka seda, missugustes ametlikes ja mitteametlikes võrgustikes nad tegutsesid nii lokaalsel, rahvuslikul kui rahvusvahelisel tasandil. Viimaseks põhjuseks biograafilise lähenemisviisi valikul oli teiste inimeste elulugude lugemisest saadav nauding või inspiratsioon (lk. 4).

Raamatu autorid tahavad vältida feminismi kui "lääneliku" nähtuse ja kui ainuõige vaatenurga rõhutamist, olles veendunud, et naisliikumise ja feminisme tuleb alati kontekstualiseerida.

rida ning et ajalooliselt on nad võtnud erinevaid vorme. Seetõttu ei ole nad ka määratlenud, mida mõista "naisliikumiste ja feminismide" all, vaid on selle asemel kolleegiumi liikmete abiga pannud kokku nimekirja raamatusse võetavatest isikutest (lk. 4). Eristades küll "naisliikumisi" ja "feminisme", on kaasa haaratud ka selliseid kirjutisi ja tegevusi, mis küll parandasid naiste staatust ja positsiooni, kuigi ei püüelnud tingimata naiste ja meeste võrdõiguslikkusele või patriarhaalsete struktuuride muutmisele (lk. 4–5). Seega oli ainult kaks ranget kriteeriumi isikute valikul: et nad oleksid olnud aktiivsed 19. või 20. sajandil ning et nad ei oleks enam elus. Iga esindatud riigi koordinaatorid tegid valikuid vastavalt oma maa naiste ajaloole ning oma distsiplinaarsele taustale ja huvidele. Sel põhjusel ongi mõne maa kohta rohkem "kirjanduslikke feministe" kui naisorganisatsioonidega seotud "feministlikke aktiviste". (lk. 5)

Kokku sisaldab raamat üle 150 naise lühibiograafia, aga ka kolme mehe biograafiaid. Iga biograafiline käsitlus sisaldab elu ja tegevuse ülevaadet, allikaviiteid ning fotosid. Geograafiline valdkond on avar, sest esindatud on 22 maad: Albaania, Austria, Bosnia ja Hertsegoviina, Valgevene, Bulgaaria, Horvaatia, Tšehhi Vabariik, Eesti, Kreeka, Ungari, Läti, Leedu, Makedoonia, Moldaavia, Poola, Rumeenia, Venemaa, Serbia ja Montenegro, Slovakkia, Sloveenia, Türgi, Ukraina.

Raamat sisaldab portreid naistest, kes ühel või teisel moel võitlesid naiste õiguste eest või olid seotud naisküsimumusega oma töö ja tegevuse kaudu. Kuigi eesmärgid võisid olla samad, esindasid need naised erinevaid poliitilisi vaatenurki, näiteks seostades naiste õigusi rahvusliku liikumisega või uskudes, et naiste probleemid lahenduvad koos sotsialismiga. Ka naiste tegevus oli seotud erinevate valdkondadega, nagu kirjandus, pedagoogika, filosoofia, poliitika, rahvuslik liikumine jne. Tüüpilise eluloolise portree kõrval leidub raamatus ka erandeid, nagu bulgaaria tuumafüüsik Karamichailova,

sest teadlasi on raamatus üldse vähe. Samas näitavad need portreed tervikuna, et naisliikumisel on kõigis neis riikides pikk ajalugu ning et feminism ei ole ainult lääneriikidest imporditud nähtus.

Eestit esindab kolm biograafilist ülevaateartiklit: Lilli Suburgist (autoriteks Sirje Tamul ja Andra Lätt), Elise Käer-Kingisepast (autoriks Sirje Tamul) ning Vera Poska-Grünthalist (autoriks Sirje Tamul). Kui Lilli Suburg on kahtlemata Eesti feminismi esiema ja sellisena kindlasti ainuõige valik, siis näiteks Elise Käer-Kingisepa (1901–1989) valimine on mõneti ootamatu, sest tema seos naisliikumise ja feminismiga on kaudsem: portree loob temast ettekujutuse eelkõige kui teadlasest, kuigi Eesti Akadeemiliste Naiste Ühingu asutajana on tal teeneid ka naisteadlaste huvide eest seismisel. Siiski oleks oodanud portreeteritava elulookronoloogiat ja faktide loetlemist kõrval rohkem analüüsi ja interpretatsiooni ta tegevuse ja ajastu seostest ning intellektuaalsetest ja feministlikest diskursustest. Sama puudutab ka teise portreeteritava, Veera Poska-Grünthali (1898–1986) biograafiat. Kuigi tema tegevus naisliikumise eestvedajana on vaieldamatult oluline, jääb faktide kronoloogilisest esitamisest väheks, eriti lugejale, kes ei tunne Eesti konteksti. Isiku ja ühiskonna vaheliste seoste olemus vajaks faktide esituse kõrval ka laiemat interpretatsiooni ja kontekstuaalse tähendusvõrgustiku loomist.

Lilli Suburgi portree kaardistab tema tegevuse erinevad aspektid, kajastades nii tema kirjanduslikku, ajakirjanduslikku kui pedagoogilist tegevust ning tuues esile teda kui esimest feministi. Kahjuks on käsitlusse sisse lipsanud mõned olulised vead: nii ei vasta Suburgi foto allkiri fotol kujutatule (fotol on Suburg umbes 25-aastasena, samas kui pildiallkiri väidab daatumiks 1916 ja sünnimuseks Suburgi 75. sünniaastapäeva tähistamise Sähkapuul). Samuti tekitab küsimusi väide, nagu saanuks Suburg tänu oma jutustusele "Liina" (1877) tuntuks kui esimene eesti keeles kirjutav naisautor. Lydia Koi-

dula luulekogud olid selleks ajaks juba ammu ilmunud, kuigi pseudonüümi Koidula all, lisaks oli temalt ilmunud ilma autori nime raamatus märkimata ka proosat. Tõsi küll, kui võtta esimese naisautori määratluse aluseks tööde ilmumine autori pärisnime all, siis võib eelesitatud väidet reservatsioonidega tõeseks pidada.

Hoolimata nendest ebatäpsustest on Eesti kolme naise biograafilise portree kaudu kogumikus üsna hästi esindatud, eriti arvestades nii riigi väiksust kui seda, et meie naisliikumise ja feminismi ajalugu on alles läbi uurimata ja kirjutamata ning avastamisrõõmu võiks seal leiduda veelgi. Kuigi meil endil on olemas samalaadne biograafiliste portreede vormis teos naistest, Helmi Mäelo 1957. aastal ilmunud *Eesti naine läbi aegade* (mille tõsiseks puuduseks on mitteanalüütilisus), on kindlasti olemas vajadus ka rahvusvahelisemale lugejaskonnale suunatud käsitluste järele. Et Eesti naisliikumise ajalugu on selle ingliskeelse kogumiku kaudu jõudnud rahvusvahelisele areenile, on juba iseenesest tähelepanuväärne. See näitab ka, et naisliikumine ei ole olnud ega ole ka tänapäeval kitsalt rahvuslik ettevõtmine, vaid kannab alati globaalsemaid tähendusi ja loob riikide piire ületavaid tähendusvõrgustikke.

Autoritest

Eve Annuk on kaitsnud doktorikraadi Tartu Ülikoolis eesti kirjanduse erialal (2006), töötab vanemteadurina Eesti Kirjandusmuuseumis, Eesti Kultuuriloolises Arhiivis ja on alates 2007. aastast ajakirja *Ariadne Lõng* peatoimetaja. Ta on avaldanud arvukalt nii kirjanduskriitikat kui teadusartikleid. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on eesti kirjanduse ajalugu eelkõige soolisest vaatenurgast, naiskirjanike biograafiad ning naisuuringud. Praegu uurib ta Lilli Suburgi ja Ilmi Kolla elu ning tegevust.

Redi Koobak on Rootsi Linköpingi Ülikooli soouuringute doktorant, kes alates magistriõpingutest Ungaris Kesk-Euroopa Ülikoolis innustub feministlikust filosoofiast ja eriti keha puudutavatest teooriatest. Ta on täiendanud end naisuuringute alal USA-s Põhja-Carolina Ülikoolis Greensboros ja mitmetel rahvusvahelistel soouuringutealastel kursustel. Oma doktoritöös keskendub ta visuaalkultuurile ning uurib subjekti ja representatsiooni suhet fotograafias, täpselt autoportreedes, mis esinevad sotsiaalsel muutust edendavates projektides, online fotogruppides ja feministlikus kunstis.

Leena Kurvet-Käosaar on Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi võrdleva kirjandusteaduse dotsent ja Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur. Oma doktoritöös (Tartu Ülikool, 2006) uuris Leena Kurvet-Käosaar keha ja loomepoeetika seoseid kolme modernistliku naiskirjaniku – Aino Kallase, Virginia Woolfi ja Anais Nini päevaraamatutes. Olles ETF grandi “Omaeluloolisus eesti kirjandusmaastiku osana” hoidja, keskendub ta teadustöös endiselt autobiograafiauuringutele. Huvide keskmes on ka 20. sajandi alguse naisautobiograafiad, balti naiste Teise maailmasõja ja nõukogude režiimi kogemused traumateo-

ria raamistikus, samuti (naise) eksiilkogemuse vahendamise ja subjektsuse, kehalisuse ja ruumi ning maastiku seosed.

Anu Laas on omandanud magistrikaadi ajaloo (1992) ja sotsioloogia (2000) erialadel. Hetkel on ta lõpetamas doktorioõpinguid Tartu Ülikooli sotsioloogia erialal. Alates 1995. aastast on ta tegelenud sotsiaalse soo ja soolise võrdõiguslikkuse poliitikate uurimise ja edendamisega. Ta on Tartu Ülikooli sugupooleuuringute rühma looja, arendaja ja juht ning olnud aktiivne soolisest ebavõrduisest tulenevate probleemide teadvustaja loengute, artiklite, projektide ja poliitikaanalüüside kaudu.

Suliko Liiv on TLÜ germaani-romaani keelte ja kultuuride instituudi inglise keele professor, instituudi direktor. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli germaani-romaani keelte alal, kaitses oma dissertatsiooni 1984. a. Peterburis (Leningradis). Tema teadustöö huvideks on kultuuridevaheline suhtluspädevus, kontrastiivlingvistika, keelepoliitika ja võõrkeelte õpetamise meetoodika. On paljude rahvusvaheliste erialaorganisatsioonide liige.

Endla Lõhkivi on Tartu Ülikooli filosoofia ja semiootika instituudi teadusfilosoofia dotsent. 1985. a. lõpetas ta sama ülikooli füüsika-keemiataaduskonna, 1998. a. kaitses magistritöö filosoofias, 1999. a. litsensiaaditöö teaduse teooria erialal Göteborgi Ülikoolis ning 2002. a. Tartu Ülikoolis doktoriväitekirja filosoofias. Alates 2004. a. kuni õppetoolide kaotamiseni 2006. a. TÜ-s oli Lõhkivi teadusfilosoofia õppetooli hoidja ning alates 2006. a. teadusfilosoofia õppe- ja teadusuuna juht filosoofia osakonnas. Ta on juhtinud mitmeid uurimisprojekte ja osalenud sihtfinantseeritavates teadusteamades. Lõhkivi uurimisvaldkonda kuuluvad teadusfilosoofia üldküsimused, sotsiaalepistemoloogia, aga ka teaduse ja tehnika empiirilised uuringud.

Ave Mattheus (M.A.) töötab Tallinna Ülikooli Eesti Keele ja Kultuuri Instituudis võrdleva kirjandusteaduse lektorina. Ta on õppinud Müncheni Ülikoolis germanistikat, komparativistikat ja psühholoogiat ning kirjutab praegu doktoritööd eesti lastekirjanduse geneesist. Tema peamisteks uurimistemadeks on eesti-saksa kirjandussuhted, laste- ja noortekirjandus, tõlketeooria, 20. sajandi saksakeelne kirjandus, soouuringud. Ave Mattheus on avaldanud teadusartikleid nii eesti kui saksa keeles ja teinud kaastööd mitmetele Eesti meediaväljaannetele.

Marge Monko lõpetas 2008. a. Eesti Kunstiakadeemia fotograafia magistrantuuri. Ta tegutseb vabakutselise kunstniku ja õppejõuna. Monko looming keskendub soolise representatsiooni ja psühhoanalüüsi seoste uurimisele. Sellel teemal on valminud kolm fotoseeriat: "Uurimusi kodanlusest" (2004–2006), mis analüüsib 19. sajandi neuroosi hüsteeria mõju tänapäevasele naisekuvandile; Jacques Lacani nelja diskuruse teooriast mõjutatud autobiograafiline portreeseeria "Ütle mulle" (2007) ning meeste sõjaneurooside-teemaline "Trauma. Võimatu missioon" (2007). Monko on esinenud personaal- ja grupinäitustega Eestis, Soomes, Prantsusmaal ja Hiinas. Tema töid on võimalik näha veebiaadressil www.margemonko.com.

Kristina Rolin kaitses 1996. aastal doktorikraadi filosoofia erialal Minnesota Ülikoolis USA-s. Hetkel töötab ta Soome Akadeemia teadurina Helsinki Majanduskoolis. Tema peamisteks uurimisvaldkondadeks on teadusfilosoofia ja epistemoloogia, eriti sotsiaalne epistemoloogia ja feministlik epistemoloogia. Rolin on avaldanud erialaseid artikleid ajakirjades *Philosophy of Science* (2004), *Episteme* (2006), *Social Epistemology* (2002), *Perspectives on Science* (1999), *Science & Education* (2008), *Cognitive Systems Research* (2008) ja *Hypatia* (2002).

Joan Wallach Scott on hetkel Harold F. Linderi nimelise professori hoidja Tipp-Uuringute Instituudi (Institute for Advanced Study) Sotsiaalteaduskonnas Princetonis. Ta kaitses oma doktorikraadi Wisconsinis Ülikoolis 1969. aastal. Scott on avaldanud palju raamatuid, mida on korduvalt taasavaldatud ning tõlgitud mitmesse keelde, sealhulgas prantsuse, jaapani, portugali ja korea keelde. Tema raamatute hulgast väärivad nimetamist *Women, Work and Family* (kaasautor Louise Tilly) (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1978); *Gender and the Politics of History* (New York: Columbia University Press, 1988); *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man* (Harvard University Press, 1996); *Going Public: Feminism and the Shifting Boundaries of the Private Sphere* (kaastoimetaja Debra Keates) (Champaign IL: University of Illinois Press, 2004); ja *Parité: Sexual Difference and the Crisis of French Universalism* (Chicago: University of Chicago Press, 2005). Scott on samuti toimetanud mitmeid muid raamatuid ning avaldanud arvukalt teadusartikleid. Talle on tema töö eest omistatud mitmeid autasusid ja audoktori kraade. Scotti töö on aidanud kaasa suurte muudatuste tekkimisele mõtteajaloos ja kriitilises ajalookäsitluses. Tema uurimused on esitanud väljakutse tavapärase ajaloo praktika alustegadele, eriti arusaamadele ajaloolise tõendusmaterjali olemusest, ajaloolisest kogemusest ja narratiivide rollist ajalookirjutuses. Kuigi Scotti klassikaks saanud artikkel "Sugu: kasulik kategooria ajaloo analüüsiks" on kirjutatud enam kui 20 aastat tagasi, inspireerib see endiselt uuenduslikke uurimusi soo ja ajaloo teemadel. Oma viimase aja töös on Scott keskendunud raskustele, mida demokraatlikus praktikas tekitab erinevuse küsimus.

Kairi Talves on lõpetanud Tartu Ülikooli sotsioloogia erialal (2005), kaitsnud samas magistriskraadi (2007) ja jätkab õpinguid Tartu Ülikooli doktoritöös sotsioloogia erialal. Oma doktoritöös uurib ta paindliku tööhõive mõju-

sid töö- ja pereelu ühitamisele konfliktiparadigmast lähtuvalt. Alates 2007. aastast töötab ta Tartu Ülikooli sugupooleuuringute rühmas teadurina, on osalenud mitmetes rahvusvahelistes projektides. Peamised uurimisvaldkonnad on seotud tööhõive, ettevõtluse ning töö- ja pereelu ühitamisega.

Julia Tofantšuk kaitses doktoritöö Tallinna Ülikoolis 2007. aastal. Tema doktoritöö teemaks oli identiteediteooria ning selle käsitlus erinevates ilukirjanduslikes tekstides, valdavalt briti naiskirjanike loomingus. Ta on esinenud oma uurimistöö teemaliste ettekannetega rahvusvahelistel konverentsidel ning on avaldanud artikleid, s.h. Suurbritannias ja Saksamaal. Ta töötab TLÜ germaani-romaani keelte ja kultuuride instituudis lektorina. Tema teaduslike huvide hulka kuuluvad soo- ja identiteediuuringud, kaasaegne kirjandus ja kirjanduse interdistsiplinaarsus.

Katrin Velbaum on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofia erialal. Tema uurimisteemadeks on teaduse epistemoloogia ning kultuurilised ja sotsiaalsed (sh. soolised) mõjud teadmise ja pädevuse kujunemisele. Ta töötas aastatel 2006–2009 projekti UPGEM (*Understanding Puzzles in the Gendered European Map. Brain Drain in Physics through the Cultural Looking Glass*) spetsialistina ning ta on osalenud kahes ETF projektis.

ENUT

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT) registreeriti mittetulundusühinguna 1997. a. aprillis. ENUT-i eesmärk on süvendada arusaamist inimõigustest ja aidata kaasa demokraatia arengule, ärgitades meeste ja naiste koostööd ning toetades sugupoolte võrdsust kõigis eluvaldkondades. ENUT-i ametlikule avamisele 4. veebruaril 1999. a. konverentsiga "Eesti naised poliitikas" eelnes mitu aastat vabatahtlike tööd, planeerimist ja toetuste kogumist.

Oma lühikese ajaloo jooksul on ENUT komplekteerinud mitmekülgse naisuurimust käsitleva raamatukogu, millele panid aluse Kanada Ontario provints, Eesti Abistamiskomitee ning Kanada Women's Issues Project. Tänu Tallinna Ülikooli toetusele on ENUT-il kontori- ja raamatukoguruum ülikooli peahoones, samuti internetiühendus. Mitmete toetajate, nagu Euroopa Liidu PHARE demokraatia makroprogrammi, Norra, Rootsi, Soome, Hollandi, Kanada, Suurbritannia, Saksa ja USA Eestis asuvate saatkondade, Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni arenguprogrammi, Põhjamaade Ministrite Nõukogu ning Norra Välisministeeriumi (koostööprogramm Kesk- ja Ida-Euroopaga) panus on teinud võimalikuks ENUT-i videokeskuse, kodulehekülje ja andmebaaside loomise, eesti- ja ingliskeelse uudistelehe väljaandmise ning seminaride ja konverentside korraldamise.

ENUT-i raamatukogu ja konverentside külastatavus annab tunnistust Eesti naiste ja meeste suurenevast huvist nende elu mõjutavate sooga seotud tegurite vastu. Seega on alust arvata, et on oluline ja vajalik välja anda Eesti nais- ja meesuuringu ajakirja. Ajakiri on foorumiks, kus saab kriitiliselt analüüsida soorolle kaasaja ühiskonnas ja diskuteerida sügavuti Eesti ühiskonnas toimivate soorollide üle.

Summaries

Representation of Lilli Suburg in Estonian literary history

Eve Annuk

The article is dedicated to the development of the canonised representation of Lilli Suburg (1841–1923), the first Estonian feminist, writer, journalist and educator, in Estonian literary history from the late 19th century to the latest contemporary treatments. Suburg has been marginalised, regardless of the different world-views dominant in different eras, because of her gender, social background and views. The interpretive framework applied to the work and life of Suburg has remained unchanging and is also reflected in the biographical representation of Suburg. The article focuses on how and in which ideological and discursive frameworks Suburg's biography has been developed.

Critical representation of Suburg started already in the early 20th century in the writings of Anton Jürgenstein, which largely shaped the reception of Suburg's writing as well as the treatment of her life and work for decades to come. In the Soviet period, with its emphasis on an appropriate ideological interpretation of literature, Suburg's work was viewed primarily from the perspective of class struggle. Aino Undla-Põlmäe's research on Suburg, which proceeds from an in-depth source-critical analysis of Suburg's life and work, remains exceptional in the period. Her research begun already in the mid-1930s, but since it remained largely unpublished, it did not have a major impact on the public perception of Suburg. In the Soviet period Aino Undla-Põldmäe's views were overshadowed by "official" biographical treatments and they came to be widely known only after the publication of Suburg's selected works in 2002. Although the literary-historical evaluation of Suburg has for long been limited to fixed modes

of thinking, the recent years have witnessed a perceptible change in treatments of Suburg, suggesting a possible shift in the discursive framework of the reception of her work.

On Intersections or the Travels of Feminist Thought

Redi Koobak

The article is dedicated to introducing the notion of intersectionality, with a detour to its roots in the American black feminist movement, and gives an overview of its present success in contemporary Western feminist scholarship. Intersectionality is interpreted in the broadest sense of the word as the mutual interdependence or intersection of gender, race, class, sexuality, ethnicity and other social categories and identities in the life of an individual, social practices, institutional arrangements and cultural ideologies. Intersectionality is therefore primarily an analytical tool, which enables us to perceive and to understand how gender is associated with other categories of identity and how the intersections of different categories shape and influence the experiences of oppression and privilege. The article also aims to open up discussion on the potential intersectionality might have in women's and gender studies research in the Estonian context.

Time that has Sunk into Silence. Woman's Traumatic Experience of Soviet Repressions in Imbi Paju's *Memories Denied*

Leena Kurvet-Käosaar

Mass repressions of the Stalinist regime have been the subject of extensive autobiographical representations and a fair amount of scholarly study in Estonia. However, some aspects of the topic area have so far been largely bypassed,

among them the question of the traumatic nature of the experience, in particular in relation to gender. In 2005, Imbi Paju, an Estonian journalist working in Finland, released a documentary titled *Tõjutud mälestused (Memories Denied)* that was in 2006 accompanied by a book of the same title. In the film and the book, Paju voices a call for an exploration of the haunting quality of the repressions of the Soviet regime, of history as a wound that needs to be properly treated in order for it to heal. Paju's focus is on the experience of women, a point of view that, in her opinion, has been largely ignored so far in the considerations of the impact and consequences of the regime.

The current article offers an analysis of Paju's strategies of representing and mediating women's articulation of the hurtful quality of the repression experience within the framework of trauma theory as formulated, e.g., by C. Caruth, G. Benezer and D. LaCapra. The main focus of the analysis is on the documentary with occasional references to the book as the continuation of the discussion of the film.

Although Paju's emphasis is on the long-lasting traumatic impact of women's repression experience, these objectives are not outlined clearly in neither work. The current article offers a discussion of the possible reasons for the ambiguous quality of Paju's treatment of these issues. As the majority of personal narratives testifying to the repression of the regime do not highlight its lasting hurtful impact, Paju's discussion goes against the grain of accepted conceptions of the repression experience. This is certainly a risky perspective if conveyed via the experience of women whose authority in altering historical discourses, has always been limited. Furthermore, as Paju implies, women's repression experience can be traumatic because it concerns issues that are even today viewed as taboos and those women who have survived such experience could be, upon making their experience public, subject to social stigmatiza-

tion. The analysis of Paju's strategies of handling the traumatic quality of women's repression experience in the current article also highlights Paju's ethical stance, her caution of not inflicting further hurt in the women who have revealed their experience.

In conclusion, Paju's oeuvre is a valuable step in reopening the discussion of the impact of the Soviet regime in present-day Estonia. Paju brings into this discussion both the possibility of long-term hurtfulness of the experience and the need to attend to it in order to overcome it. This process, as Paju reminds, cannot fully take place without a regard for a gendered point of view.

Physics as Men's Playing Field: Gender Stereotypes in the Culture of Estonian Physics

Endla Lõhkivi and Katrin Velbaum

The article studies gender stereotypes that dominate in the culture of Estonian physics and their influence on the career choices of scientists. The analysis is based on in-depth interviews with Estonian physicists conducted within the framework of the EU 6th Framework Programme UPGEM (Understanding Puzzles on the Gendered European Map – Brain Drain in Physics through the Cultural Looking Glass) project, in particular the sections dedicated to the development of the scientists' identities and gender stereotypes. The study revealed the existence of dominant masculine stereotypes in the culture of Estonian physics. Physicists are characterised as playful adventurous boys, as skilled specialists engaged in hard instrumental labour, like smiths, or as priests or servants of truth. It was only the latter that the interviewed women scientists could to an extent identify themselves with. Many interviews stressed that physics and mathematics, but also truth more generally, are an ungendered or gender-neutral area. This attitude resembles the "cultureless culture" described by the American anthropologist

Sharon Traweek, in which the culture of science is represented as culturally invariant, thereby ensuring the continued power position of those dominant within the culture. Stereotypes as hidden competition influence the career choices of physicists. The article claims that it is in the interests of achieving higher-quality science to further open and honest competition in which criteria of assessment are uniform and generally known and in which there are equal opportunities for everyone, regardless of their gender.

Prominent Women in Science: Career Paths of Women Scientists and the Discourse of “Successful Scientist”

Kairi Talves

Anu Laas

In today's Estonia where education is often seen as feminised, many women choose to become researchers. However, there are few women in the highest academic positions. This is especially noticeable in natural sciences and technology. Several research projects on women's status and career obstacles in science have been conducted in Estonia in recent years, within larger international projects, to analyse women's career choices, their practice as scientists and the development of their careers in science. The present article is based on interviews with women scientists conducted within the BASNET (*Baltic States Network: Women in Sciences and High Technology*) project in 2005-2007.

The article discusses the development of the successful scientist discourse in interviews with women scientists and analyses how women scientists' self-image is related to the characteristics of successful scientists and how this discourse influences women's career aspirations in science. The analysis demonstrated that there are multiple contradictions between the position of top scientist and self-image of women

scientists. The representation of a successful scientist as a salesman, extraterrestrial being or a person wholly dedicated to work does not correspond to women's ideas about self-realisation within the academic elite. Fear of attention, the responsibility of decision-making and administrative duties related to leadership positions, as well as the fear of losing themselves as scientists keeps women from pursuing highest positions. Lack of role models, rigid criteria of selection and assessment and the masculine culture of science create an environment that does not support the development of women scientists. Dedicating oneself to science requires a lot of time and devotion. Combining work and family is frequently a major challenge, as working on flex-time requires very good time management skills as well as the understanding and support of the family.

Nevertheless, women scientists do not think women require special attention or support in science. On the contrary, most women interviewed oppose such special treatment. The most frequently employed rhetoric stresses that the achievements of people depend on their personal characteristics, not their gender, and if a person has chosen the career of a scientist, she or he has to cope on her or his own. The women actually sense the differentiation between men and women scientists deriving from the hierarchical gender system, but try to overlook it, in order to not be perceived as weak, soft and in need of support.

First Steps of Estonian Gender-Specific Literature for Children and Youth: *Helmed* (Beads), C. R. Jakobson's Reader for Girls

Ave Mattheus

The article analyses Carl Robert Jakobson's reader for girls, *Helmed (Beads)* (1880), the first

schoolbook targeted specially to Estonian girls and an important landmark in 19th-century Estonian literature for children and youth. C. R. Jakobson was a key figure in Estonian national enlightenment movement, one of the major developers of the concept of Estonian nation, journalist, educator, poet, dramatist and translator. Not all aspects of his wide-ranging work have found sufficient appreciation in Estonian literary history. The present article is dedicated to two of the latter – Jakobson's fight for women's education and his role in the development of Estonian literature for girls.

For several decades, Jakobson was instrumental in maintaining the debate on women's education in Estonian media. In his articles he advocated the creation of institutions of vocational education for girls, gave advice on raising girls and compiled gender-specific school textbooks. His reader *Helmed. Kooli Lugemise raamat tütarlastele* (*Beads. School Reader for Girls*) was probably intended to be a textbook for Estonian-language parish schools. However, despite his innovative position in defence of women's education, Jakobson's *Helmed* remains a manifestation of traditional patriarchal gender ideology.

The main topics of the 140 texts in the reader are home(land) and its nature and family. The majority of texts reflect the desire to raise girls into caring mothers, diligent farm-women and compassionate, self-sacrificing wives. Masculinist ideologies can be seen on the level of characters, storylines, imagery, point of view and the moral of the stories. The reader lacks references to women's thoughts and social networks as well as the intellectual, emotional, physical and social maturation of girls. The book seems to advocate the image of a wise and independent woman, but only within the confines of her home and in connection with raising children. The reader does not suggest that women could participate in the intellectual or public sphere on an equal footing with men.

The traditionalism of Jakobson's views can be explained by his family background, education in a German-speaking context, national ideology and the level of development of Estonia at the time. The rural peasant society did not have gainful use for educated women with intellectual interests. It was sufficient for a woman to be able to keep her home tidy and beautiful, run the farm household and take care of the primary education of her children. As such knowledge and skills were vital to the development of the Estonian nation, it could not be left to the fate and this is the inspiration behind Jakobson's reader. However, this gender-specific textbook remained an exception in its time and did not find much recognition either from the media or the users.

Studies in Bourgeoisie: Convulsive Female Body in Late-19th-Century and Early-20th-Century Photography

Marge Monko

The article aims to analyse the influence of photos of hysterical female patients taken in late 19th century at the Salpêtrière Hospital in Paris on the representation of women in surrealist photography. Photos of hysterics and their later representations in surrealism deserve attention because of their socio-cultural background. Bourgeois double morality and rigid gender hierarchies were also reflected in the art of the time where the man was primarily seen as an active creator and woman as a passive model. Although these gender norms have been importantly altered in Western culture in the past 100 years, they still structure our ways of seeing, especially the canons of representing women. For example, the skewed imagery and ecstatic or fragmented female body of the

syrréalists are today being exploited in advertisements of high fashion.

The first part of the article focuses on the analysis of material photographed at the Salpêtrière Hospital starting from the 1870s and published in *Iconographie photographique de la Salpêtrière*. The photographing of hysterical female patients was overseen by the hospital's head doctor, Jean Martin Charcot (1825-1893), whose main contribution to medical history lies in gathering different phases of a hysteric attack into one complex - *grande hystérie* - which could be induced with the help of hypnosis.

The second part of the article tries to find out how syrréalist aesthetics were influenced by psychoanalytic theories and photos of hysterics as well as to analyse how and for what purposes syrréalist photography represented the female body. The analysis is illustrated by photographic material published in syrréalist periodicals *Littérature*, *La Révolution Surréaliste* and *Mino-taure*.

Gender and Epistemic Responsibility in Physics

Kristina Rolin

The article is based on paper held at the conference "Crossing Perspectives on Gender and Physics" in Uppsala September 17-19, 2008.

Gender: A Useful Category of Historical Analysis

Joan Scott

The article was first published in *The American Historical Review*, vol. 91, no. 5 (1986), pp. 1053-1075.

A New Approach to Identity and Its Reflection in the Oeuvre of Jeanette Winterson, Eva Figes, and Meera Syal and Present-Day Estonian Discourse

Julia Tofantšuk and Suliko Liiv

Identity is one of the most important turn-of-the-millennium issues. It is particularly important for the Estonian public discourse, which balances between its own unique history and complex processes in present-day Europe. Approaching identity as it is often viewed in contemporary theory since the work of Stuart Hall, we differentiate between identity and identification and speak of identity as a fluid, elusive process, in the course of which the subject is constructed, deconstructed and reconstructed, depending not on its own inner essence, but on the ever-present Foucauldian power, which proves particularly strong in the construction of the female subject. Resorting to the ideas of Judith Butler, we treat gender and ethnicity (as well as sexuality, social position, nationality, religion, age, etc.) as inevitable constituents that help construct the subject as the Other. In the article, we speak of territories of otherness and abjection as reserved for women. Examples from literary texts show how a woman is turned into a socially constructed subject, fulfilling the roles imposed by the culture, unable to escape pigeon-holes of identity, as it happens in Eva Figes' novels. Jeanette Winterson's protagonist ceases to be a complex human being once her sexuality is hinted at, while Meera Syal questions ethnic hybridity as either a predicament or a space of negotiation and potential development. Although examples are taken from contemporary British literature, themes of gender, sexuality and multiculturalism also deserve attention in contemporary Estonian social and literary discussions.

About the Authors

Eve Annuk received her PhD in the field of Estonian literature from the University of Tartu in 2006. She currently works as a Senior Researcher at the Estonian Cultural History Archives in the Estonian Literary Museum and has been the editor-in-chief of the journal *Ariadne Lõng* since 2007. She has published numerous articles of literary criticism and scholarship. Her main areas of research are the history of Estonian literature, primarily from a gendered perspective, biographies of women writers and women's studies. Her current work focusses on the life and writing of Lilli Suburg and Ilmi Kolla.

Redi Koobak is a PhD student in Gender Studies at the University of Linköping in Sweden. She has been interested in feminist philosophy and especially the theorisation of the body since her MA studies at the Central-European University in Hungary. She has studied women's studies at the University of North Carolina at Greensboro in the USA and attended numerous international gender studies courses. Her PhD thesis is dedicated to visual culture and focuses on the relationship between the subject and representation in photography, in particular in self-portraits appearing in projects promoting social change, in online photo-groups and in feminist art.

Leena Kurvet-Käosaar is an Associate Professor of Comparative Literature at the Estonian Institute of Humanities at Tallinn University and Senior Researcher at the Estonian Literary Museum. In 2006 she defended her PhD in Comparative Literature at the University of Tartu, focusing on issues of embodied subjectivity and poetics of writing of three modernist women writers – Aino Kallas, Virginia Woolf and Anaïs Nin. Currently the grant-holder of

ETF grant "Positioning Life-Writing on Estonian Literary Landscapes," the focus of her research continues to be on life-writing. In addition to the life-writing of women authors of early 20th century, she also focuses on the experience of Baltic women of WWII and the Soviet regime, in particular within the framework of trauma and on woman's experience of exile as well as the relationship of subjectivity, corporeality, space and landscape.

Anu Laas has MA degrees in history (1992) and sociology (2000) and is currently completing her PhD studies in sociology at the University of Tartu. Starting from 1995 she has been active in academic research and advancement of gender and gender equality policies. She is the founder, developer and head of the gender studies unit at the University of Tartu and, through her lectures, articles, projects and policy analyses, an active raiser of awareness of problems deriving from gender inequality.

Suliko Liiv is Professor of English at the Institute of Germanic and Romance Languages and Cultures at Tallinn University. She graduated from the University of Tartu as a specialist in Germanic and Romance languages. She holds a PhD in Germanic Philology from the University of St Petersburg (Leningrad). Her research interests include cross-cultural communication, contrastive linguistics, language policy and methods of foreign language teaching. She is a member of several international professional associations.

Endla Lõhkivi is an Associate Professor of Philosophy of Science at the Institute of Philosophy and Semiotics, University of Tartu. She graduated from the Department of Chemistry of the above university in 1985. In 1999, she defended a *licentiate* thesis in theory of science at the University of Göteborg, Sweden, and in 2002 her PhD in philosophy at the University

of Tartu. Since 2004 she has been the Chair *ad interim* in Philosophy of Science at the University of Tartu. She has acted as project manager for several research projects. Her research interests extend from general issues of philosophy of science and social epistemology to science and technology studies (STS).

Ave Mattheus, M.A., works as a lecturer in comparative literature at the Institute of Estonian Language and Literature, Tallinn University. She has studied German language and literature, comparative literature and psychology at the University of Munich and is currently completing her PhD on the genesis of Estonian children's literature. Her main research interests are literary relationships between Estonia and Germany, literature for children and youth, translation theory, 20th-century German literature, gender studies. Mattheus has published scholarly articles in Estonian and German and contributed to several Estonian media publications.

Marge Monko received her MA in photography from the Estonian Academy of Art in 2008. She is a freelance artist and lecturer. Monko's creative work focusses on the questions of gendered representation and psychoanalysis. She has completed three photo series on the topic: "Studies in Bourgeoisie" (2004–2006), which analyses the influence of 19th-century neurotic hysteria on contemporary images of women; autobiographical portrait series "Tell Me" (2007), influenced by Jacques Lacan's theory of four discourses, and "Trauma. Mission Impossible" (2007) dedicated to men's war neuroses. Monko has had personal exhibitions in Estonia, Finland, France and China. Her work can be seen on the Internet at www.margemonko.com.

Kristina Rolin received her Ph.D. in Philosophy at the University of Minnesota in 1996. Currently, she is an Academy of Finland

Research Fellow at Helsinki School of Economics. Her main areas of research are philosophy of science and epistemology, with emphasis on social epistemology and feminist epistemology. She has published articles in *Philosophy of Science* (2004), *Episteme* (2006), *Social Epistemology* (2002), *Perspectives on Science* (1999), *Science & Education* (2008), *Cognitive Systems Research* (2008), and *Hypatia* (2002).

Joan Wallach Scott is currently the Harold F. Linder Professor at the School of Social Science in the Institute for Advanced Study in Princeton, NJ. She received her PhD from the University of Wisconsin in 1969. Scott has published many books, which are widely reprinted and have been translated into several languages, including French, Japanese, Portuguese, and Korean. Her publications include *Women, Work and Family* (co-authored with Louise Tilly) (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1978); *Gender and the Politics of History* (New York: Columbia University Press, 1988); *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man* (Harvard University Press, 1996); *Going Public: Feminism and the Shifting Boundaries of the Private Sphere* (edited with Debra Keates) (Champaign IL: University of Illinois Press, 2004); and *Parité: Sexual Difference and the Crisis of French Universalism* (Chicago: University of Chicago Press, 2005). Scott has also edited numerous other books and published countless articles. She has received various awards and honorary degrees for her work. Scott is credited with contributing to major transformations in the field of intellectual history and critical history. Her work has challenged the foundations of conventional historical practice, including the nature of historical evidence and historical experience and the role of narrative in the writing of history. Written more than twenty years ago, her now classic article "Gender: A Useful Category of Historical Analysis" continues to inspire innovative research on women and

gender. In her latest work she has been concerned with the ways in which difference poses problems for democratic practice.

Kairi Talves graduated from the University of Tartu with an MA in sociology in 2007 and is currently pursuing her PhD in sociology at the same institution. Her doctoral thesis is dedicated to the influence of flexible labour practices on work-life balance, proceeding from the conflict paradigm. Since 2007 she has been working as a researcher at the gender studies unit at the University of Tartu and has been involved in several international research projects. Her main fields of research are related to labour force involvement, entrepreneurial activity and work-life balance.

Julia Tofantsük received her PhD in literature at Tallinn University in 2007. Her thesis was dedicated to the study of identity and its theoretical complications across various literary texts, predominantly those of contemporary British women writers. She has presented the results of her research at a number of international conferences and published articles in Europe, including UK and Germany. She works as a lecturer at the Institute of Germanic and Romance Languages and Cultures, Tallinn University. Her research interests include gender studies, identity studies, contemporary literature and interdisciplinarity in literature.

Katrin Velbaum worked as a research assistant at the University of Tartu, Estonia in connection with the "UPGEM – Understanding Puzzles in the Gendered European Map. Brain Drain in Physics through the Cultural Looking Glass" project in 2006-2008. She holds a degree in Philosophy of Science from the University of Tartu and her research interests include epistemology of science, cultural and social (including gender-related) influences on forming knowledge and competence. She has participated in two Estonian Science Foundation projects.

About ENUT

The Estonian Women's Studies and Resource Centre, known under Estonian acronym ENUT, was registered as an NGO in April, 1997. The Centre was officially opened on February 4, 1999 at the Tallinn Pedagogical University. Its aim is to promote better understanding of human rights, and to support the democratic process by encouraging gender equality, cooperation among men and women in all aspects of life, and the empowerment of women.

During its short history, ENUT has developed an extensive library, thanks to donations from the Government of the Province of Ontario, Canada, the Estonian Relief Committee in Canada, and the work of the Canadian Women's Issues Project.

The Tallinn University has provided space and Internet service on its premises for the Centre. Other donors, most notably the European Union PHARE Democracy Programme, the Embassies of Germany, Norway, Canada, Finland, Netherlands, Great Britain, Sweden, UNDP, the Nordic Council of Ministers, and the Norwegian Foreign Office's Programme of Cooperation in Central and Eastern Europe, made it possible for us to develop an audio-video center, to issue a newsletter in both Estonian and English, and to establish a homepage and databases.

ENUT has organized well-attended conferences and seminars on a wide variety of subjects.

Evidence of growing interest, based on attendance at the conferences, visitors to ENUT, and borrowers of books from ENUT's library gave reason for ENUT to decide that the time is ripe for launching an Estonian journal of women's studies. The journal will be the forum in which critical analyses of gender roles in contemporary Estonian society are presented.

Juhised autorile

Toimetus võtab vastu käsikirju, mis mahult ei ületa 25 lehekülge või umbes 56 000 tühikutega tähemärki. Leheküljel 24 topeltvahega rida. Soovitav kirjatüüp: Times New Roman 12p. Käsikiri esitada toimetusele elektroonilisel kujul (e-postiga) koos paberkoopiaga. Kontaktandmed leiate lk. 2. Käsikirju ei tagastata.

Soovitusi elektrooniliselt sisestatud käsikirja vormistamiseks:

1. **Failinimi** sisaldagu a) autori nime ja b) artikli pealkirja.
2. **Failivorming.** Soovitav salvestada universaalses failivormingus Rich Text Format (MS Word RTF), et vältida tekstiprogrammide ühildumisprobleeme. Macintosh arvuti kasutajatel salvestada fail PC > Rich Text Format või PC > MS Word vormingus.
3. **Käsikirja ülesehitus:**
 - a) artikli pealkiri;
 - b) autori nimi;
 - c) põhitekst;
 - d) viited, lõpumärkused, kasutatud kirjanduse loetelu jms.

Märkus. Viited (footnotes) ja kirjanduse loetelu (endnotes) sisestada automaatselt numeratsiooni võimaldava käsuga Insert>Footnotes/Endnotes.

Viidetest: kõik tekstis tsiteeritud teosed peavad olema viidatud ja nimekirjastatud. Viide esitatakse ümarsulgudes, esiteks autori perekonnanimi ja siis avaldamise aasta (Moi 1985). Vajadusel märkida ka lehekülje number (Moi 1985, 47). Võimaluse korral kasutada viites initsiaalide

asemel autori eesnime. Vältige lühendite kasutamist ka ajakirjade pealkirjades.

Viidete näited:

Butler, Judith (1990). *Gender Trouble*. Routledge, London, New York.
Harding, Sandra (1990). Feminism, science, and the anti-enlightenment critiques. In Nicholson, L. J. (Ed.), *Feminism/Post-modernism*. Routledge, New York, London.
Annuk, Eve (1999). Naisest tekstini: feministliku kirjandusanalüüsi lähtekohti. *Keel ja Kirjandus*, 11, (42), 764–770.

Vene-ladina transliteratsiooni kohta vt.:

Erelt, Tiiu (1999). Eesti ortograafia, lk. 19.

4. **Tabelid ja diagrammid** lisada põhiteksti eraldi lehekülgedena.
Erand: andmebaaside, tabeltötluse failid tuleb küjendamise tarbeks saata eraldi failidena. Näitlikkuse huvides võiksid nad olla sisestatud ka põhiteksti viitega eraldi failile.
5. **Graafikaprogrammide** CorelDraw, Adobe Illustrator, Macromedia Freehand jt. failid salvestada EPS vormingus.
6. **Graafika:** fotod, diapositiivid, joonised on soovitatav esitada originaalidena. Vajalik teave tagaküljel: number ja allkiri. Kui artikkel sisaldab illustreerimisi, peab autor saatma need mustvalgete fotodena koos artikliga. Värvillustreerimisi avaldatakse ainult juhul, kui värvi olemasolu on artiklis oluline. Digitaliseeritud kujutised võib lähendada ka e-posti lisandiga (*attachment*).
7. **Digitaliseeritud kujutiste** põhilised skaneerimisparameetrid: halltoonid või RGB; resolutsioon: vähemalt 300 dpi; vorming JPG; suurimad mõõdud: kõrgus 190 mm, laius 130 mm.
8. **Lisad artikli lõppu:**
 - a) resümee (1500-1700 tühikutega tähemärki);
 - b) autori eluloo lühikokkuvõte;
 - c) autori isiklikud andmed: ees- ja perekonnanimi, aadress, postiindeks, telefon, e-post, faks. Andmed raamatupidamisele: pank, konto number, isikukood.
9. **Toimetus ja autor.** Toimetaja kooskõlastab parandused autoriga.

ARIADNE LÕNG

N a i s - j a m e e s u u r i n g u t e a j a k i r i

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT) · Tallinna Ülikool · VIII aastakäik 1/2, 2008

Väljapaistvad naised teaduses: naisteadlaste karjääriteed “eduka teadlase” diskursuse taustal

Kairi Talves, Anu Laas

Tänapäeva Eestis, kus haridust peetakse feminiseerunuks ja tüdrukud on poistest edukamad enamikes valdkondades nii kvalitatiivses kui kvantitatiivses mõttes juba põhikoolist alates, ei tohiks eduka naisteadlase olemasolu olla mingiks uudiseks. Suur hulk naisi valib küll teadlase elukutse, kuid akadeemilistel tipp-positsioonidel leidub naisi tunduvalt vähem kui mehi. Meeste suuremat esindatust akadeemilises eliidis võib märgata isegi neis valdkondades, mida traditsiooniliselt omistatakse naistele. Eelkõige torkab aga naiste puudumine silma loodusteaduste ja tehnoloogia erialadel. Et selgitada naiste karjäärivalikuid, teadlaseks olemist ja karjääri kujunemist teaduses, on viimastel aastatel Eestis mitmete rahvusvaheliste projektide toel läbi viidud uuringuid naiste staatusest ja karjääritakistustest reaalteadustes.

Uurimusi kodanlu- sest: konvulsiivne naisekeha 19. s. lõpu ja 20. s. alguse fotograafias

Marge Monko

Käesoleva artikli eesmärgiks on analüüsida 19. sajandil Pariisis Salpêtrière'i haiglas hüsteerilistest naispatsientidest tehtud fotode mõju naisekeha kujutamisele sürrealistlikus fotograafias. Fotod hüsteerikutest ja nende hilisemad representatsioonid sürrealismis väärivad tähelepanu nende sotsiokultuurilise tausta tõttu. Kodanlik topeltmoraal ja jäigad soohierarhiad kajastusid ka kunstis, kus mees esines peamiselt aktiivse looja ja naine passiivse modellina. Kuigi mainitud soostandardid on ligi saja aasta jooksul lääne kultuuris oluliselt teisenenud, struktureerivad need endiselt meie nägemisviise. Eriti puudutab see naise kujutamise kaanoneid. Sürrealismi nihestatud kujundikeelt – ekstaatilist ja fragmenteeritud naisekeha – ekspluateerivad kaasajal kõrgmoe tooteid esitlevad reklaamid.

Soospetsiifilise eesti laste- ja noortekirjanduse lätetel: C. R. Jakobsoni tütarlaste-lugemik *Helmed*

Ave Mattheus

Eesti laste- ja noortekirjanduse uurimises on veel palju valgeid laike. Üheks neist on tekstides esinevate soolise käitumise muustrite, soorollide ja -stereotüüpide analüüs (vt. Parijõgi 1939; Sillaots 1939; Krusten 1999; Vaher 2000; Mikk 2002; Kiviselg 2004; Tarrend 2004; Tarrend 2005/2006; Tarrend 2006). Omaette valdkonna laste- ja noortekirjanduse sootundlikus uurimises moodustavad spetsiaalselt tüdrukutele või poistele suunatud tekstid, nn. soospetsiifiline kirjandus, mille alla võib paigutada lugemissoovituste ja -keelud, vanemlikud nõuanded või õpetussõnad, eksemplid ehk hoiatuslood, intentsionaalsed tüdrukute- ja poisteraamatud.

